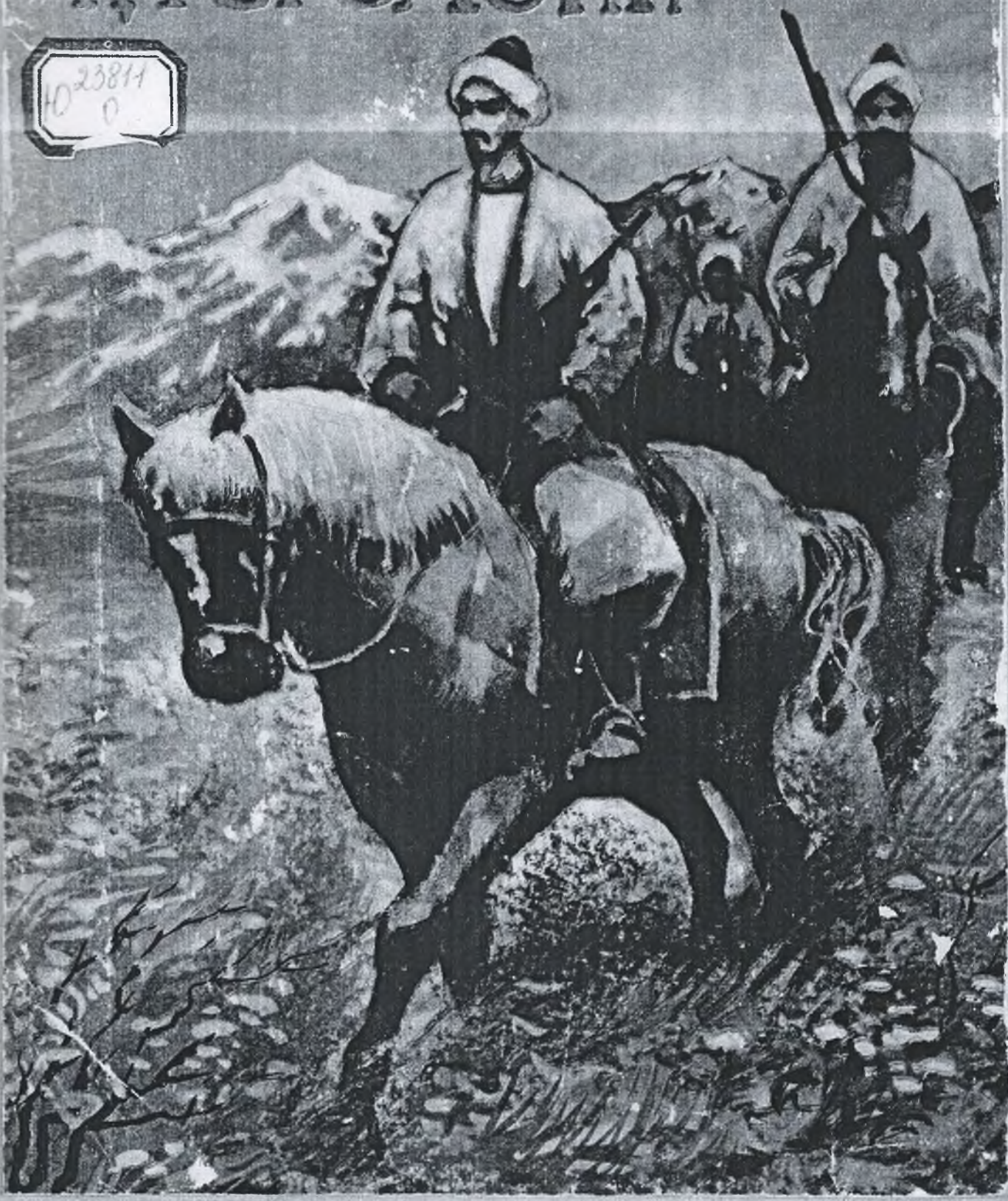

ЛАТХОН
КУЗБОЛОНИ

ЗЗВХОИД

23814
0

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ВАЗИРЛИГИ
Т. Н. ҚОРИ-НИЁЗИЙ НОМЛИ ЎЗБЕКИСТОН ПЕДАГОГИКА ФАНЛАРИ
ИЛМИЙ-ТАДҚИҚОТ ИНСТИТУТИ
МАХПИРАТ НОМЛИ ЎРТА ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ ТАРИХИ ИНСТИТУТИ

Бобобеков Ҳайдарбек Назирбекович

ПЎЛАТХОН ҚЎЗҒОЛОНИ

ТОШКЕНТ — 1996

СУЗ БОШИ

Тарихдан маълумки, чет эл босқинчилари зулми остида қолиб ҳаётининг оғирлашиб кетгани, солиқларнинг кўпайиб бориши, қимматчилик ва очарчиликнинг бошланиши халқнинг нафрати ошиб боришига ва қўлларига қурол олиб, ўз озодликлари, бахтлари учун курашига сабаб бўлган. Миллий озодлик ва фаровонлик эса осонликча қўлга киритилмайди, минг-минглаб қурбонлар беришга тўғри келади. Озодликка чиққандан кейин ҳам кўплаб қийинчиликларни енгиш учун халқнинг бир ёқадан бош чиқариб иш қилиши лозим бўлади. Масалан, бугунги озодлигимиз ҳам осонликча қўлга киритилган эмас. Буни биз яхши тушуноғимиз керак. Чунки бунга эришиш учун халқимиз 116 йил кураш олиб борди. Миллий халқ озодлик кураши аслида 1875 йил 7 август куни бошланган. Бу миллий халқ озодлик кураши тарихда «Пўлатхон қўзғолони» номи билан машҳурдир.

Бу қўзғолон аслида 1873 йилнинг баҳорида Қўқон хонлигида Худоёрхон зулмига қарши бошланиб, 1875 йилнинг 7 августидан миллий халқ озодлик курашига айланиб кетди. Бироқ мустамлакачилик ва Совет даврида кўплаб тарихчилар ва давлат арбоблари бу қўзғолонни «реакцион ҳаракат» деб келишди. Нега шундай бўлди? Чунки бу нарса Россия Ўрта Осиё хонликларини босиб олдим, ёки қўшиб олдим, деган масалага бориб тақалади. Кўплаб тарихчи олимлар ва сиёсий арбоблар чўчишганининг боиси шундаки, Пўлатхон қўзғолони 1875 йил 7 августдан бошлаб Туркистон генерал-губернаторлигига қарши қаратилган бўлиб, рус ҳарбий қўшинлари қўзғолонни тор-мор қилиб, Қўқон хонлигини батамом босиб олган эди.

Тарихга бир нигоҳ ташланг: юнон-македонияликлар, араблар, мўғуллар, руслар Марказий Осиё давлатларини қандай қилиб босиб олишган? Улар аввало дўстлик ҳақида гапирганлар, сўнгра дўқ-пўписага ўтганлар, ниҳоят, баҳона қидириб, мамлакатларни босиб олганлар. Босиб олиш жараёни эса жуда оғир бўлади. Босиб олинган давлатлардаги ватанпарвар кишилар, миллатнинг илғор фарзандлари ҳалок бўлса-да, энг олдин зиёлилар, олимлар, дин арбоблари қатл этилади, бўйсунмаган омма қириб ташланади, тирик қолганлари эса қўллик даражасига етказилади. Босқинчилар маҳаллий аҳолининг энг обрўли кишиларини бўйсундириб, ёки алдаб, ўзига хизмат қилдиради, аҳолининг кучидан арзон иш кучи сифатида фойдаланади, табиий бойликларини, олтин-кумушларини, жавоҳирларини талаб кетади...

Россия қўшинлари ҳам 1853—1865 йиллар давомида Қўқон хонлигининг Оқмачит қалъаси, Туркистон, Чимкент, Тошкент шаҳарлари ни ва уларнинг атрофларидаги бошқа кичик шаҳар, қалъа, қишлоқ ва яйловларни жанглар билан босиб олди, 1867 йили Туркистон генерал-губернаторлигини таъсис этди. Шу туфайли Қўқон хонлигининг майдони анча қисқариб, хазинага тушаётган солиқлар камайиб кетди. Шунинг учун ҳам Худоёрхон ва унинг атрофидаги феодаллар халққа зулм ўтказишини янада кучайтириб юборди. Оқибатда, халқнинг норозилиги кучайиб, Қўқон хонлигининг турли вилоятларида қўзғолонлар бўлиб ўтди. Шулардан бири 1873 йилнинг баҳорида бошланди. Бу машҳур «Пўлатхон қўзғолони» эди.

ҚҰЗҒОЛОННИНГ БОШЛАНИШИ

«Ансоб ас-салотин ва таворихи ад-ҳаво-кин» номли қўлёзма асарда шундай сатр-ларни ўқиймиз: «Андижон тобеида мундуз жамоасидин Маъмур деган қирғиз бир неча қароқчиларни ҳамроҳ айлаб, закотга боргон мулозимларни тутуб ўлдуруб, пулларини олиб, сарф қилиб, одам йиғиб, жамоат бў-луб, Жалолобод ва Хонобод қишлоқини чофиб ва тарож қилғонида Худоёрхон Ан-дижонда туриб, Андижон аскарларига фар-мон қилди. Улар эрса суръат бирла бориб, муқобил бўлуб урушуб, қирғизларни қо-чурдилар. Жамиятлари паришон бўлуб бир нечаси улуб ва бир нечаси банди бўлуб, қўлга тушти. Танбеҳ ва сиёсат учун барча-сини ўлдурдилар. Маъмур тирик қочиб кет-ди. Ва бир неча вақтдан сўнг яна ўғри қирғизларни жамъ қилиб ва бир неча бий-ларни васваса қилиб, жамият бўлуб, Ўзгант қўрғонига кириб вриш бошлади. Худоёрхон Мулло Исо Авлиёни Шаҳрихон аскарни бирла Холназар Туркни турк аскарни бирла буюрди. Булар суръат бирла бориб урушиб қочурдилар. Яна бир неча бийлар ва ка-лоншавандалари банди бўлуб тушти. Эрса улар ариза ёзиб, буларни ўлум гуноҳини тилаб, одами ҳушёрдин юбордилар. Эрса аризалари мақбул бўлуб, бандиларга меҳ-рибонлик қилиб, сарупо бериб ва насиҳат-лар айлаб, озод қилиб юбордилар. Хануз бул муноқашалари саранжом тобмай Уш устидаги қирғизлар жамоат бўлуб, Ара-бонга келиб, ўрдани босиб ва бир неча ас-боб ва олотларини олиб, тоғқа чиқиб кетди. Абулқосим ҳоким эрди, анбурдин чиқиб, қочиб қутулди. Эрса Худоёрхон воқиф бў-луб, Марғилон ҳокими Султон Мўродбек укасиға Абдурахмон Офтобачини қўшуб, қўб аскар бирлан буюрди. Булар бориб, урушуб қирғизларни қочурдилар. Қирғиз-лар паришон бўлуб кетдилар. Бир неча бийлар, чунончи, Умарбек, Абдурахмон шайтон ва Қорақулбий ва Судаймон ўғри ва бир неча қирғиз бийлар бирла қўлга тушти. Қўб обрү бирла келиб, хонни кўруб, мулоқот қилиб, дуо айладилар. Фил-жумла хотиржамъ бўлдилар.

Эрса Мусулмонқул деган қирғиз-қипчоқ урушдин қочиб, бир неча қирғизлар мас-лаҳат айлаб, хонзода топмоқ учун Бухоро тарафига боруб, Фуладхон валади Мўрод-хонни олдиға бориб, васваса қилиб экан. Фуладхон қабул қилмабдур. Андин ноумид

бўлуб Урганжиға Мухаммад Алихон ўғ. Музаффархонни олдиға бориб, неча к-туруб вас-васа қилдиким, ҳамма ҳалойи иттифоқ бирла сизни хоң қилиб ото тахти ўлтирғизмоқға фотиҳа ўқубмиз, сизга б-юрдилар, ҳамма ҳалойиқ сизга мунтази турурлар, деб Музаффархон айдиким, с-қирғиз халқи эътиборларинг йўқтурур, Қ-ландархон акамни ҳам олиб Мурғзор қи-лоқда ўлдуруб кўйдунглар. Алҳамдуллу-овқат баҳузур, деб қабул қилмади.

Мусулмонқули мазкур ноилож қайти Тошкентға келди. Эрса Мўҳсинбойнинг ўғ-Мулло Абдулмўминнинг ҳовлисиға кўни эрди. Унда бир Мулло Исҳоқ деган қирғ-бола Намданақ деган мавзеда носфуру-лик қилур эди. Азбарои нос олмоқға ке-ган экан. Абдулмўмин мазкур айдиким: «Э-аҳмоқ қирғиз, шул қирғиз боланинг Фула-хон деб олиб борғил, иш саранжом тобқ-да бир хон топилур», деди. Эрса маъқу-бўлуб, ўшал қирғиз болани олиб, Обли-устидан Чуст устиға келиб, қўшунға қ-шулди. Қирғизлар ҳурсанд бўлуб шодиён-қўйдилар. Оқ кийгизға солиб хон кўтард-лар.

Худоёрхон ҳам воқиф бўлуб, қўш-буюруб эрди. Эртасига қирғизлар янги хо-бирла отланиб, урушға чиқиб, муқобил бўлдилар. Қўқон галаботурлари якбора қўйдилар. Қирғизлар хони бирла қочтила-Бир нечтасини чофиб ўлдириб, бир неч-банди олиб эрди. Тамоми бирла Хўқанд келиб, хонни дуо қилдилар ва бир неч-вақтдан сўнг Косон устиға бориб, қирғи-лар йиғин қилиб ва бир неча қипчоқлар-хам ҳамроҳ қилиб олдилар. Жамоат бўлд-лар. Худоёрхон воқиф бўлиб Абдурахмон Офтобачи ва Мулло Исо Авлиёни бо-қилиб, тамоми галаботурни фармонлад-Эрса жамоат бўлуб дарёдин ўтуб Нама-ганга доҳил бўлдилар. Наманган Урмо-бекка номзод бўлуб эрди. Мулло Турдиал-ботурбоши Умаралихўжа-мирзабоши эрд-Бир-икки кун туриб қўшинни орқасини е-куруб жамоат бўлуб отланиб, лашкар то-тиб фавж-фавж, туб-туб, байроқ-байро-алам-алам бўлуб Косон устиға бостири-бордилар. Шукуҳ бирла бориб муқобил бў-луб саф торттилар. Эрса қипчоқ хал-урушқа анча рағбатлари йўқ эрди, чер-ким кечаси хат ва одам келиб қипчоқ ка-таларига сўзлашиб экан, Назарқул боту

боши Курамаи, Шахрихон аскарлари бирла «Аллоҳу Акбар», деб от қўйди. Унг тарафдин Кийикбой ботурбоши қипчоқ, Маҳрам тубчи юз болалари бирла от қўйди. Маҳрамлар отиб, чопиб ўлдуриб, заҳмдор қилиб, ёвни қочирдилар. Беҳад ва беадад банди этибди»¹.

Пўлатхон қолган қирғизлар билан тоққа қочди.

Бу воқеа рус қўмондонлари эътиборидан четда қолмади ва хабар Санкт-Петербургга етиб борди. Россия ҳукумати Туркистон генерал-губернаторлигига телеграмма юбориб, бу воқеа ҳақида аниқ маълумотлар тўплашни буюрди. Бунга жавобан генерал-лейтенант Колпаковский 1873 йилнинг 4 сентябрида Россия ҳарбий вазирлигига Қўқон хонлигида юз берган қўзғолон ҳақида аниқ маълумотлар тўпланганлиги тўғрисида хабар берди.

Генерал Колпаковскийнинг маълумотида қараганда, биринчи бўлиб қўзғолон байроғини кўтарганлар (қўчманчилар) эди, чунки улар мустақилпарвар ва шижоатли халқ бўлганлар. Ғалаёни даставвал Қўқон хонлигининг жанубини ўраб турган тоғда яшовчи аҳоли бошлаган экан. Ғалаён бошланишининг сабаби эса Худоёрхон томонидан қирғизлардан закот олиш учун юборилганларнинг буйруққа биноан ҳар бир хонадондан бир донадан қўй олиш ўрнига учтадан қўй талаб қилганликлари бўлган.

Аҳолидан йиғиладиган солиқнинг ошиб бораётганлиги ва халқнинг турмуш шароити оғирлашиб бориши туфайли унинг тоқати тошиб кетди. Шунинг учун ушбу закот—солиқ халқнинг ғазабини қўзғатиб ўзларининг эрklarини ҳимоя қилишга даъват этди. Улар закот тўлашдан бош тортиб, бир закотчини ўлдириб, қолганларини асирга олиб, барча йиғилган солиқни эгаларига қайтариб беришган. Хон бундан хабар топиб, ғазабланиб, қўзғолончиларни жазолашга буюради ва жазою, қатллар бошланиб кетади. Шу туфайли 20 минг қирғиз хонадони ва 10 минг қипчоқлар тоғнинг чиқиш қийин бўлган жойларига чиқиб кетишади. Уларнинг атрофига бошқа ерлардан ҳам хондан норози бўлганлар тўплана бошлайди. Аммо қўролли чиқишлар бўлмайди, чунки улар русларнинг Худоёрхонга ёрдамга келишларидан хавфсирашган.

Худоёрхон ўзининг эпчил жосуслари ёрдамида қўзғолончиларнинг пиятини биллиб, бунинг олдини олиш зарурлигини тушунган ҳолда, уларни тинчйтиш ва музокара олиб

бориш учун уларнинг олдида яқинда Маккадан қайтган халқ ичида қатта обрўга эга бўлган ёш Абдурахмон Офтобачи қипчоқни юборади. Бу талбир муваффақиятли бўлиб чиқади. Абдурахмон Офтобачи қўзғолончиларни тинчлантириб ярашишни мустаҳкамлаш мақсадида Худоёрхон ҳузурига қўчманчиларнинг энг обрўли 40 кишини юборади. У хонга йўллаган мактубида уларни бир неча кун ушлаб, яхши қабул қилмоқ кераклигини ёзади ва ҳаётларини омон қолдиришни уқтиради. Чунки фақат яхши мусмала ва ҳушфеъллик қўзғолонни батамом тўхтатиши мумкин эди.

Аммо Худоёрхон Абдурахмон Офтобачининг маслаҳатини писанд қилмай 40 та оқсоқолни сўйишга буйруқ беради. Бу қотиллик муносабати билан Абдурахмон Офтобачи қирғизлар орасида қолиб Қўқонга қайтмайди. Бу ерда у ҳақда ҳар хил фикрлар мавжуд эди. Баъзилар Абдурахмон Офтобачи оқсоқолларнинг ўлимида айби йўқ дейишса, бошқалар эса у воқеаларнинг қандай давом этишини кўриб пайт пойламоқчи, деб ўйлашган эди.

Бу ерда бошқа мақсад кўзда тутилган бўлса керак. Худоёрхон қирғизларнинг қипчоқлар билан иттифоқлашиб бораётганликларини яхши тушунган эди. Шунинг учун у улар ўртасида низо чиқаришни истаб қирғизларнинг 40 та оқсоқолини қатл этди. Хоннинг мантиқи бўйича қирғизлар бу хабарни эшитиб, дарҳол хон вакили бўлмиш Абдурахмон Офтобачини касос олиш учун ўлдиришлари лозим эди. Шундай ҳол юз берганда қипчоқлар қирғизлардан ғазабланиб, уларга қарши чиқиб, Худоёрхон тарафига тўла ўтишлари лозим эди.

Аммо бунди қирғиз ахли тушуниб, Абдурахмон Офтобачига тегмади. Бундан хабар топган Худоёрхоннинг уни пойтахтга чақириб олишдан бошқа иложи йўқ эди. Абдурахмон Офтобачи Қўқон шаҳрига қайтади.

Қирғизлар яна қўзғолон кўтариб, қўрол билан очиқдан-очиқ қураш бошлайди. Дастлаб улар Ўзгантни ишғол қилиб, Қўқон хонлигининг яширин хазинаси бўлмиш Сўхни ҳам забт этадилар. Хазина эгаси ва Сўх ҳокими тожик Олим кичик қўзғолончилар қўлига тушиб, тоққа олиб кетилади. Сўнг-ра улар бир неча бор водийга тушиб, жанглар қилишади, аммо қўрол-аслаҳа етишмаганидан Қўқондаги қўшиндан чекинишга мажбур бўлади.

Қўзғолонни бостириш учун Марғилон ҳокими Султон Муродбек йирик қўшин

¹ ЎЗР ФА Шарқшунослик институти, қўлёзма, инв. № 3753, 156—159-варақлар.

билан юборилади. Аммо у фаол тадбирлар олиб бормайди.

Бешта понсадбошилардан иборат бошқа бир гуруҳ Насриддинбекни мажбуран тоққа олиб қочиб, қўзғолонга бошлиқ қилмоқчи бўладилар. Аммо бу хонга маълум бўлиб қолади ва у Хушвақт ва Нормухаммад понсадбошиларни ҳибсга олиб, зиндонга ташлайди.

Федченконинг маълумотида қараганда, қўзғолончилар билан хон қўшинлари ўртасида бўлган жанглардан бирида хон тахтига давогарлардан бири асирга олиниб, хоннинг буйруғи билан Асакада қозиққа ўтиргизиб ўлдирилган. Аммо бу ҳақда архив маълумотлари топилмади.

Кейинги воқеалар шундай содир бўлдики, қирғизлар ва қипчоқлар бирлашиб, Қўқон хонлигига икки томондан ҳужум бошлашди. Қўзғолончилар Ўзгант, Учқўрғон, Ўш, Сўзоқ ва Булоқбоши шаҳарларини қўлга оладилар. Учқўрғон беги қочишга муяссар бўлади. Булоқбоши шаҳри талон-торож этилиб, қўзғолончилар бекнинг оғзига кўсов тикишиб уни ўлдиришади. 3000 қўқонлик сарбозлар қўзғолончиларга қўшиладилар.

Қўқон хони қўзғолончиларга қарши Абдурахмон Офтобачи ва Наманган беги Исо Авлиё бошчилигида қўшин юборади. Бошқа бекларга ҳам қўшин тўплаб галаённи бостиришга фармон берилади. Қаттиқ жанглар бошланиб кетади ва иккала томондан кўплаб талафотлар кўрилади. Абдурахмон Офтобачи қўзғолончилардан 20 тасини асирга олиб, сўрок қилади. Уларнинг сўзларига қараганда, қўзғолон Қўқон хонлигида кенг тарқалиб, хаттоки хоннинг юқори мансабдорларидан 20 таси ҳам хонга қарши чиқадилар.

Абдурахмон Офтобачи қўзғолончиларга қарши юриш қилганда қўшиндаги жангчиларнинг кўпчилиги қочиб, тарқаб кетади. Бунинг оқибатида у қўмондонликдан воз кечиб Тўрақўрғонга кетади. Ўтроқ аҳоли эса аста-секин қўзғолончиларга қўшила бошлайди. Қўқон ва Андижон шаҳарларида галаёнлар бўлади. Аҳоли қўзғолончиларнинг келишини кутиб, уларга қўшилиб, Худоевхонга қарши чиқмоқчи бўлишади.

Қўзғолончи айрим гуруҳлар Хонзодани ўз тарафига тортмоқчи бўладилар. Бундан хабар топган Худоевхон уни пойтахтга чақиради, аммо у келмайди. Хон бундан яна хавфсираб, Маллабекни опаси — ҳурматли аёлли уни олиб келишга юборади. Насриддинбекнинг сўзига қараганда, у Худоев-

хоннинг маккорлигидан қўрқиб, бирор нарса қилиб қўймасин деб, унинг таклифини рад этади. Аммо хон ўғли Насриддинбекни пойтахтга чақирганлиги учун у бекликдан воз кечиб, Андижонни қолдириб, Қўқонга кетади.

Россия ҳукумати Қўқон хонлигида Худоевхоннинг тахтда қолишидан манфаатдор эди, чунки у амалда русларнинг вассали даражасида эди. Қўзғолон натижасида эса у тахтдан афдарилиб, ўрнига бошқа киши келиши мумкин ва унинг Россия билан қандай муносабатда бўлиши номаълум эди. Бундан ташқари қўзғолон Туркистон генерал-губернаторлигига ҳам тарқалиши мумкин эди. Шунинг учун ҳам Россия ҳукумати қўзғолон ҳақида аниқ маълумотга эга бўлишни истарди.

1873 йил 20 октябрда Россия ҳарбий вазири Қўқон хонлигида содир бўлаётган воқеалардан хавфсираб Туркистон генерал-губернаторига шахсан император тасдиқлаган ҳаракат дастурини юборади. Унда, хусусан, шундай сатрлар бор эди: «Сиз олий ҳазратларига топшириқ берамизки, Қўқонда содир бўлаётган иш ҳолати ҳақида энг аниқ маълумотни ва қўзғолондан аввал содир бўлган воқеалар ва уларнинг боришини аниқлаш учун энг ишонарли одамни юбориб маълумотларга асосланиб, қўйида айтилган кўрсатмага биноан хатти-ҳаракатларни белгиланг».¹ Кўрсатмада айтилишича, башарти Худоевхон қочса ёки ўлдирилса, «Россиянинг Қўқондаги ҳуқуқини эътиборга олиб, барча имкониятларни ишга солиб, шундай янги хонни тайинлаш лозимки, у бизнинг манфаатимизга садоқатли ёки хайрихоҳ бўлсин ва Қўқон билан имзоланган битимнинг аниқ бажарилишини таъминласин».²

Туркистон генерал-губернаторининг Худоевхонга кўмаклашиш учун қуролланган қўшин жўнатиш ёки жўнатмаслигини аниқлаш мақсадида қўзғолончилар Хўжанд уездининг бошлиғига элчи орқали мактуб юборишади. Унда Қўқон хони шариятга номувофиқ иш қилаётганлиги туфайли закотчиларни талон-торож этганликларини айтиб, Худоевхон уларга қарши қўшин жўнатгани туфайли қирғизлар яйловларини ташлаб, тоққа қочиб кетишгани айтилади. Хон одамлари 270 кишини асирга олиб, Асакага олиб келади, хоннинг буйруғи билан қозиққа ўтиргизиб ўлдиришади. Шундан кейин ҳамма қирғизлар жам бўлиб, ўзларини хоннинг душмани деб эълон қилишади. Мактубнинг давомида

¹ УзР МДА, И—715-фонд, 1-руйхат, 58-иш, 282—283-варақлар.

² Ўша жойда.

ёзилишича, руслар қирғизлар орасига одам жўнатиб, дўст бўлишган экан. Шунинг учун дўст сифатида мурожаат қилиб, маслаҳат сўрашади. Қандай маслаҳат қилинса, ўшани бажаришга тайёр эканлиги билдирилади: «агар урушга буюрсаларинг— урушамиз, чунки барча зулмдан тоқатимиз тоқ бўлди ва бошқа чидаб бўлмайди. Биз қирғизларимиздан Қулмуҳаммад ва Қамбар саркардаларни Тўқмоқ старшинаси Шобдон Жонтоев ҳузурига юбориб, ундан Тўқмоқ майдони билан дўстлашиш хоҳишимизни етказишни илтимос қилган эдик. Биз яна майордан нима қилишимиз кераклигини маслаҳат сўраган эдик. Майор бизга маслаҳат бериб, агарда биз қўшин хоҳласак, бизга қўшин юборишни ваъда қилди. Кейинчалик Шобдон — ботир бизга келиб, Ёйчибийни ўзимизга бошлиқ этишимизни айтди. Биз бунни бажардик, кейин бизга Андижонга ҳужум қилишимизни буюрди, шунинг учун биз хоннинг қўшинлари билан жанг қилдик».¹

Элчи яна Хўжанд бошлиғига Худоёрхондан норози бўлган 132590 хонадон рўйхатини кўрсатади. Аммо генерал-майор Эйлер элчилар билан музокарани тезда тўхтатиб, уларни Хўжанддан чиқариб юборишни буюради.

Эҳтимол, Хўжанд уездининг бошлиғи Туркистон генерал-губернатори билан келишмаган ҳолда қирғизлар ичига ўзининг одамини юбориб, уларни ғиж-ғижлаган бўлиши мумкин. Қирғизлар эса бунга ишониб, Туркистон генерал-губернаторлиги уларга амалий ёрдам беради, деб юқорида айтилгандек, яхши тайёргарлик қўрмай, ғалаённи бошлаб юборишади.

Хўжанд уездининг бошлиғи бундай бўлишини кутмаганга ўхшайди ва қўзғолончилардан расмий мактуб олиб, юқори бошлиқларига кўрсатади, улар эса бунни рад этишади. Шунинг учун Хўжанд уездининг бошлиғи бундай ваъда берилмаган деб элчиларни қайтариб юборади.

Қирғизлар рад жавобини олганларидан кейин қўзғолонни вақтинча тўхтатиб, ўзларига иттифоқдош қидириб, қипчоқларга мурожаат қилишга қарор қилишади ва улар ёрдамида Худоёрхондан қутулмоқчи бўлишади. Шундай қилиб, қўзғолоннинг биринчи босқичи 1873 йилнинг сентябрида вақтинча тўхтатилади.

1873 йил 15 декабрда генерал-лейтенант Колпаковский Россия ҳарбий вазирлигига маълумот юбориб, унда Қўқон хонлигида қўзғолон сентябрь ойида тўхтади, аммо но-

рози қирғизлар тинчлангани йўқ, уларнинг бир қисми — 1700 ўтовли аҳоли Андижон атрофидан Тўқмоқ уездига келиб, рус фуқаролигига ўтишларини, илтимос қилганликлари ҳақида хабар беради.

УТРОҚ АҲОЛИНИНГ ҚЎЗҒОЛОННИ ҚЎЛЛАБ-ҚУВВАТЛАШИ

1874 йил 10 июнда статли маслаҳатчи Уш шаҳрига келади, қирғизлар унга суиқасд қилмоқчи бўлишади. Колпаковский бундан хабар топиб, Тўқмоқ уездига қочган қирғизларни Қўқон хонлигига қайтармоқчи бўлади. Бироқ уларнинг қўллаб-қувватламаслигини билиб, ўз ниятидан қайтади.

Худоёрхон бўлиб ўтган ғалаёнлардан тўғри сабоқ чиқармайди. Халқнинг аҳволи ёмонлашиб, эксплуатация кучайиб боради. Шу муносабат билан хонлиқнинг айрим вилоятларида халқ норозилиги намоён бўла бошлайди.

Утроқ аҳоли ичидан норози бўлганлар Худоёрхоннинг иккинчи ўғли Мухаммад Амин ва Ботирхон тўра атрофига йиғила бошлади. Худоёрхон бунни тасодифан билиб қолиб, Мухаммад Аминни ҳибсга олишга буюради. Ботирхон тўра эса ўзининг 16 та маслакдоши билан бирга қатл этилади. Бу воқеанинг охири қурбони Мулла Миркомил меҳтар бўлди. У суиқасд ҳақида ўз вақтида Худоёрхонни хабардор қилмаганлиги ва русларга мойиллиги учун заҳарлаб ўлдирилади.

Худоёрхондан норози бўлган яна бир гуруҳ шахслар Худоёрхоннинг узоқ қариндоши бўлмиш Абдукаримбекни Қўқонга таклиф қилишмоқчи бўладилар.

1874 йилнинг январь ойида А. А. Вейнберг Туркистон генерал-губернаторига йўллаган «Докладная записка»сида қўзғолончиларнинг Худоёрхоннинг амакиси Форишбекнинг 16 ёшли неварасини хон қилиб кўтаришмоқчи бўлганлигини хабар қилади. Вейнбергнинг фикрича, унинг тарафдорлари қирғиз, қипчоқ ва ўтроқ аҳоли (яъни ўзбеклар ва тожиклар — Х. Б.) экан. Туркистон генерал-губернатори бундан хабардор бўлиб, Абдукаримбекни Хўжанддан Тошкентга жўнатади. Лекин у Абдукаримбекнинг яшаши учун Туркистон генерал-губернаторлиги ҳисобидан нафақа беришни лозим тонмайди. Генерал Колпаковский Худоёрхондан пул беришни талаб қилади. Аммо Худоёрхон рад жавобини беради. Шунинг учун генерал Колпаковский 1875 йилнинг март ойида Абдукаримбекка Тошкент-

¹ Уша жойда, 326-варак.

дан кетишга рўхсат беради. У Хўжандга келиб, Қўқон хонлигига ўтиб кетади ва қўзғолон кўтарган бир қирғизлар гуруҳига қўшилиб, Лайлак мавзеида бўлган жангда қатнашади. Аммо қўқонликлар уларни тормор этадилар. Абдукаримбек қочиб яна Туркистон генерал-губернаторлигига келади ва у бу ерда ҳибсга олинади.

Туркистон генерал-губернаторининг буйруғига биноан 1875 йил 15 июлда Абдукаримбек Худоёрхонга топширилади. Шу билан бирга Қўқон хонига йўллаган хатда Абдукаримбекнинг ёшлигини ҳамда тажрибасизлигини эътиборга олган ҳолда айбдорни кечиришини сўрайди. Худоёрхон ҳеч қандай шартсиз ўзининг ёш қариндошини кечириб, унга фахрли тўн кийгизиб, Отабек ноиб қарамоғига топширади. Кейинчалик Абдукаримбек рус истилочиларига қарши қўзғолон кўтариб, Қашқарга қочади.

Дастлабки қўзғолоннинг раҳбарларидан бири Қорағулча дарасида яшириниб юрган кўчманчи Мамир 1874 йил апрель ойининг бошларида 200 кишилик отряди билан Ўзгантни забт этади. Аммо у хон қўшинларининг келаётганини билиб, шаҳарни ташлаб, тоғ дараларига қочиб кетади, у ердан ахён-ахёнда Андижон вилоятининг қишлоқларига ҳужумлар қилиб, аҳолини талон-торож этиб, от ва бошқа уй ҳайвонларини олиб кета бошлайди. Қўқоннинг жанубидаги кўчманчи қирғизлар ҳам Мамирнинг хатти-ҳаракатларидан ўрнат олиб ва илҳомланиб, ўтроқ аҳоли яшайдиган шаҳар ва қишлоқларга ҳужум қилишга тайёргарлик кўра бошлайдилар. Худоёрхон бундан хабар топиб, уларни бостириш учун 2000 сарбозни Исфара ва Чорқуга юборади.

Худоёрхоннинг 1874 йил 25-июлда генерал Колпаковскийга юрган хатида ёзилишича, раби ус-соний ойининг бошида Мамир атрофдаги кўчманчилар билан бирлашиб, Бозор Қўрғонга юриш қилиб қўқонлик фуқароларни талон-торож қила бошлайди, 100 та отни олиб кетади. Шунингдек Гекорбоғ қишлоғидан 40 та милтиқ ва 60 тилло пул, Арслонбоб қишлоғидан 9 та от ва 30 тилло пул, Яса қишлоғидан эса 40 тилло пулни ўлжа қилиб олади. Бу қишлоқлардан уловлик кишиларни ўзининг отрядига мажбуран олиб, Бозор Қўрғонни қамал қилиб, босиб олади ва у ердаги сарбозларни бирин-кетин қатл эта бошлайди. Бу ҳақда хабар олган Худоёрхон тез суратда Аҳмадбек Рашод — бошини қўшин билан Бозор Қўрғонга юборади. Аҳмадбек қўзғолончиларга талон-торожни тўхтатиб, қуролларини топширишни

таклиф этади, аммо бу таклифни улар қабул қилмай жангга ташланишади. Хон қўшини ғалаба қозонади, қўзғолончилар қочиб кетишади. Аҳмадбек 100 та от ва кўлаб ўлжани қўлга киритади. 3 та қирғиз ҳалок бўлади ва бир нечтаси асирга тушади. Уларнинг орасида Семиречье (Еттисув) ўлкасининг фуқароларидан 3 та қирғиз ҳам бор эди. Худоёрхоннинг фармонида биноан улар Семиречьедаги рус маъмурия-ти ихтиёрига юборилади.

Худоёрхон Колпаковский номига ёзган хатида қўзғолончиларнинг раҳбарларидан бири бўлмиш Мўмин қирғизга нисбатан чора кўришни ҳам илтимос қилади. Бу илтимосга мувофиқ Колпаковский 1874 йил 12 августда Авлиёта ва Чимкент уездлари бошликлари орқали Мўмин қирғизни топиб ва ҳибсга олиб, Лепсинск станицасига сургун қилиши лозим эди.

Архив маълумотларига қараганда, 1874 йил июль ойида Мўмин, Арслон ва Мусулмонқуллар Чотқолда хондан норози бўлган қирғизлардан қўшин тўплай бошлайдилар. Пўлатхон (Мулло Исҳоқ) ҳам шулар орасида эди. Пўлатхон бу даврда хонга қарши ташвиқот ишларини олиб бориб, куч тўплаётган эди. Мусулмонқул ва унинг тарафдорлари Пўлатхонни асраб қолиш ниятида эди, чунки у қўзғолоннинг ғоявий байроғи ролини ўйнаши лозим эди.

Қирғизларнинг сони кўпая боради. Тоғни ошиб Ола Буқа дарасига келишганида уларнинг сафига қирғизларнинг хитой уруғи аҳолиси ҳам қўшилади. Шу ердан исёнчилар Косон шаҳар атрофи қишлоқларга ҳужум қилиб туришади. Шулардан бирида хоннинг бир амлакдорини асирга олишади.

Чортоқ ва Янги Қўрғон қалъаларининг бекалари исёнчи қирғизларга зарба бериш учун 400 киши билан Сафид Булон қишлоғи олдида сафланишади. 1874 йилнинг 1 августида қўзғолончилар улар билан жанг қилиб, ғалаба қозонадилар. Иккала томондан бир неча киши ҳалок ва ярадор бўлади. Косон беги Тўрақурғонга қочади. Қўзғолончилар Косонни жангсиз эгаллашади. Косонликлар ҳеч қандай қаршилик кўрсатмайдилар, аксинча, улар хайрихоҳликларини билдирадилар. 2 августда Худоёрхон Сафид Булон тўқнашувини ҳақидаги маълумотни олади ва тез суръат билан у ерга Абдурахмон Офтобачи ва Исо Авлиё бошчилигида қўшин юборади.

Россияда чиққан «Голос» газетасининг (1874 йил 18 август, № 250) хабар беришича, ёз бошланиши билан исён бутун

хонлик бўйича таркалиб, унда деярли барча аҳоли иштирок этган. Аммо шу газетанинг 1 сентябрда чиққан сониде эса қўзғолончиларнинг икки марта катта мағлубиятга (Наманган шаҳри остоналарида ва Косонда) учраганликлари баён этилади. Рус маъмурияти Худойрхонга ёрдам бериб, қўзғолончиларнинг бошлиқларидан бири бўлмиш Мўминни хибсга олиб сургун қилади.

Генерал Колпаковский 1874 йил 12 сентябрда Худойрхонга юборган мактубида Чотқолда Мўмин қўлга олиниб, Олмаотага келтирилганлиги, қўзғолончиларнинг фаол бошлиқларидан бири қирғизларнинг Қутлуг-Саид уругига мансуб Абдул-Ғози эканлиги тўғрисида маълумот беради.

Қўқон хонлигида тез-тез бўлиб турган халқ талаблари Туркистон генерал-губернаторлигига ҳам маълум даражада таъсир этарди, у ердаги қўпгина аҳолининг қариндош уруглари Қўқон хонлигида яшар эди, улар билан алоқаланиб туриларди. Бу эса ватанпарвар аҳолини ялдамлантирар, озодлик учун курашишга даъват этарди. Албатта, ташвиқотчилари олиб борилганлиги ҳақида айрим маълумотлар учрайди. Булардан ташқари, қўзғолончиларнинг айримлари Туркистон генерал-губернаторлигига қочиб ўтган эди. Улар ўзларининг озодлиги учун курашиш ниятларидан воз кечишмаган эдилар. Масалан, 1873 йилги қўзғолон бошлиқларидан бири андижонлик қирғиз Мамир Тўқмоқ уездининг Тўққиз-Тарау мавзесига қочиб яширинган эди. У ўша ерда яшайдиган қирғизлар ўртасида ташвиқот ишларини ҳам олиб бориб, уларни Худойрхонга қарши курашга чақиради. Аммо уни аҳоли қўллаб-қувватламайди. Кейин Мамир Қашгарга ўтиб кетиб, у ердаги қирғизлар билан учрашади, аммо улар ҳам рад жавобини беришади. У мадад тополмай, 1874 йилнинг май ойида ўзининг қолган садоқатли сафдошлари билан Қўқон хонлигига кириб Бозор Қўрғон қишлоғини эгаллайди. Унга қарши Қўқон қўшини юборилиб, улар ўртасида қаттиқ жанг бўлади. Мамирининг сафдошларидан кўпчилиги ҳалок ва ярадор бўлади. Шунинг учун у чекиншига мажбур бўлиб, яна Туркистон генерал-губернаторлигига қочади. Аммо Қапка мавзеида Тўқмоқ уездининг бошлиғи уни хибсга олади ва Колпаковскийнинг буйруғига биноан Лепсинск станицасига сургун қилади.

Қўқон воқеаларининг охири яна қирғиз Мўмин билан боғлиқ. У Чотқолда кўчман-

чилик қиларди. Аслида Мўмин авваллари Қўқон хонлигида яшар эди, аммо 1867 йили у ердан қочиб, Туркистон генерал-губернаторлигига ўтиб кетганди. 1874 йилнинг июль ойида Мўсулмонқул қирғиз ва Пўлатхон (Мулло Исҳоқ) унинг хўзўрига келиб уни биргаликда Худойрхонга қарши курашишга таклиф этадилар. Мўмин бу таклифга розилик беради.

Пўлатхоннинг тақдир эса бундай бўлган эди. 1810 йили Қўқон хони Олимхон ўлдирилгандан кейин унинг хотини, Оталиқхон исмли ўғли билан, Қоратегинга қочади. Қоратегин ҳокими Шо ўзининг қизини Оталиқхонга никоҳлаб беради ва уларни Бухоро амирига хизмат қилиш учун Самарқандга жўнатади.

Бир қанча вақтдан кейин Оталиқхон ота тахтини қўлга киритиш мақсадида Қўқонга жўнайди. Аммо у йўлда ўлдирилади. Унинг хотини, ўғли Пўлатбек ва қизи (Пўлатбекнинг онаси) қийин аҳволга тушиб қоладилар. Опалари вафот этгандан кейин Бухоро амирининг маслаҳати билан Пўлатбекнинг онаси Хўжа Аҳрор мачити мутаваллисининг ўғлига турмушга чиқади. Пўлатбек шу мачитда яшай бошлайди. Генерал А. Абрамовнинг сўзига қараганда, Пўлатбекнинг кўзи ёйлаб бўлиб, ўзи 35 ёшлардаги кишига ўхшар эди, ташқи кўринишдан унинг камбағал яшаётгани сезилиб турар эди, аммо фикрлаши ва тафаккури жуда ҳам теран бўлган.

Қўқон хонлигида халқ порозилиги кучая бориб қирғизлар қўзғолон кўтаришгандан кейин, юқорида айтилгандек, Пўлатбекни таклиф этишади, аммо у рад жавобини берган эди. Албатта, бу ҳақда сир сақлаб келинган эди.

Худойрхоннинг Самарқандда яшаётган жияни Носирхон 1876 йил январь ойининг бошларида тасодифан Пўлатбекни кўриб, таниб қолади ва Зарафшон бўлимининг бошлиғи генерал А. Абрамовга бу ҳақда хабар беради. Шундан кейингина русларга Қўқондаги Пўлатхоннинг сохта эканлиги аён бўлади. Аммо рус қўмондонлиги ҳам буни сир тутати. Чунки улар шунча вақт алданиб юрганликларининг ошкора бўлишини истамас эди.

10000 кишидан иборат қўзғолончилар гуруҳи Мўмин билан биргаликда Чотқолда йиғилишиб, Ола Бўқа дарасига келишади. Уларга қирғизларнинг хитой уруги ҳам қўшилади ва, юқорида айтилгандек, Косонни забт этадилар. Худойрхон уларга қарши 7000 сарбоздан иборат қўшинини юборади. Тўра Қўрғон ёнида улар ўртасида

каттиқ жанг бўлади. Жашида Мусулмон-қул халок бўлади, қўзғолончилардан 300 киши асирга тушади, қолганлар чекинишга мажбур бўлади. Пўлатхон тоққа қочади, Мўмин эса Чотқолда руслар томонидан ҳибсага олинади.

Наманганнинг шимолида жойлашган Қизил Тўқай номли мавзеда қўзғолончилар билан хон қўшинлари уртасида яна бир бор жанг бўлади. Бу жангда қўқонликлар ғалаба қозонадилар.

Бу мағлубиятлардан кейин Пўлатхон Обот тоғидаги Саиш Бобобекнинг уйида яширин ҳолатда яшай бошлайди.

Худоёрхон ғалабадан кейин қўзғолонда қатнашганлардан қўшимча солиқ йиғиш ҳақида фармон чиқаради. Бундан норози бўлган айрим қирғизлар ҳар томонга кўчиб кетадилар, шу жумладан уларнинг бир қисми Авлиёта уездига келади.

Туркистон генерал-губернатори лавозимини вақтинча бажараётган генерал Колпаковский Санкт-Петербургдан қайгаётган Қўқон хонининг элчиси Мирза Ҳаким парвоначи билан биргаликда дипломатик бўлимининг чиновниги коллежли маслаҳатчи Вейнбергни Худоёрхон ҳузурига жўнатади. Вейнбергнинг асосий вазифаси Қўқон хонлигида юз берган вазиятни ва қирғизлар қўзғолонининг асосий сабабларини аниқлашдан иборат эди.

Вейнберг Қўқонга 1874 йилнинг 7 ноябрида жўнайди ва у ерда 20 кун бўлиб, кўпгина қимматли маълумотлар тўплайди. Унинг сўзига қараганда, қирғизлар қўзғолони бу гаг хонлиқнинг шимоли-ғарбида августда бошланиб, ноябрь ойига келиб бостирилган бўлишига қарамай, ҳали тўхтамаган экан. Оммани қўрқитиш ниятида Худоёрхон асирга олинган қўзғолончилардан 14 кишини қатл этган. Қўзғолонни гиж-гижлаётган машҳур Абдурахмон Офтобачи экан, у қирғизларни бу ғалаёнга даъват этиб, пайт пойламоқчи бўлган, аммо қирғизларнинг иши юришмаганини кўриб, у хон томонида бўлиб, қўзғолонни бостиришда фаол қатнашиб, хонни тахтда сақлаб қолганлиги учун парвоначи ушвонини олибди.

Август ойида исёнчиларнинг Косонини қўлга киритганликлари сабабли айрим зодагонлар ва юқори лавозимдаги мансабдорлардан баъзилари хон ҳузурига салом бергани бормай қўядилар. Аммо рус маъмурияти томонидан Тўқмоқ уезида қирғиз Мамирнинг ва Чотқолда Мўминнинг қўлга олинганлиги хабари Қўқонга етгандан сўнг улар яна хон ҳузурига салом бер-

гани борадиган бўлишди ва Худоёрхоннинг ҳурмати оша боради.

Ўтроқ аҳоли кўчманчилар каби оғир турмушдан нолиб юришади. Уларнинг шу йилга қадар бирланиб, қўзғолон кўтармаганликларининг сабаби улар орасида низонинг борлиги эмас эди. Қирғизларнинг подаларни кўп булганлиги сабабли, башарти мағлубиятга учраган тақдирда ҳам улар отларига миниб, бемалол қочиб кетишлари мумкин эди. Ўтроқ аҳоли эса ер билан боғлиқ бўлиб бундай қила олмас эди. Агар улар бирлашса ва мағлубиятга учрашса, кўчманчилар қочиб кетиб, ўтроқ аҳолининг эса жойларида қолиб тақдирга таян бериб, жазони кутишдан бошқа йложи қолмас эди.

1874 йилги қўзғолон ҳақидаги қимматли маълумотлар «Санкт-Петербургские ведомости» (№ 268) да ёритилган. Унга қараганда, бу исён умумхалқ қўзғолонига айланиб, қирғизлар ва қипчоқларни бирлаштириб, ҳаттоки ўтроқ аҳоли ҳам улар томонига ўта бошлаган. Аммо қишга яқин қўзғолон вақтинча тўхтатилади. Чунки ҳосилни тулиқ йиғиб олиш лозим эди ва кириб келаётган қиш айниқса кўчманчиларга ва тоғлик аҳолига кўплаб ноқулайликлар келтириши мумкин эди.

УМУМХАЛҚ ҚЎЗҒОЛОНИ

1875 йилнинг март ойида Худоёрхоннинг узоқ қариндоши бўлмиш Абдукаримбек Тошкентдан Хўжандга қайтиб келади. У икки маслақдоши билан Қўқон хонлигига қочиб кетиб, қўзғолончиларнинг бир гуруҳига қўшилиди ва тахт учун курашни бошлаб юборади. Бундан хабар топган Худоёрхон уларга қарши қўшин юбориб, Лайлак мавзеида тор-мор этади. Абдукаримбек Туркистон генерал-губернаторлигига қочади ва руслар томонидан Ура-Ғизобда ҳибсага олинади.

Қўқон хонлигида кўнчилиқ Пўлатхонни тан олмаган. Шунинг учун ҳам бир гуруҳ шахслар Қўқон тахтига хон авлодларидан бўлмиш Худоёрхоннинг жияни Назарбекни тақлиф этиб, қўзғолон кўтармоқчи бўладилар.

Туркистон генерал-губернаторининг буйруғига биноан А. А. Вейнберг ва М. Д. Скобелевлар Қўқон хонлигининг элчиси Мирза Ҳаким парвоначи билан бирга 1875 йил 11 июль кунин Тошкентдан жўнайдилар ва 13 июль кунин кечқурун Қўқонга етиб келадилар.

15 июль кунин эса улар хон ҳузурига тапшиф буюрадилар. Уларнинг ёнида К. П. Кауфманнинг фармонига мувофиқ

хон ихтиёрига жўнатилган Абдукаримбек ҳам бор эди. Учрашув пайтида А. А. Вейнберг Туркистон генерал-губернатори йўллаган мактубин бериб, К. П. Кауфман Худоёрхондан ёш ва тажрибасиз Абдукаримбекни «Ўтган йилги қўзғолонда қатнашганлигини кечиришини сўраган»лигини оғзаки айтади. Худоёрхон буни бажо этиб, ёш қариндошига фахрли тўн кийдириб, Отабек қарамонига топширади.

Хон М. Д. Скобелевнинг Қашгарга бормоғини билиб, унга рўхсат беради ва уни қузатиб қўйиш учун 20 йилгити ажратади. Шу билан бирга у «Бухородан қочиб келган хоннинг жияни Назирбек ва ўтган йилги давогар Саид-Пулатхон Ўзгант атрофида пайдо бўлганлиги туфайли Ўш атрофи хавфли эканлиги»¹ билан М. Д. Скобелевни огоҳлантиради.

Худоёрхон қўзғолончиларга қарши 4000 кишилиқ қўшин жўнатган эди. Уларга Абдурахмон Офтобачи, Исо Авлиё ва Саримсоқ эшикоғабонисини бошлиқ этиб қўяди. Аммо 1875 йилнинг 17 июлида Қўқонга келган хабарга қўра Абдурахмон Офтобачи ва Исо Авлиёлар ўз қўшинлари билан қўзғолончиларга қўшиладилар. 19 августда Худоёрхоннинг катта ўғли Насриддинбекнинг ҳам қўзғолончилар томонга ўтганлиги ва Ўш, Андижон, Асака ва Наманган шаҳарларининг исёнчилар қўлида эканлиги ҳақида хабар хонга етиб келади. 20 августда эса хоннинг укаси Муродбекнинг ҳам қўзғолончиларга қўшилганлиги ва улар Марғилон шаҳрини эгаллаб, Олтиариққа келганлиги ҳақида хабар олинади.

А. А. Вейнбергнинг сўзига қараганда, қўзғолончиларнинг яқинлашishiлари Қўқон шаҳри аҳолисига катта таъсир қилади. Бозорлар беклиб, товарлар узоқроқ жойга яшириб қўйилади, девона ва дарвешлар очикдан-очик аҳоли ўртасида ташвиқот ишларини олиб боришади. Аҳоли қурол-асляҳа сотиб ола бошлайди.

Пойтахтда галаён кучаяверади. Бу ҳолни кўрган ва бошқа ҳеч кимга ишончи қолмаган Худоёрхон руслардан мадад сўрашга қарор қилади. У 1875 йил 20 июнь кун Туркистон генерал-губернатори К. П. Кауфман номига расмий хат ёзади. Унда шундай дейилади: «... Бу қийин кун ва бахтсиз замонда энг ишончли деб ўйлаб юрган кишилар, яъни Мулла Исо Авлиё, Абдурахмон парвоначи ва Ҳақназар парвоначи ўз қўшинлари билан менинг душманларим бўлмиш исёнчи қирғизлар то-

монга ўтиб, улар билан бирлашдилар ва менга қарши урушга чиқдилар.

Сиз олмижанобларидан мен донмо кўп дўстлиқни кўрдим ва шу сафар ҳам ишонаман ва умидворманки, мени якка қолдирмай, ҳақиқий ёрдам бериб, қўллаб-қувватлайсиз деб ўйлайман. Мен ўзимни ва Қўқон хонлигини Олий ҳазратлари императорнинг қудратли ҳимоясига топшираман ва Сизга дўстона илтимос қилиб сўрайманки, буйруқ бериб рус қўшинини тўнлар билан Қўқон шаҳрига тезда юбориб, исёнчиларнинг мақсадларини барбод этсангиз. Умид қиламанки, менинг илтимосимни бажо этгайсиз».²

Бу хатнинг тез суръат билан юборилганлигига қарамай, Худоёрхон пойтахтни ташлаб Тошкентга қочмоқчи бўлади, чунки унинг рус қўшинининг етиб келишига ишончи йўқ эди. У қочини 1875 йил 22 июль кунига белгилайди ҳамда махфий тайёргарлик кўра бошлайди. Худоёрхон ўзининг қарори ҳақида А. А. Вейнберг ва М. Д. Скобелевларга ҳам хабар беради, улар эса хон билан бирга бўлиб, унга ҳамроҳ бўлишмоқчи эканлигини айтишади. М. Д. Скобелев қўмондонликни ўз зиммасига олади. Шунинг учун А. А. Вейнберг ундан Туркистон генерал-губернаторидан расмий кўрсатма олмагунча, қўзғолончиларга қарши ҳеч қандай тadbир кўрмаслиқни ва Худоёрхонни иттифокдон деб тап олмай туришни илтимос қилади.

21 июль кун Вейнберг ва Скобелевларга бирктилган йилгитлар уларнинг ўзларини қолдириб, кетиб қолишади. Вейнберг ва Скобелевлар Қўқондаги рус фуқароларини воқеалардан огоҳлантириб, хон билан бирга Тошкентга кетмоқчи эканлигини айтишади ва улар ҳам хонга ҳамроҳ бўлишга таклиф этадилар. Бу таклифни 9 киши қабул қилади. Уларнинг ичида Австрия фуқароси Мауер ҳам бор эди. Қолган мусулмон, рус фуқаролари пойтахтда қолмоқчи бўлишади.

Кейин А. А. Вейнберг Сирдарё вилояти ҳарбий губернаторига мактуб юбориб, ҳарбий қўшинларининг тайёр туришларини ва лозим бўлиб қолса, ёрдамга келишларини сўрайди. Шу мўпосабат билан генерал-лейтенант Головачёв 1875 йил 22 июль кун Хўжанд уездининг бошлиқига кўрсатма бериб, рус элчилари Тошкентга жўнаётганликларида хавф-хатарга учраганликлари ҳақида хабар олишлари биланоқ, тезлик билан уларга ёрдам бериш учун 7-Туркистон илгор батальони, 6-Сибирь юзли-

¹ УзР МДА, II—715-фонд, 1-рўйхат, 63-нш, 83-варақ.

² Уша жойда, 48-варақ.

ги, бир дивизия ва 2-батареянинг исёнчиларга қарши юборилиши лозимлигини буюради. Отрядга бошлиқ қилиб полковник Савримович тайинланади. Башарти отряд юборилиши лозим бўлиб қолса, Ура Тепадан икки ротанинг Хужандга юборилишини, бу ерда қолган икки ротанинг бири эса Ура Тепа қалъаси гарнизонига хизмат учун юборилишини айтади ва ҳар эҳтимолга қарши, Хужанддаги барча гарнизоннинг тайёр бўлиб турниш шартлигини лозим топади.

Бу курсатмани полковник Нольде олиши биланок, полковник Савримович ва подполковник Ефремовларга зудлик билан тайёрланишларини буюради. Шу кунга келиб ҳарбий хизматдаги казаклардан 4 киши қолиб, қолганлари татилга кетган экан. Шунинг учун полковник Нольде кўйидаги тадбирларни қабул қилади:

✓1. 7-Туркистон илғор батальони бошлиғи 50 кишидан иборат уқчиларини ажратиб, бозорга келган маҳаллий аҳолининг отларини мажбуран муеодара қилиб, граф Вернер қўмондонлигида Вейнбергин кутиб олишга буюрилади.

✓2. 7-Туркистон илғор батальони ва дивизия, 2-батарея билан 1-Туркистон артиллерия бригадаси зудлик билан Маҳрам шаҳрига юборилиб, Қўқон хонини ва унинг ҳамроҳларини кутиб олиши лозим эди. Отряд командири полковник Савримовичга хонин, Вейнбергин ва қолганларини кутиб олиб, уларнинг чекинишларини исёнчилардан ҳимоя қилиб турниш топширилади.

Қўқон хонлигида эса вазият қуйидагича эди. 1875 йил 22 июль куни эрталаб маълум бўлдики, шаҳардаги хоннинг қўшинидан 4000 пиёда аскар хоннинг иккинчи ўғли Муҳаммад Аминбек билан биргаликда ўтган кун пайтахтни ташлаб, қўзғолончилар билан бирлашиш учун кетиб қолади. Уша кун Абдурахмон Офтобзоининг илғор қўшинлари Қоровул тепа мавзеси (Қўқон шаҳридан 3 тош нарида) етиб келишган эди.

22 июль куни эрталаб соат 10 да хон қочмоқчи бўлади. Бунинг ҳеч ким сезиб қолмаслиги учун эрта саҳарлаб хон қўшинлари — пиёдалар, сарбозлар ва артиллерия пайтахтни ҳимоя қилиш учун шаҳарнинг ташқарисига юборилган эди. Хон қўшини шаҳар кўчаларининг ўртасидан кетаётганда шаҳарликларнинг ўзлари турли қўлостини қуроолари, калтакалар, тошларини қўлларидан ушлаб, қўзатиб турар эди. Хон ўрдасининг олдидаги майдонда қўшин ва халқ тўпланиб, силжишга ҳам имконият йўқ эди. Рус элчиларининг майдонга чиқ-

қандаридан ярим соатдан кейин Худойрхон, Отабек ноиб, Мирза Ҳаким парвоначи, Мулло Маъруф ва бошқалар ҳам келади. Худойрхоннинг қўрилиши хавотирсиз эди. У чорак соат Ура дарвозаси олдида туриб, охириги бўйруғини бериб, кейин, рус элчиларига қўли билан «олга юринглар!» ишорасини қилади.

Худойрхон Маҳрам йўлига чиқади. Катта Ғозийглик дарвозаси томон боришдан қўрқади, чунки омма хоннинг қочаётганини билиб қолиб, тўққилик қилиши мумкин эди. Шунинг учун у Мўй-Мўборак дарвозаси томон жўнайди. Одамлар хон исёнчилардан шаҳарни ҳимоя қилиш учун кетмоқда, деб уйланиш мумкин эди.

А. А. Вейнберг, М. Д. Скобелев ва уларнинг ҳамроҳлари Ғовхона олдида тўхташади. Қўқон хонининг қолган қўшини 4000 пиёда, 2000 сарбозлардан ва 68 та турли хил тулпардан иборат эди. Улар чамаси бир ярим соатларча шу ерда турганларидан кейин Мирза Ҳаким келиб, хоннинг Бешариқ томон жўнаганини айтади. Рус элчилари ҳам тайёргарлик кўра бошлаб, араваларини ҳозирлаша бошлайдилар. Шу пайт хоннинг 100 қадам нарида турган пиёда ва сарбозлари тўпланишиб, нималарнидир маслаҳатлашиб, тўғ ва байроқларини йиртиб, кейин отларига миниб шаҳар томон кетиб қолишади. Артиллериячилар тулпарини ташлаб, пиёдалар эса боғлар томон тарқалиб, қочиб кетишади.

А. А. Вейнберг, М. Д. Скобелев ва бошқалар Худойрхоннинг олдида боришади. У шу вақтда бир катта дарахтнинг тагида қизил байроқ остида исёнчилардан ўзини ҳимоя қилиб, отишма қилиб турган эди. Рус элчилари Худойрхон билан биргаликда отишмалар қилиб Хужанд томон қоча бошлайди. Уларни қўзғолончилар қувади.

Қолоқлар Хужандга етиб келади. Хон билан унинг кичик ўғли Ўрмонбек, Отабек ноиб, Мулло Маъруф, айрим қариндошлари, 643 та ҳамроҳи ҳам шу ерга келади. Улардан 350 киши, қуроолланган эди, қолганлари аёллар ва хизматкорлар эди. Қочиб вақтида ярадор ва ҳалок бўлганлар ҳам бор эри. Рус элчилари сафидан уларга хизматдаги маҳаллий йигитлардан иккитаси ҳалок бўлади, биттаси номаълум равишда йўқонади, бир нечтаси ярадор бўлади. Булардан ташқари, хон карвонининг ярмини юқотади.

Бу қочиш ҳақида машҳур Исхокхон Жунайдуллохожа ўғли Ибрат ўзининг «Тарихи Фарғона» номли асарида қуйидагича баён этади: «Бу сўзлар ровийси хонни хуфяси ва ҳам маҳрами асроридур. Мулла

ги, бир дивизия ва 2-батареянинг исёнчиларига қарши юборилиши лозимлигини буюради. Отрядга бошлиқ қилиб полковник Савримович тайинланади. Башарти отряд юборилиши лозим бўлиб қолса, Ура Тепадан икки ротанинг Хўжандга юборилишини, бу ерда қолган икки ротанинг бири эса Ура Тепа қалъаси гарнизонига хизмат учун юборилишини айтади ва ҳар эҳтимолга қарши, Хўжанддаги барча гарнизоннинг тайёр бўлиб туриши шартлигини лозим топади.

Бу кўрсатмани полковник Нольде олиши биланоқ, полковник Савримович ва подполковник Ефремовларга зудлик билан тайёрланишларини буюради. Шу кунга келиб ҳарбий хизматдаги казаклардан 4 киши қилиб, қолганлари татида кетган экан. Шунинг учун полковник Нольде қўйидаги тадбирларин қабул қилади:

✓1. 7-Туркистон илғор батальони бошлиғи 50 кишидан иборат ўқчиларини ажратиб, бозорга келган маҳаллий аҳолининг отларини мажбуран мусодара қилиб, граф Вернер қўмондонлигида Вейнбергни кутиб олишга буюрилади.

✓2. 7-Туркистон илғор батальони ва дивизия, 2-батарея билан 1-Туркистон артиллерия бригадаси зудлик билан Маҳрам шаҳрига юборилиб, Қўқон хонини ва унинг ҳамроҳларини кутиб олиши лозим эди. Отряд командири полковник Савримовичга хонин, Вейнбергни ва қолганларини кутиб олиб, уларнинг ҳешишларини исёнчилардан ҳимоя қилиб туриш топширилади.

Қўқон хонлигида эса вазият қуйидагича эди. 1875 йил 22 июль кунин эрталаб маълум бўлдики, шаҳардаги хоннинг қўшинидан 4000 пиёда аскар хоннинг иккинчи ўғли Муҳаммад Аминбек билан биргаликда ўтган кунин пойтахтни ташлаб, қўзғолончилар билан бирлашиш учун кетиб қолади. Уша кунин Абдурахмон Офтобачининг илғор қўшинлари Қоровул тепа мавзенига (Қўқон шаҳридан 3 тош нарида) етиб келишган эди.

22 июль кунин эрталаб соат 10 да хон қочмоқчи бўлади. Бунин ҳеч ким сезиб қолмаслиғин учун эрта саҳарлаб хон қўшинлари — пиёдалар, сарбозлар ва артиллерия пойтахтни ҳимоя қилиш учун шаҳарнинг ташқарисига юборилган эди. Хон қўшинини шаҳар кучаларининг ўртасидан кетаётганда шаҳарликларнинг ўзлари турли қўлостин қуроллари, калтаклар, тошларини қўлларида ушлаб, қузатиб турар эди. Хон ўрдасининг олдидаги майдонда қўшин ва халқ тўпланиб, силжишга ҳам имконият йўқ эди. Рус элчиларининг майдонга чиқ-

қандаридан ярим соатдан кейин Худойрхон, Отабек ноиб, Мирза Ҳаким парвоначи, Мулло Маъруф ва бошқалар ҳам келади. Худойрхоннинг кўриниши хавотирсиз эди. У чорак соат ўрда дарвозаси олдида туриб, охириги бўйруғини бериб, кейин, рус элчиларига қўли билан «олға юринглар» ишорасини қилади.

Худойрхон Маҳрам йўлига чиқади. Катта Ғозибекнинг дарвозаси томон боришдан қўрқади, чунки омма хоннинг қочаётганини билиб қилиб, тўққиллик қилиши мумкин эди. Шунинг учун у Мўй-Муборак дарвозаси томон жўнайди. Одамлар хон исёнчилардан шаҳарни ҳимоя қилиш учун кетмоқда, деб уйлаш мумкин эди.]

А. А. Вейнберг, М. Д. Скобелев ва уларнинг ҳамроҳлари Ғовхона олдида тўхташади. Қўқон хонининг қолган қўшини 4000 пиёда, 2000 сарбозлардан ва 68 та турли хил тўплардан иборат эди. Улар чамаси бир ярим соатларча шу ерда турганларидан кейин Мирза Ҳаким келиб, хоннинг Бешариқ томон жўнаганини айтади. Рус элчилари ҳам тайёргарлик кўра бошлаб, араваларини ҳозирлаш бошлайдилар. Шу пайт хоннинг 100 қадам нарида турган пиёда ва сарбозлари тўпланишиб, нималарнидир маслаҳатлашиб, тўғ ва байроқларини йиртиб, кейин отларига миниб шаҳар томон кетиб қолишади. Артиллериячилар тўпларини ташлаб, пиёдалар эса боғлар томон тарқалиб, қочиш кетишади.

А. А. Вейнберг, М. Д. Скобелев ва бошқалар Худойрхоннинг олдида боришади. У шу вақтда бир катта дарахтнинг тагини қизил байроқ остида исёнчилардан ўзини ҳимоя қилиб, отишма қилиб турган эди. Рус элчилари Худойрхон билан биргаликда отишмалар қилиб Хўжанд томон қоча бошлади. Уларни қўзғолончилар қувади.

Қочоқлар Хўжандга етиб келадилар. Хон билан унинг кичик ўғли Урмонбек, Отабек ноиб, Мулло Маъруф, айрим қариндошлари, 643 та ҳамроҳи ҳам шу ерга келади. Улардан 350 кишин, қуролланган эди, қолганлари аёллар ва хизматкорлар эди. Қочиш вақтида ярадор ва ҳалок бўлганлар ҳам бор эри. Рус элчилари сафидан уларга хизматдаги маҳаллий йигитлардан иккитаси ҳалок бўлади, биттаси номаълум равишда йўқолади, бир нечтаси ярадор бўлади. Булардан тавқари, хон карвонининг ярмини юқотади.

Бу қочиш ҳақида машҳур Исоқхон Жунайдуллохожа ўғли Ибрат ўзининг «Тарихи Фарғона» номли асарида қуйидагича баён этади: «Бу сўзлар ровийси хонни хуфяси ва ҳам маҳрами асроридур. Мулла

Ориф мулаққаб бир рикобдан ва ҳам хон алан бирла борган маҳрамлардан ҳикоя.

Хўқанддан чиқиб, Маҳрамга бордик. Анда ўрдага тушдик. Мулла Маъруф дод-хоҳлар бирла ва қозоқ аскарлар алоҳида қўндилар. Биз билан эллик адад Маҳрам ила қўндилар, хон ухламади, хафаликдан таом ҳам емади, сўздан бир калима сўзламади. Олдига чой олиб кирдим: «Тақсир, тақдири илоҳийдур, нима қиласиз ва нима қиламиз? Ўзунгизни хафалик ва ғамга солманг!» десам, хон айди: «Эй нодон, сан ўз ишингга машғул бўл, мани хонликдан ажраб, хафа бўлган дерсан. Мани хафалигим фуқарони оёғ ости бўлгани учун ва мани ниятим бўлак эди, муяссар бўлмадим!» деб таом емадилар.

Кеча ўтуб эрта билан Маҳрамдан жўнадук. Исфисорга қўндук. Кечаси ётуб, эртаси жумъа кунин Хўжандга борилди. Уламо ва фузало истиқбол қилдилар. Хўжанд дарвозасида икки адад Русия либосида кишилар турган экан, тўхтади. Бир хонга салом қилиб дедик: «Ассалому алайкум, хон ҳазрат, қалайсиз, омонмисиз, сиз ҳам биз тутган йўлга тушдингиз, эми, аҳволингиз шу эканку! Биз бир вақт сиздан паноҳ сўраб борганда бизни яқонидан тутуб, Русияга бердингиз, ўганимиз йўқ алҳамдиллоҳ, ҳукуматдамиз!» деди Жўрабек (Худойёрхон Китоб ва Шаҳрисабз беклари Жўрабек ва Бобобекларини русларга ушлаб берган эди — Х. Б.).

Хон ғайратга кириб: «Қандог муртадсан?» деди. Ул ҳам «муртад» (анидан қайтган, айниган — Х. Б.) деди. «Муртад сани айтурлар, юртингни паймол қилиб, мусулмонларни аёғ ости қилдинг!» деганда (Жўрабек — Х. Б.), хон қилич сўғуруб, ул ҳам қилич олганда аскарлар хонни муҳофазат қилиб, ани жўнатуб юборди.

Хўжандга кирдук, дарё лабида Гулбег деган жойга қўндук. Ҳукумат тарафидан жой тайёрланган экан. Анда бир кун туруб, кечроқ, Камолхон туранинг ховли-ларига қўндик. Анда ул кун тунадук. Акрамхон тура илан Мирзо Ҳаким Тошкандга кетган эканлар. Алар келгунларича тараққуф (тухтамоқ — Х. Б.) қилунди.

Рикоб (Ўзунги. Бу ерда «Ўзунги» маънодаги Рикоб лақабли шахс — Х. Б.) айтур: «Хон мани хилват қилиб дедик: «Дарҳол отлан, бир маҳрам ол, Тошкандга бор, олти минг таंगा ол, мулдан Пискалга бор. Олдибекулига хатин бер, янги от берсун, Тошкандга боруб, Саййид Азимбойга этгил, биз боруб турибмиз, бизга бир маслаҳат берсунки, жавоб муомала учун тоғий (қоникарли — Х. Б.) сўз керак» деб.

Анда ман жўнадим. Бир маҳрам илан

жунаб, Пискалга бордим. Кечаси тун ярим эди. Ёқуббек ўғли Ҳақлибек (Элбек) ховли-сига қўндим. Эшикни базур очдуруб кирдим. Отларим бўлуб қолди. Ҳақлибек ўй-қуда экан, уйғониб дарҳол чиқди. Хон хатини қўлига бердим. «Тезлаб жўнатиинг» деган экан. Дарҳол ошга буюриб, тўйду-руб, янги от бериб, бизлар жўнаб, Тўйте-лага боруб, бир дўкондан чой ичиб, яна отланиб, намози асрда иштов бирлан Саййид Азимбой ховлисига келдим. Бой ҳов-лида экан. Амонлашиб: «Хўш, нима гап?» деди. Хоннинг хатини қўлига бердим. «Хон ҳазрат келиб турубдурлар. Сизга илтимос-лари бор», дедим.

Хатни кўруб, афсус қилди. Қўз ёши қи-либ дедик: «Сад хайф, нелом ҳукумати томонга етдимиз?» деб дарҳол хизматкор-ларига буюрди: «Аробани қўш!» деб. Каласкисини қўшуб, қани юрунг, деб яна сўради: «Ҳеч нима борми?» деб. Ман: «Олти минг таंगा пул бор», дедим. Айди: «Хў-қанд таңгаси бўлмайду!» деб. Таңгани жавонига қўйдук. Беш юз сўм ақча олди. Русия ичига бордук. Бир туранинг ховли-сига кирдук. Хизматчиси хабар қилди. Ичкари кирдук. Бой илан амонлашиб бў-луб, бой бир неча калима русча сўзлашиб, баъдаху мазкур тура ўрнидан туруб, жа-вонидан бир китоб олиб, қўб вараглади. Охири бир сатр сўз эди. Саййид Азимбой манга айди: «Мусулмонча ёзинг!» деб. Дар-манга айди: «Сўз шу эканки, хон генерал-губернаторни кўрган келур, амонлашиб, сўнгра айтурки: «Государ императорни бо-руб кўруб келасиз!» дер. Зинҳор хўб демай айтсунки: «Ман юртумга боруб, мамлакат-ни тинчитиб, ўрнумга қўнуб, сўнгра бсрурман!» десун, деган сўз экан. Ёзиб олдим. Хонга отланиб чопдим. Келсам хон Пискалга Юнус мингбошининг ховлисида экан. Дарҳол кириб салом бердим. Хилват қилиб, сўзлашдим, хатин бердим. Хон де-диларки: «Биз Тошканд боргунча боруб, бир яхшироқ сўз бўлмасмикин» деб яна жўнатдилар. Ул кунин отланиб, Тошкандга чопдим. Яна аввалги йўлимда юриб бой-нинг олдига келдим. Яна хон ахволига аф-сус қилиб, ароба илан бир бўлак адвокат-га олиб боруб, анга ул юз сўм берди. Ул ҳам китоблар кўруб, аввалги сўзлар маз-мунини ёзуб берди. Жўнадим. Хон Тўйте-лагадан чиққан экан. Отдан тушуб, салом бердим. «Отлан!» дедилар.

Отландим. Тугри келиб Арфаъ (энг юқори, энг юксак — Х. Б.) бозорида бир бокга қўндук. Икки кеча анда турганимиз-да Тошканд фуқаролари сайлга чиққандек бизни кўргали келур эдилар. Хон булардан сиқилиб, бир бўлак жой хоҳлаганда Голо-

вачув боғига қўндурдилар. Ул ерда уч кун турдук. Мажмуъи беш кун Тошкандда бўлуб, туртинчи кун ярим подшоҳ, яъни Кауфман келур эмиш, деб шухрат бўлди. Хон бир уйда кроватда ултуруб эрдилар. Оқ чой ичар эрдилар. Маҳрамлари чой олиб кирдилар, ичмадилар. Танҳо ҳеч кимга гапурмай, кроватда ултуруб, бул тариқада тоғ отди.

Эртаси қиём вақти эди, губернатур келур деган сўз бўлди. Замоне ўтур эрдик, бир қанча казак аскарлари илан губернатур келди. Келиб турганда хонга кириб: «Ярим подшоҳ келиб турубдур!» дедим. Хон ҳеч нимамай, кроватда ултуруб эрди. Ярим подшоҳ келди, эшикдан кирди. Бир тилмоч илан кириб, хонга салом қилди. Ярим подшоҳ сўзлар гапурди. Тилмоч таржима қилди. «Губернатур, хон сиздан илтимос қиладур, бизни государ императорни кўруб келмоғингизни» деди. Хон билотаваққуф хўб деди. Шул ҳолда губернатур ёнида қилични суғуруб, ўшал хон ўлтургон ўрни деразасига секнигина урди, ёнига солди. Хайр-хўш қилди. Қайтди. Бу ҳолда хон олдида ҳозир кишидан мулло Маъруф додхоҳ, Мирзо Ҳаким парвоначи бирламан эшикни ташида туруб эди. Ман дедим: «Эй-вой, қани ул қанча ҳаракатлар илан топган сўзларимиз, нимага демадингиз?». Хон: «Ўшал сўзлар дилимда такрор эди, аммоки маини тилим муҳолафат этди, тилим хўб дегандин кейин билдим» деди. «Иш қўлдан кетадурган бўлганда, фуқаро муҳолафат бўлганда кишини ўз аъзойи жавораси ҳам муҳолиф бўлур экан, ўзим ҳам ҳайрон бўлдим!» дедилар.

Ҳаммамиз бирдан хафа бўлдук, йиғисиги, кўз ёши бўлди. Ўшал кун генерал-губернатур дарҳол қогоз буйруқ чиқарди: «Эртага хон Уринбургга жўнасин!» деб. Хон тақдирга тан қўймай, эмди, маслаҳати ҳаракат бўлди. Хонни раъйи бекзодалар ва ойимларни Тошкандда қўйиб кетмоқ маъқул бўлмади, на учунки, анда ишончлик одам бўлмади. Туркистонда ўзларига қараган эътиمودлик кишилар бўлгани учун аҳли аёлларни Туркистонда қўйиб кетмоқ муқаррар бўлди.

Эртаси қиёмда жўнадук. Хон илан етмиш киши эди. Мундан Отабек ноиб қўлида юз эллик адад сипоҳлар ҳам бор эди. Тошканддан жўнаб, бир қўнуб, Чимкандга бордик. Анда бу хафаликларимиз устига хон Отабек ноибга бир нима деди. Ноиб хонга бир нима деди. Гина ва афсус тургисида бир-бирлари ороз бўлуб, юз эллик сипоҳни олиб, Отабек ноиб Чимканддан

Хўқандга қайтди. Хон қолган кишилар бирла жўнади. Туркистон борилди. Хон Мусо Али мингбони ҳовлисига тушти. Бекзодалар ва аёлларга алоҳида ҳовли тайёрлаб бердилар. Анда хон беш кун туруб, аҳли аёллар билан видолашиб, Туркистондан жўнадук. Маҳрамлар билан бирга эдук. Туркистондан чиқуб, бир Қулунсурон деган ерга борилди. Анда ётиб, эртаси хон маҳрамларга жавоб бериб айтдики: «Ҳар қайсиларининг аҳли аёлларининг бор, бизни бошимиздаги тақдирга ўзимиз мубатало, сизлар овора бўлманглар!» деб, ҳар қайсиларимизга бир мунчадан таваққул берди, фотиҳа берди. Бизлар қайтдук»¹.

Қўқон хонлигида вазият қўйидагича эди. Худоёрхон пойтахтни ташлаб қочиб кетгандан кейин Султон Муродбекни тахтга ўтказмоқчи бўлиб туришганда, Насриддинбек Абдурахмон Офтобачига 50000 тилло пул ваъда қилиб хон тахтини эгаллаб олди. Бундан хабардор бўлган Пўлатхоннинг газаби келади ва Абдурахмон Офтобачи ҳамда Насриддинхонга қарши кураш бошлаб юборади.

Хон тахтига яна бир неча давогарлар чиқади. Худоёрхон ҳам ҳали тахтдан расман воз кечмаган эди. Шунинг учун у асосий рақибларидан бири эди. Бунинг эътиборга олган ҳолда Абдурахмон Офтобачи Худоёрхонга хат ёзиб унга Маккага ҳажга боришни тавсия этиб ёрдам беришни ваъда қилади.

Дарҳақиқат, Худоёрхон Оренбургдан қочиб, Маккага боради.

Насриддинбек 1875 йил 25 июль кунини хон деб эълон қилишгади. Шунинг муносабати билан у 28 июль кунини Туркистон генерал-губернатори номига хат ёзиб Қўқон хонлигини тахтига ўтирганлиги ва Рус ҳукумати билан дўстлик ўриштириш орзусини баён этади. Абдурахмон Офтобачи ҳам ўзининг номидан К. П. Кауфманга хат ёзиб Қўқон хонлигидаги ички вазият ҳақида хабар бериб тахтга Насриддинбек ўтирганлиги ҳақида ёзади.

Туркистон генерал-губернатори К. П. Кауфман 4 августда Насриддинхонга жавобини юборади: «Ражаб ойининг 8-кунини ёзган хатингизда ҳаққингиз уламон фузалар Сизни Қўқон тахтига сайлагани ҳақида хабар берибсиз. Сизга маълумдурки, дадангиз билан узоқ йиллар давомида дўст бўлишимга қарамай, мен ҳеч қачон унинг хатти-ҳаракатини маъқуллаган эмасдим. Хозир мен Сизнинг хонлигингизни тан олишим мумкин, аммо Сиз қўйидаги шартларимни бажарсангиз: биринчидан, Худоёр-

¹ Исҳоқхон Жушайдуллохожа ўғли Ибрат. Фаргона тарихи. Қарағ: Мерос (тўплам). Тошкент, «Камалак», 1991 й., 315—318-бетлар.

хон билан мен 1868 йили имзолаган битимини тан олишингиз;¹ бу барча ҳукуматлар орасида одатдир, шунингдек охириги воқеалар туфайли узилган савдогарларимизнинг кредитларини тўла-тўкис тиклайсиз; Иккинчидан, Худоевхонга қарши кўтарилган қўзғолончилар томонидан бизнинг элчиларимизнинг тортиб олинган мулкларини қидириб қайтарасиз. Чунки Говхона мавзидан кетилаётганда, хон бизнинг офицерларимиздан уч чақирим олдинда эди. Шунинг учун исёнчилар артиллерия тўплари билан отилган уқлар русларга қарши қаратилган эди. Башарти бу мулкни қидириб топа олмасангиз, сиз талон-торож этилган буюм ва нарсалар ўрнига пул тўлашингиз лозим; пулнинг миқдорини кейин айтаман, чунки ҳозирги барча йўқолган мулкнинг миқдори аниқланган эмас; Учинчидан, бизнинг элчиларимиз ихтиёридаги ўқни ҳалок бўлган йигитларимиз хуни учун товои тўлашингизни талаб этаман; Дўртинчидан, Сиз отангиз Худоевхон учун нафақа тўлашингиз лозим, пул миқдорини мен кейин хабар бераман. Мен авваллари ҳам Сизга моил эканлигини исботлаган эдим ва Сиз бунга шубҳаланишингиз мумкин эмас; шунинг учун ҳам хонликка Сиз сайланганингиздан мен хурсандман, аммо менинг талабларим қатъий ва уларни аниқ бажаришингиз шарт. фақат шундагина, Сиздан расман розилик олганимдан сўнг Государь Император номидан Сизни хон деб тан олишим мумкин. Шунинг учун Сиздан тез суръатлар билан жавоб юборишингизни сўрайман».¹

Аммо Туркистон генерал-губернатори К. П. Кауфман Қўқон хони Насриддинхондан жавобини кутмай, Россия ҳарбий вазирига 1875 йил 6 августда хабар беради. Унда агар Қўқон ҳукумати биз билан дўстлик алоқаларини ўрната олмаса, хонликни босиб олиб Россияга қўшинини қўзмаслик лозим, дейилади.

Қўқон хонлигини босиб олиш учун округнинг ҳарбий қўшинларини кучайтириш эса, қанча маблағ сарф бўлишидан қатъи назар, бу бой ва қўн аҳолини улкадан даромад барча сарф-харажатларини бир печабаробар оқлайди.

ХАЛҚ ОЗОДЛИК ХАРАКАТИНИНГ БОШЛАНИШИ

Насриддинбек Қўқон хонлиги тахтини эгаллаганлиги ва бунга қарши Пўлатхон кураш бошлаб юборганлиги туфайли аҳоли жуда оғир аҳволга тушиб қолади. Чунки

Пўлатхон 1873 йили хон деб эълон қилинган эди. Унга эса халқ эргашиб қўзғолонда иштирок этади. Насриддинхонни эса Абдурахмон Офтобачи ўз қўшини билан қўллаган эди. Бу икки куч тўқнашса хонликда фуқаролар урушининг бошланиб кетиши аниқ бўлиб қолади. Буни яхши тушунган Абдурахмон Офтобачи уларни бир байроқ остида бирлаштириб Пўлатхонни сиёсий курашдан четлата олмаса ҳам, лекин ҳеч бўлмаса уни иккинчи ўрнига қўйишининг йўлини қидиради ва газавот эълон қилиб Туркистон генерал-губернаторлигига қарши кураш бошлаб юбориб рус истилочиларини ҳайдаб Қўқон хонлигининг эски чегарасини тикламоқчи бўлади. Бу гоё ҳақиқатдан ҳам халқни бирлаштириб миллий озодлик курашини бошлаб юбориши мумкин эди. Бунга эса Пўлатхон ҳам қарши чиқа олмас эди ва бу курашда қатнашишга мажбур бўларди. Кейинги воқеалар шундан гувоҳлик беради.

Шу босқичда Пўлатхоннинг дунёқарашада тўб ўзгариш бўлади. У катта лавозимдаги бой-феодаллар халқ манфаатини менсимасдан, фақат ўз манфаатлари йўлида минг-минглаб меҳнаткашларни қурбон қилишга тайёрлигини тушунади.

Пўлатхон Тошкентга қарши юриш бошлаганда рус қўшинининг кучлилигини яхши биларди. Аммо мавжуд вазиятда у газавотга қарши чиқа олмас эди. Чунки аҳоли ислом кучи билан ғайридинлар устидан ғалаба қила олмади, деб ўйларди.

Пўлатхон газавотга қарши эди, лекин уни расмий равишда маъқуллашга мажбур бўлади. Дастлабки ойларда у сўт ҳаракат қилади ва жангларга ўз қўшинини олиб кирмайди, чунки сафдошларини сақлаб қолниш шарт эди. Шу билан бирга у Абдурахмон Офтобачининг сиёсати ва хатти-ҳаракатига қарши бўлиб, унинг Насриддинбекни хон тахтига ўтказганлигини кечира олмас эди.

Қўқонликлар аввало Қўрама уездини озод қилмоқчи бўладилар: уша томонга 2000 қуролланган кишини жўнатадилар. Улардан 1000 нафари Абликқа, 500 таси Бўкага, қолган 500 нафари Қопаққига келади. Булардан ташқари, яна бир печабаробар кичик отрядлар Оқча қишлоғидан Паркентга ўтмоқчи эди, Қўшработнинг юқорисидан ҳам қуролли навкарлар шай бўлиб туришадди.

Қўрамаликлар бу қўзғолонга тайёр эмас эдилар. Шунинг учун қўқонликлар отрядининг бошлиғи Тангриберди ҳар бир хонадондан бир кишидан отрядга қўшиланиш лозимлигини эълон қилганда, қўрамалик-

¹ ЎЗР МДА. И—715-фонд, 1-руйхат, 63-нш, 121—123-варақлар.

лар рад жавобини беришади. Албатта, қўшилганлар ҳам бўлиди, бироқ улар унча кўп эмас эди.

Генерал Головачёвнинг тўплаган маълумотларига қараганда, Абликда Тангриберди ва Зулфиқор қўмондонлигида 6 минг қўзғолончи бор эди. Улардан бир отряд ажратилиб Маҳмудхон бошчилигида Тоштепа томон юборилади. Оқча қишлоғида Эшбўтанинг отряди бор эди. Абликда яна Мамир раҳбарлигидаги отряднинг келиши кутилмоқда эди. Алиқул ва Халиқул додхоҳлар эса ўз одамлари билан Қорақияга келишган эди. Назарқул понсод ва Қосимбеклар отрядлари билан Бўка волостида келишади.

Александровский волости бошқарувчисининг хабар беришча, Мўмин ўз отряди билан Чотқол волостида пайдо бўлиб, яна номаълум томонга кетиб қолади. Рус маъмуриятининг тахмини бўйича Мўмин яна келиб авлиёоталик қирғизларга қарши чиқиши мумкин экан, чунки уларда қандайдир қасди бор бўлган. Шунинг учун майор Геруага қоровуллар қўйиш буюрилади.

7 август куни кеч соат 5 да Головачёвга кундузи соат 3 да Абликқа 1000 кишилик ва 2 тўп билан Қўқондан отряд келганлиги ҳақида хабар беришади. Бу қишлоқнинг оқсоқоли Головачёвга қўқонликларнинг сони тахминан 10 мингга яқин деб айтади.

Генерал Головачёв ярим кечада К. П. Кауфман ҳузурига келиб вазиятни тўғрилади. Генерал-губернатор К. П. Кауфман шунчамоқ 1-ўқин батальонга 4 отлик тўплар ва 4 казак юзлик (сотия) билан қўқонликларга қарши юриш учун буйруқ беради. Бундан ташқари Кауфман Тошкентдаги барча рус аҳолисини қуроллантириш ҳақида ҳам буйруқ беради ва Санкт-Петербург харбий вазирлигига телеграмма юбориб, 10 минг қўқонлик Туркистон генерал-губернаторлигига хужум қилди, деб таъкидлайди ва уларга қарши уруш олиб бориш учун 100 минг сўм пул қарз олишга рўхсат сўрайди. Телеграммани Россия императорига кўрсатилади. У эса 10 минг рақамининг ёнига «Эхтимол, бўртирилгандир», 100000 сўмнинг ёнига эса «Бажариш керак», деб ёзиб қўяди.¹ Бу эса урушга рўхсат эди.

1875 йил 9 августда Туркистон генерал-губернатори К. П. Кауфман буйруқ чиқарди: «...Муайян ҳолатдан мажбур бўлиб Қўқонга қарши хужумга ҳаракат қилиш учун Хўжаандаги ҳаракат отряди қўйида-

гича қўшин қисмларидан мужассамлаштирилсин:

Пийда. Салёрлар ротаси. 2-нчи Туркистон илғор батальонидан 3 рота, 4-нчи Туркистон илғор батальонидан 2 рота, 7-нчи Туркистон илғор батальонидан 4 рота ва 1—2 Туркистон ўқин батальонлари. Жами

18 рота.

Артиллерия. I-Туркистон артиллерия бригадасининг 1—2-дивизия батареялари ва Оренбург казак отлик артиллерия бригадасининг 3 батареяси.

Кавалерия. I-Сибирь полкининг 1, 2, 3, 4, 5, 6-юзликлари; 3-Оренбург полкининг 1—2-ва терма ҳам мени кўриқловчи юзликлар. Жами 9 та казак юзлиги.

Ташкил этилаётган юришда умумий харбий ҳаракатларни бошқаришни ўзимда сақлаб қолган ҳолда ҳаракатдаги отрядга Сирдарё вилоятининг қўмондони генерал-лейтенант Головачёвни бошлиқ этиб тайинладим. Қўқон хонлигида бўладиган харбий юриш даврига менинг қўшимда қўшинларининг дала штаби тузилмоқда, унга бошлиқ этиб, Олий ҳазратлари свита аъзолари генерал-майор Троцкий тайинланмоқда; артиллерия бошлиғи этиб генерал-майор Троцкий тайинланмоқда; артиллерия бошлиғи этиб генерал-майор Жарников, муҳандислар бошлиғи этиб полковник Боцаевский, дала интенданти (хўжалқ бошлиғи) этиб ҳақиқий статли маслаҳатчи Ключков ва асосий отряднинг табиби этиб ҳақиқий статли маслаҳатчи Суворовни... тайинладим».²

Шундай қилиб, Россия қўшинлари билан қўқонликлар ўртасида харбий тўқнашувлар бошланиб кетади. Биринчи жилдий жанг Ўргози дзирасида бўлади. У ерда 800 қўзғолончи турарди. Полковник Егаштининг отлик казаклар юзани тасодифан хужум қилиб 500 қўқонлиқни ўлдиради, тирик қолганлар қочиб қутилинади, кўплари ярадор бўлади. Жангда руслар кўп ўлжани қўлга киритади.

1875 йил 13 августда Туркистон генерал-губернатори К. П. Кауфман қўқонликларга мурожаатнома юборади. Унда: «Сизларнинг бошлиқларингдан бири русларга қарши уруш бошлади. Бу урушдан нима чиқишини биласизлар. Аслида, мен сизларни жазолашим керак. Лекин, агарда сиз қўқонликлар қишқоқ ва қирғиз халқининг душмани бўлганин бузгунчи Офтобачини ушлаб менга топширсаларинг гуноҳларингдан

¹ Уша жойда, 136-варақ.

² Уша жойда, 154—155-варақлар.

ўтаман. Фақат шундагина мен сизларга тўла «омонлик» эълон қиламан»¹.

Бироқ мурожаатнома аҳолига ҳеч қандай таъсир қилмайди. Аксинча, барча шаҳар ва қишлоқлар қўзғолончиларга қўшилади. Офтобачи халққа туғ ва нишонлар бериб, уни қуроллантиради.

Қизиги шундаки, Туркистон генерал-губернаторлигига қарашли чегарадош қишлоқ оқсоқоллари ва бошқа лавозимдагилар ҳам қўзғолончилар вакиллари бу ерларга келиб ташвиқот олиб борганликлари ҳақида рус маъмуриятига айтмайдилар. Хўжанд шаҳридан айрим оилалар кўчиб кета бошлашди, улар мол-мулкларини пана жойларга яширдилар.

Умуман олганда хўжандликлар ҳам рус маъмуриятидан норози эди. Улар 1872 йилнинг 14 апрелида қўзғолон кўтарган эдилар. Энди эса Хўжанд шаҳри ва унинг атрофидаги аҳоли қўзғолончиларга хайрихоҳликларини билдириб уларга амалий ёрдам беришди. Бу ҳолини тушуниш учун Н. Раевскийнинг «1872 йил 14 апрелда Хўжанд шаҳрида содир бўлган ғалаённинг сабаблари ҳақида» номли мақоласи диққатга сазовордир. Муаллиф ўша йиллари Туркистон ўлкасида 5 йил хизмат қилиб, кўплаб далиллар тўплаган. У шундай деб ёзади: «Бу ғалаённинг сабабларини ростгўйлик билан айтишни мен ўзимнинг бурчим деб ҳисоблайман. Шу билан биргаликда бутун Туркистон ўлкаси аҳолисининг дунёқарашига таъсир этишга ва унинг руҳий ҳолати учун жавоб бермайман. Мен фақатгина ўзимнинг комил ишонч фикр-мулоҳазаларимни шу ўлканинг ҳарбий халқ бошқармасида хизмат қилаётган вақтимда ўзимда туйғунлашган фикримни яшириб қолишга ҳуқуқли эмасман, шу билан бир қаторда ўзимнинг фикрларимни бировга мажбур қилмаган ҳолда маҳаллий аҳолининг бизга (яъни русларга — Х. Б.) нисбатан душманликларининг келиб чиқиш сабабларини тушунтирмоқчиман холос»². Унинг фикрича, бу «ғалаён»нинг сабаби маҳаллий рус маъмуриятининг берган ваъдаларини бажармаганлигидир: сайлаш ҳуқуқи ва турмушни енгиллаштириш имтиёзларининг ўрнига қўшимча солиқлар жорий этилиб, аҳолининг илтимосларига эътибор бермай қўйилди. Масалан, 1868 йили уездларни таъсис этаётганда рус маъмурияти аҳолига мурожаат қилиб ўзларининг ораларидан энг оқил, софдил ва ростгўй кишилардан оқсоқоллар сайлаш лозимлигини айтиб, бу сайланганлар рус маъмурияти билан ҳам-

жиҳатликда халқ фаровонлиги учун хизмат қилажакларини айтган эди. Бунга маҳаллий аҳоли шодиёналик билан қараб, ичларидан энг обрўли кишиларни сайладди. Улар эса рус маъмурлари билан ҳамкорликка киришди, ҳаттоки бир-бирлари билан яхши кўнгилик маъносида рақобатчилик қилиб, халқ манфаати учун хизмат қилишни бошлашди. Аммо бир-икки йилдан сўнг бу маҳаллий мансабдорлар рус маъмуриятининг буйруқларини сўзсиз бажарувчи шахсларга айланиб қолдилар ва ҳеч қандай овозга эга бўлмай қолишди, уларнинг халқ манфаати ҳақидаги фикр-мулоҳазаларига ҳеч қим қулоқ солмай қўйди. Оқсоқолларнинг ўзлари ҳам бирор нарса дейишга журъат қилолмас эдилар, чунки уларни даҳлиздан нарига киргизмай қўйишди ва ҳаттоки оддий бир рус мирзаси уларни бўйниларида ушлаб ташқарига итариб юборарди.

Уездлар ташкил этилаётганда рус маъмурияти қуйидаги солиқларни халққа эълон қилган эди: илгариги 1/5 қисм ўрнига 1/10 қисм миқдорда хирож; таноп солиғи эса аввалгидек қолдирилган эди. Оқсоқол ва бошқа мансабдорларнинг маошини эса жамоат мажлисида ихтиёрий тайинлашарди. Бозор солиғи эса дўкондорлардаги ва қишлоқдан олиб келинган маҳсулотлар умумий ҳажмининг нархи 40 тиллодан кам бўлмагандагина 1/40 қисм миқдорда солиқ тўланиш лозим эди. Кўчманчилардан эса ҳар бир хонадондан 1 сўм 75 тийиндан йиғилиши керак эди. Шу билан бирга юқорида номланган солиқлардан ташқари ҳеч қим, ҳеч қандай бошқа солиқ тўламайди, энди порахўрликка, зулмга, золимликка барҳам берилади, деб халққа эълон қилинган эди.

Н. Раевский ўз фикрини давом эттириб, бу кўрсатмалар қоғозда қолиб, амалда қўпол равишда донмо бузилиб келинди деб таъкидлайди. Масалан, хирож миқдори 1/10 қисмда эмас, балки Тошкентда қанча миқдорда йиғилсин деса, ўшанча йиғиб олина бошланди. Бу сиёсат халқ оммасининг қашшоқланишига олиб келди.

Таноп солиғини ҳам олиш бузила бошланди. Ҳаттоки, 1871, 1872 йиллардаги ҳосилнинг унумсизлигига қарамай, таноп солиғи аввалги йиллардан ҳам кўпроқ миқдорда олинганлиги қайд этилади. Оқсоқол ва амалдорлар маоши учун йиғиладиган қўшимча йиғим икки баробарига олинди. Кўчманчилардан эса хонадондан йиғиладиган солиқ миқдори 5 сўм ва ундан ҳам ортиқроқ олина бошланди.

Юқоридагиларни эътиборга олиб Н. Ра-

¹ Ўша жойда, 196-варақ.

² ЦГАДА Россия ф. 1274 оп. 1, ед. хр. 931 «а» л. 3.

евский қуйидаги хулосага келади: «Руслар ўлкани эгаллагандан кейин маҳаллий аҳолининг ҳолати, бизнинг кутганимиздек енгиллашиш у ёқда турсин, аксинча, кундан-кунга оғирлашиб борди...

3 Якунига қуйидагиларни айтмоқчиман: аҳолидан биз кўпдан-кўп нарсаларни талаб қилмоқдамиз, солиқлар соҳасида биз тоққа қараб кетмоқдамиз, аммо бизнинг ўзимиз халқ учун нималар қилдик? Тўғри, биз уларга осойишталик олиб келдик, қўшни мамлакатлар томонидан қароқчилик ва талон-торожларга чек қўйилди ва доимий қатл этишни камайтирдик, шу билан биз чекланиб қолдик. Халқ хўжалигига эса Тошкентда ва турли комиссия мажлисларида айтилган чиройли сўзлардан бошқа ҳеч нарса қилмадик».¹

Туркистон генерал-губернаторлиги айрим туманлари аҳолисининг кўзғолончиларга қўшилиши ва ёрдам беришининг сабабларидан бири ҳокимият ўзбошимчалигининг, ноқонуний ўзбошимчаликнинг авжга чиққанини айтмасак ҳам қонуний тусга кириб оддий бир нарсага ўхшаб қолганида эди. Ўз-ўзидан кўриниб турибдики, бошқаришдаги бундай ўзбошимчалик айниқса ўлканинг пул хўжалигига қаттиқ ва оғир таъсир этди. Авваллари ҳам маълум эдики, Туркистон ўлкасида солиқлар хоҳлаганча белгиланар эди. Халқдан «жамоа эҳтиёжи» учун йиғиладиган маблағнинг кўп қисми эса уезд бошлиқларининг чўнтақларига тушиб, уларнинг бойиши учун асосий манба эди. Буларнинг ҳаммаси шу вақтгача (яъни 1875 йилгача — Х. Б.) тўлиқ маълум эмас эди ва фақат аҳоли айрим ҳолларинигина билишар эди. Лекин, ҳозир эса ўлканинг асосий бошлиғи Тошкентга қайтгандан кейин ўзининг чиновникларига уезд бошқармасидаги иш ҳолати билан танишиб чиқишни топширгандан кейингина жамоат эҳтиёжи учун йиғиладиган қўшимча солиқ қанчалик улканлиги маълум бўлди. Мисол учун икки чиновникнинг (Нестеровский ва Меньшиковнинг) ўлка бошлиғига йўллаган хабаридан бир-икки рақамларни кўрсатиш кифоядир. Улардан бири Тошкент бошқармасини, иккинчиси эса Хўжанд уезди бошқармасини тафтиш қилган эди (буларнинг хабарлари маҳаллий бошқарманинг делоларида қолиб кетган ва эҳтимол улар ҳарбий вазирликка жўнатилмас). Биринчи хабардан маълум бўладики, 1865—1875 йилларда Тошкент шаҳар аҳолисидан йиғиладиган солиқ рақамлари расман ўзгармаган ҳолда жамоа эҳтиёжлари учун йиғиладиган солиқ

4 қуйидагича бўлди: 1868 йилда—16068 сўм, 1869 йилда—21253 сўм, 1870 йилда—16005 сўм, 1871 йилда—45590 сўм, 1872 йилда—70280 сўм, 1873 йилда—64242 сўм, 1874 йилда—86288 сўм, 1875 йилда—77236 сўм, ҳар бир кишига эса қуйидагича тўғри келарди: 1868 йилда—1 сўм 11 тийин, 1875 йилда эса—5 сўм 31 тийин.

Хўжанд уездидаги тафтиш якунига қараганда, давлат хазинасига йиғиладиган солиқ миқдори 1869 йилдан 1875 йилгача 52,5% ошган. Ўтроқ аҳолидан эса солиқ миқдори 47,8% ошган, қолган солиқ қисми эса кўчманчи аҳолидан йиғилиб, 227,3% ошган. Ўтроқ аҳолининг сони 19,3% га ошган эди. Жамоатчилик эҳтиёжига йиғиладиган маблағ миқдори, жаноб Меньшиковнинг сўзига қараганда, «кун сари эмас, ҳар соатда ошиб бормоқда, шунинг учун унинг неча фонз ошганлигини айтиш мурраккабдир, чунки 1868—1875 йиллар ичида солиқ миқдорининг ошганини тасвирлаш мумкин эмас, фонзини айтадиган бўлсак, ўнлаб эмас, юзлаб марта ошганини кўра-миз».²

Шундай қилиб, Туркистон генерал-губернаторлигининг аҳолиси оғир аҳволга тушиб кўзғолончиларга хайрихоҳлик билдириб амалий ёрдам ҳам бериб туришга тайёр эди. Албатта, рус маъмурияти бунга яхши ҳис этди ва барча чораларни кўришга интилди.

1875 йил 14-август кuni Абдурахмон Офтобачи ўз қўшинини Савримович қўшинига қарши олиб чиқади. Улар ўртасида 4 соат давомида шиддатли жанг бўлади. Иккала тарафдан талафотлар бўлади, аммо бу гал ҳам қўқонликлар мағлубиятга учраб чекинишга мажбур бўладилар.

16 август кундуз соат 3 ларда Ажабек ва Рустамбеклар ўз отрядлари билан Қорабурла орқали Авлиеота уездига ўтмоқчи бўладилар. Бундан хабар топган Геруа уларга қарши 60 та казак аскарлари ва 800 та қирғиз йигитлари билан ҳужум қилади.

Бу ўринда айтиш мумкинки, рус зобитлари кўзғолончиларга қарши курашда қозоқ ва қирғиз йигитларидан кўп фойдаландилар. Бунга Шабдон Жонтоевнинг таржиман ҳоли яққол намуна бўлади.

1875 йил 19 августда Туркистон генерал-губернатори Россия ҳарбий вазири Милютиндан қуйидаги телеграммани олади: «Император ҳазратлари қўқонликларга қарши муваффақиятли ҳаракатлардан жуда ҳам мамнун. Сизга ишониб топширилган қўшинлар Олий ҳазратларининг ишончларини бу

¹ Уша жойда, л. 9—9 об.

² ЦГИА России, ф. 560, оп. 21, л. 7.

Маликам қўлаги жангидан ҳам Ҳасрат қон ва Офтобачи

3 сўм,
—16005
—да—
1874
36 сўм,
ри ке-
1875

га қа-
адиган
лгача
солиқ
қисми
227.3%
% га
ийги-
еньши-
эмас,
учун
ш му-
ида
рлаш
улсақ,
кўра-

ал-гу-
га ту-
билди-
ришга
буни
уриш-

аҳмон
қўши-
тасида
ўлади.
аммо
га уч-

жабек
Қора-
моқчи
Геруа
га 800
лади.
зобит-
да қо-
алан-
тар-

нерал-
Илю-
«Им-
қарши
а ҳам
ўшин-
ни бу

гал ҳам оқладилар. Қўқонликларни яхши-
гина намунали жазолаш лозим, лекин им-
ператор ҳазратлари хоҳлайдики, жуда
зарурат туғулмаса бизнинг қўшинларимиз
Қўқон хонлигида қолдирилмасин. Волгадан
кўмак қўшин тезда етиб боролмайди, ма-
софани, йил фаслини ва юриш ашёларини
бир тасаввур қилиб кўринг».¹

К. П. Кауфман бу телеграммани эъти-
борга олишга мажбур эди.

1875 йил 22 августда Маҳрам қалъаси
остонасида руслар билан қўқонликлар ўр-
тасида жуда қаттиқ жанг бўлади. Қўқон-
ликлар мағлубиятга учрайди. Жангдан
сўнг К. П. Кауфман Россия императори
номига қуйидаги телеграммани жўнатади:
«Хўжанддан икки юришдан сўнг бизнинг
қўшинларимиз 7 мингга яқин душман ка-
валериясига дуч келди. Уларда фальконет-
лар ҳам бор эди. Сиз император Олий
ҳазратларининг флигель-адъютанти пол-
ковник Скобелев қўмондонлигида саккизта
юзлик отрядлар, тўртта отлик тўплар ва
ракета батареяси билан душманга қарши
жанг қилди. Биз томондан талафот бўлма-
ди. Йигирма иккинчи август кунини эса худо
ёрдамида бизнинг қўролларимиз, менинг
шахсий бошчилигимдаги қўшинлар 30 минг-
га яқин қўқонликлар тўдаси устидан тў-
лиқ ғалаба қозонди. Душман Маҳрам
қалъасига туташган химояга мослашган
жойини эгаллаган эди. Бу жой атрофи чу-
қурлик бўлиб сув билан тўлдирилган эди ва
артиллерия билан қўролланган эди. Бу
жойга генерал-лейтенант Головачёв бир
қисм пиёда ва артиллерия билан ҳужум
қилиб, жанг билан эгаллади. Кавалерия
бошлиғи Сиз Олий ҳазратларининг флигель-
адъютантининг полковник Скобелев қўқон-
ликлар мағлубиятини ниҳоясига етказди,
уларни отлиқларимиз ўн беш верст масо-
фагача қувиб Сирдарёга сиқиб қўйди, улар-
нинг кўпчилиги чопиб ташланди ва дарёда
чўктирилди. Сиз Олий ҳазратларининг
свита аъзоси генерал Троцкийнинг кечаги
ва бугунги шонли юришлари жанг давом-
ида менга ёрдам берди.

Биз ўттиз тўққизта тўп, кўп фальконет-
лар ва бошқа қўроллар, порох, ўқлар ва
озиқ-овқатларни қўлга киритдик. Душман-
лар томонидан ҳалок бўлганларнинг сонини
аниқлаб бўлмайди, жуда кўп киши қи-
рилди. Биз томондан эса бир штабс зобити
(Хорошхин), беш оддий солдат ва бир
йигит ҳалок бўлди, бир штабс зобит (Ско-
белев) ва етти кичик унвондагилар яра-
дор бўлишди. Душман тўла мағлубиятга

учради; ғалабамиз хонлик аҳолисига жуда
катта таъсир этди, аммо Маҳрам остона-
сидаги жанг оқибатларини ҳали тўла аниқ-
лаш мумкин эмас. Хўжанддан транспорт
келишини кутаман ва Қўқон томон юриш-
да давом этаман.

Сиз император Олий ҳазратларининг
қўшинлари ўзларини муносиб қаҳрамон-
ларча тутдилар. Иш тоза бажарилди».²

Кейинчалик у 1875 йил 12 сентябрда
Д. А. Милютинга ёзган хатида Маҳрам та-
лафоти ҳақиқатан ҳам Қўқон хонлигининг
тақдирини ҳал қилганлигини таъкидлайди.

Шундай қилиб, Маҳрам остоналарида
қўзғолончилар қўшинлари катта мағлубият-
га учрайди. Қўқонликларда ҳарбий маҳорат
йўқлиги, уларнинг махсус ўргатилмаганли-
ги, ёмон қўролланганлиги ва тартибсизлиги
бу мағлубиятнинг сабаби эди. Қўзғолончи-
лар қилч, найза, айри, баъзилар эса пил-
талик милтиқ ва жуда оз қисми яхши, за-
монавий милтиқлар билан қўролланган
эдилар. Қўзғолончиларда тўплар ва фаль-
конетлар ҳам бор эди, аммо улар бу қўрол-
лардан тўғри фойдалана билишмас эдилар.
Отилган ўқлар русларга етиб бормас эди.
Бундан ташқари қўқонликлар ҳужум қил-
ганларида қатор бўлиб эмас, оломон бўлиб
жангга киришар эди. Бу эса руслар учун
жуда қулай эди. Уларнинг ҳар бир отган
ўқлари нишонга тегар эди. Айниқса, раке-
та батареясида ва тўплардан отилган ҳар
бир снаряд кўплаб қўқонликларни сафдан
чиқарарди. Қўқонликлар бунга бардош бе-
ролмас эдилар. Шунинг учун ҳам олдиндан
қўқонликлар мағлубиятга дучор бўлиши
аниқ эди. Аммо қўзғолон бостирилмади. Бу
жангда асосан Абдурахмон Офтобачининг
қўшинлари иштирок этганди. Пўлатхон эса
қўшинлари билан бошқа ерда эди. Абду-
рахмон Офтобачи билан Пўлатхон ўртаси-
да ҳали бирлик йўқ эди.

1875 йил 22 август кунини маълумотиға
мувофиқ, Чотқол водийсида, Чотқолнинг
чап томонида Идрис мазори ва Торос дарё-
си оралиғида қирғиз Мўмин ўз отрядлари
билан жойлашган экан. Унда 4000 киши
бор эди. Шулардан 300 киши Авлиёота
уездига бориб Поздняковнинг чўян эритиш
заводинини бутунлай ишдан чиқариб қайти-
шади.

1875 йил 26 августда К. П. Кауфман
қўмондонлигида рус қўшинлари Маҳрам-
дан Қўқон томон юришади. Йўлда уларни
Насриддинхоннинг элчилари хат ва тортиқ-
лар билан кутиб оладилар. Генерал-губер-
натор тортиқни қабул қилмайди, аммо

¹ С.-Петербург, СПб им. С.-Щедрина, отдел рукописей, ф. 503, ед. хр. 17, л. 81.

² УзРМДА, И— 715-фонд, 1-руйхат, 63-иш, 275—276-бетлар.

хатни олиб элчиларни орқага қайтариб Насриддинхонни шахсан Қўқон остоналарида учратишни оғзаки айтади. У яна агарда қўқонликлар русларни нон ва туз билан кутиб олишса, шаҳарликларга зиён келтирилмаслигини, аммо урушмоқчи бўлишса, шаҳарга шафқат қилинмаслигини ҳам таъкидлайди.

1875 йил 29 августда К. П. Кауфман рус қўшинлари Қўқон остоналарига етиб келиб жангсиз Сари-мозор дарвозасини эгаллаб олдилар, деб императорга телеграф орқали хабар беради. Унда бундай дейилади: «Хонлиkning пойтахти, Сиз император Ҳазратларининг оёқ остингизда. Хон шаҳардан чиқиб мени кутиб олди. У билан бирга мен шаҳардан уч чақирим наридаги ўзимизнинг лагеримизга қайтдим. Маҳрамдан Қўқонгача юришимиз тантанали намойишга ўхшади. Ҳар жойда аҳоли мени туз ва нон билан кутиб олиб, поаткорликларини изҳор этди. Қўқондан ўттиз беш чақирим берида мени пойтахт савдогарларининг вакиллари кутиб олдилар. Улар билан бирга хонзода қўшиб юборган бизнинг барча қўлга тушган асирларимиз ҳам бор экан. Хонлиkning қолган қисмидаги аҳвол тинч эмас.

Агарда Сиз Ҳазратларига хонликини қўшиб олиш маъқул бўлмаса, уч ёки тўрт батальон, саккиз юзлик ва икки батарея билан мустаҳкамлаб Сирдарё ва Нориннинг ўнг қирғоғи томонини эгаллаш билан чекланиб чегараларимизни шулар билан белгиласак бўлади».¹

Бу телеграммага Россия ҳарбий вазири 1875 йил 2 сентябрда жавоб беради. Унда Император ҳазратлари Империя чегарасини Осиёда кенгайтириш умумдават манфаатига ҳозирча маъқул эмас деб ҳисоблади. Шунинг учун Осиё ерларида тинчликни ва осойишталикни ўрнатишимизда учратаётган қийинчиликларга қарамай, рус қўшинларининг у ерларни эгаллашини Олий Ҳазратлари лозим топмадилар.

Ҳарбий ҳаракатларимизга сарфланган харажатларимизни қоплаш учун қўқонликларга ҳарбий товон (контрибуция) юклатилгандан сўнг, имконият қидириб Қўқон хонлигига рус қўшинларисиз ҳокимият тепасида тура оладиган маҳаллий бошқарма ўрнатилиши лозимдир. Бунга мушарраф бўлинса Қўқон хонлигининг бирор қисмини ҳам Россияга қўшиб олишнинг ҳожати қолмайди. Аммо бу масалани Олий Ҳазратлари К. П. Кауфмандан ёзма ҳисобот ол-

гунларигача очиқ қолдирмоқдалар, дейилади.

31 августда К. П. Кауфман Абдурахмон Офтобачи ва барча кўчманчилар уруғларининг вакиллари (ҳаммаси бўлиб 70 муҳр босилган эди) номидан хат олади. Унда Қўқон аҳолисига ҳам Маҳрамдан пойтахтгача бўлган осойишталик каби шароитни яратиб бериш илтимос қилинади. Аммо Туркистон генерал-губернатори шахсан Абдурахмон Офтобачи ва қолган вакилларнинг музокара учун ўзлари унинг ҳузурига келишларини талаб қилади. Бироқ К. П. Кауфманнинг ҳузурига боришдан қўрқиб вакиллар талабни бажармайдилар.

1 сентябрь куни нисбатан тинч ўтди. Бухоро амири Музаффар генерал-майор Абрамовга қўқонликлар устидан ғалаба қозonganлиги учун табриклар ва К. П. Кауфманга содиқлигини билдириб ўз элчисини юборади. Амир элчидан учта хат жўнатади: иккитаси Насриддинхон имзоси билан амир номига, учинчиси эса Қоратегин шоҳи томонидан ёзилган эди. Уларда Қўқон ҳокимияти ғазовот эълон қилганлиги айтилган эди.

Қўқон хони Насриддинхон Бухоро амири Музаффар номига ёзган хатида Амирни мусулмонлар сардори деб ва уни ўз отасидай кўриб Қўқон хонлигининг кўчманчи ва ўтроқ аҳолиси Оллоҳ йўлида ўзларини қурбон қилишга ҳам тайёр эканлигини баён этади. Барча аҳолининг Ватанга бўлган меҳр-муҳаббати ҳаммани чет эллик босқинчи — кофирларга қарши жамлади. Ватанпарварларнинг кўпчилигидан уларнинг сонини Оллоҳдан бошқа ҳеч ким билмайди, деб ўзининг Андижондан олиб келиб тахтга ўтқизилганини ва кофирларга қарши уруш бошлаганлигини ёзган. Унинг хатига қараганда, душманга қарши қўшинлар ҳамма мавжуд йўллардан юборилган экан. Хоннинг ўзи эса кўп сонли қўшин билан тўғри йўлдан юришни бошлабди.

Бу ишонч хатини Саид Али Хўжа Абдусаттор Маҳсум ўғли орқали юбориб, у оғзаки нимаики айтса ишониш сўралган. Саид Хўжа эса Бухоро Амиридан рус босқинчиларига қарши курашда кўмак сўраган эди. Бухоро амири рус қўшинларига очиқ уруш қилишдан қўрқиб ёрдам беришдан бош тортади ва ўзини кўрсатиш мақсадида бу махфий хатни Туркистон генерал-губернаторига юборади.

Ачинарлиси шундаки, Бухоро амири ва

¹ Ушунда жойда, 346-варақ.

бошқа маҳаллий йирик савдогарлар, бой-феодаллар, айниқса қозоқ ва қирғиз бийлари рус қўшинининг ҳар бир катта ғалабасидан сўнг генерал-губернатор номига табрик хатлари юбориб туришарди. Шундай табрикномалардан бирини мисол тариқасида келтирамиз:

«Туркистон ва Зарафшон қўшинларининг қўмондони, ҳурматли ва шавкатли генерал-губернатори, генерал-адъютант Константин Петрович фон Кауфманга Тошкентда яшовчи қозоқлардан.

Бу бахтли ва омадли вақтларда барча шаҳарларда тинчлик ва осойишталик ўрнатиш учун Қўқон томондан келган душманларга лойиқ жазосини бердингиз. Шунинг учун биз, барча қозоқлар, бизга тинчлик ва осойишталик ато этганлигингиз учун Сиздан абадий миннатдормиз.

Бизнинг хурсандчилигимиздан, ҳаммамизнинг розилигимиз билан Сиз бошлигимиз халқимизни юқори ҳурмат қилганлигингиз туфайли, шаҳарларни забт этганлигингизни табриклаш учун Олтинбой Қўлибой бийни юбормоқдамиз. Сиздан илтимос қиламизки, Бизнинг табригимизни қабул қилғайсиз. Барча ишларингиз муваффақиятли тугаб амалга ошишда Оллоҳ Сизга мадад берсин.

Чин кўнгилдан имзо чекиб муҳримизни босдик. Сентябрь, 1875 йил».¹ Ушбу хатнинг асл нусхасида 8 та муҳр ва 12 та имзо чекилган.

Пўлатхон қўзғолонини бостиришда Туркистон генерал-губернатори усталик билан маҳаллий бой, феодал ва руҳонийлардан фойдаланган. Улар хонлик қилиб ватанпарварларни сотишган, қимматли маълумотларни русларга юбориб туришган, уларнинг буйруқларини бажариб сотқинлик қилганлар ҳам бўлган. Шу болада Марғилон шахрининг қози—раиси ва мутавалиси томонидан Туркистон генерал-губернатори К. П. Кауфман номига ёзилган хатни ҳам мисол тариқасида кўриб чиқайлик: «Генерал-губернатор ярим подшоҳга Биз, Боқи Муҳаммад додхоҳ қози—раис ва мутавали сизга маълумот берамизки, биз ўз тақдиримиздан миннатдор бўлиб, ўзимизни Оқ подшо фуқароси ҳисоблаб, Сизнинг итбаткор хизматкорингиз бўлганлигимиз учун Сизга хат ёзиб ўзимизнинг ишончли одамимиз бўлмиш Темиржондан юборган эдим. Бу хатда, биз Пўлатхондан кўриб, бизга ёмонлик қилиб қўямасин деб, ўзимиз Сизнинг ҳузу-

рингизга боролмаганимизни ёзган эдик. Бизнинг хатимизни Сиз Марғилон шахрида шаъбон ойининг 26 кунда олиб, марҳамат қилиб бизнинг Пўлатхонни ушлаб Сизга топширишимизни буюриб шундагина «Омонлик» беришингизни айтган эдингиз.

Сизнинг марҳаматли буйруғингизни биз ўтган ойнинг охирларида олдик ва Сиз халқни ёмонлардан озод қилишингизни биз барча ёшу, қарига эълон қилдик, барча аҳоли жуда хурсанд бўлишди.

Яна Сизга шунини хабар қилмоқдамизки, Сизнинг Пўлатхонни ушлаш ҳақидаги буйруғингизни олишдан уч кун аввал биз дарёдан ўтиб Қўрғонтепа қишлоғига келдик. Бизнинг бўлмаганлигимиздан фойдаланиб, Офтобачи томонидан Жалолободга саркор қилиб тайинланган сўзоқлик Тошлон исмли киши ва жалолободлик Азим амин, Ўразали амин, Кенжа оқсоқол, Абдурасул оқсоқол ва бекободлик қирғиз Ширкал биргаликда Пўлатхонни яшириб, кейин душанба кун туш пайтга яқин Хонободга олиб келиб Тошлонни мингбоши этиб тайинлашди ва унга фахрий тўн кийдиришди. Сўнгра 200 киши тўпланиб маслаҳатлашдилар ва ғазот учун руслар билан урушиш учун тўғри Андижонга бормоқчи бўлдилар. Бундан хабар топиб, биз тезда одамлар йиғиб уларни ушлаш учун Хонободга жўнадик. Бизнинг бораётганимизни билиб Пўлатхон қочиб яширинди. Тошлон Пўлатхонни икки сандиқ тангалари билан яширган эканмиш. Аммо буни Тошлон тан олмаяпти. Уни биз ҳибсда ушлаб турмоқдамиз ва Сизнинг розилигингизсиз унга зарар келтирмаймиз. Ҳозир Сизнинг буйруғингизни кутмоқдамиз. Сизга бир бўғча чопон ва бир отни тўхфа қилиб юбормоқдамиз».

Бу хатни олиб, К. П. Кауфман қўидаги жавобни юборди: «Тошлондан бериб юборган хатларингизни Рамазон ойининг учинчи кунин олдим. Сизларга буюрмам: дарҳол ишончли ва яхши одамлар билан Тошлонни менга юборинглар. Унинг тиригини ёки ўлигини менга олиб келганларни яхши марҳаматим билан кутиб олам. 1875 йил 21 сентябр».²

Бу хатдан кўрииб турибдики, К. П. Кауфман марғилонликлардан Пўлатхонни ушлаб беришни талаб қилган, аммо бу хат келмасдан аввалроқ Пўлатхон қочиб кетган. Лекин шунга қарамай Туркистон гене-

¹ ЦГВИА России. ф. 1393, оп. 1, ед. хр. 81, л. л. 522—522 об. Таржима қилинди ва қисқартирилган ҳолда берилди.

² Уша жойда, 537—538-варақлар.

рал-губернатори марғилонликларга махсус оғир жарима солади.

1875 йил 12 сентябрь куни К. П. Кауфман Россия ҳарбий вазири Д. А. Милютинга хат юбориб, унда Марғилонга келганлиги ва шаҳарликлар вакилларини қабул қилиб, Марғилон беклик аҳолисига 125000 тилло миқдорида жарима солганлиги ҳақида хабар беради. Унинг сўзига қараганда, бу жарима қўзғолон бошлиқларидан бири Абдурахмон Офтобачини ушлаб бермаганликлари учун жарима юклатилади. У эса 10 минг кишилик қўшин билан Марғилон остоналарида туриб, жанг қилмай чекинган эди.

К. П. Кауфман тезлик билан Абдурахмон Офтобачи кетидан барча мавжуд кавалериясини, олтига семёновчи ракета батареяларини, 62 аравада икки рота пиёдаларни ва отлиқ артиллерия дивизиясини юборади. Бу отряд полковник Скобелев бошчилигида Марғилон остонасида жойлашиб 8 сентябрдан 9 сентябрга ўтар кечаси қўзғолончиларга қарши юришни бошлади. ва азонда соат 5 да Мингтепа қишлоғида унга етиб олди. Бу ерда Офтобачининг 5 мингга яқин кишилик қўшини қолган эди. Улар ўртасида бўлиб ўтган жангда қўзғолончилар мағлубиятга учрайдди. Уларнинг кўпларини руслар чопиб ташлайди, қолганлари қочиб кетади. Кейинги куни русия кавалерияси қочганларга ўш шаҳрида етиб олади. Абдурахмон Офтобачи 25 йигити билан Ўзганга қочади. Шу муносабат билан К. П. Кауфман қуйидаги жумлаларни ёзади: «Офтобачи зудлик билан қочмоқда, унда қўшин йўқ, шунинг учун унинг орқасидан қўшин билан қувлашнинг ҳожати йўқ. Унинг барча яқинлари ва оз бўлса ҳам обрўли одамлари менинг ҳузуримга келиб итоаткорликларини изҳор этдилар».¹

К. П. Кауфман хатининг давомида Абдурахмон Офтобачи ҳақида ўз мулоҳазасини ёзиб, унинг иродалигини, ғайратини ва ғоявий барқарорлигини уқтиради. Шу билан бирга Сирдарёнинг ўнг қирғоғи томонини эгаллаб олиш зарурлигини айтади. У шундай жумлани ҳам ёзади: «Осиё жанг қилишни билади, бунинг учун уларда куч ҳам бор ва у қачондир юзага чиқади. Шунинг учун бизга тайёр бўлишни таъкидлайди».²

Бу давр ва Россиянинг Ўрта Осиё ерларини босиб олиши ҳақида сўз борганда Мирза Ҳаким парвоначи ҳақида ҳам қисқача маълумот бериш лозим бўлади. Чун-

ки шундай шахслар ўз манфаатини кўзлаб Ватанга, халқига хиёнат қилиб келганлигини кўриш мумкин. Масалан, Туркистон генерал-губернатори К. П. Кауфман ўзининг яқин дўсти бўлмиш Мирза Ҳаким парвоначи ҳақида ёзиб унинг уч урушда (Бухоро — 1868, Хива — 1873, Қўқон — 1875) ҳамроҳ бўлиб яқиндан ёрдам бериб турганлигини таъкидлайди. Генералнинг сўзига қараганда, Мирза Ҳаким рус кучига сидқидиллик билан ишонган ва бунинг осийликларга сингдиришга интилиб, муваффақиятларга эришган. К. П. Кауфман у ҳақда шундай сатрлар ёзади: «Албатта, мен шукунларга нисбатан бошқа вақтларда шунчалик фойдалана олмаганман. У ўзини қўқонлик бўлиб, унинг исми бу ерларда жуда машҳур ва ҳурматлидир. Биз олға сари боришимиз жараёнида у биз эгаллаган ерларда бизнинг буйруғимизга биноан солиқлар йиғиши билан банд эди. Мен унга икки чиновникни ёрдамга бердим, улардан бири статистик маълумотлар туплаши, иккинчиси аҳолидан йиғиладиган солиқлар ҳисобот ҳужжатларининг тўғрилигини текшириши лозим эди. Мирза Ҳаким шу вақтгача Авлиё Станислав иккинчи даражали орден, юлдуз ва қилич билан мукофотланган.

Анчадан бери хаёлида ягона орзуси бор эди — бу руслардан генерал-майор унвонига сазовор бўлишдир. У ўзини олий даражада яхши тутати ва русларга хизмат қилишдан бошқа қизиқиши йўқдир. Мирза Ҳаким Осиёдан чиққан. У Қўқон хонининг яқин маслаҳатчиси сифатида бизга жуда ҳам фойда келтирар эди. У генерал-майор унвонида бўлса, унинг мавқеи ва аҳамияти янада ошар эди».³

Юқоридаги сатрлардан кўриниб турибдики, Мирза Ҳаким парвоначи Тошкентда Худоёрхоннинг расмий вакили — элчи сифатида бўлишига қарамай, аслида рус мустамлакачи маъмуриятининг манфаатини бажарар эди. Дарҳақиқат, у аслида рус разведкасига сотилиб «Умидов» исми билан маълум эди.

Худоёрхон бунинг билмаси ҳам, аммо халқ ичида бу сир ошкор эди, шунинг учун ҳам қўзғолон бошланганда Мирза Ҳакимнинг Қўқондаги ҳашаматли ва чиройли нақшлар билан безалган уй ҳовлисини оломон ёқиб юборди.

1875 йил 21 сентябрь куни Марғилон шаҳрининг Қози райси Мулло Мухаммад Али ва Боқи Мухаммад лодхоҳлар К. П. Кауфманга Пулатхон 400 киши билан тоғ-

¹ Москва. ГПБ. им. В. И. Ленина, отдел рукописей, ф. 169, оп. 65, ед. хр. 26, л. л. 1—1 об.

² Ўша жойда. л. 2 об.

³ Ўша жойда. л. 4—4 об.

да турганлигини ва турли жойларга ишончли одамларини жўнатиб, аҳолига қўзғолончиларга қўшилишни таклиф этаётганлигини хабар беришади. К. П. Кауфманнинг сўзига қараганда «ушбу мусулмон ҳаракатининг алангаси» Туркистон генерал-губернаторлиги шарқий қисмининг кўп ерларини қамраб олиб, Уратепадан ва Тошкент билан Самарқанд алоқа трaкти (йўли)дан Авлиё Ота ва Тўқмоқ уездигача тарқалган экан. Курама уездининг шарқий чегараси Қўқон хонлигига яқин бўлганлиги ва қўзғолончилар отряди Тошкентдан 70—80 верст юқорида жойлашган Ангрен водийсига кирганлиги сабабли бу ҳаракат Тошкентдан Чимкентгача бўлган масофада яшовчи маҳаллий аҳолига ҳам таъсир қилиб шу ерлардаги ва Авлиё Отадан Вернийгача бўлган алоқа трaкти ва телеграф-алоқага жиддий хавф туғдирган эди.

Юқорида айтилганлардан кўриниб турибдики, қўзғолон олови бутун хонликда тарқалганига қарамай раҳбарлар ўртасида бирлик йўқ эди. Хон тахтига бир неча даъвогарлар бўлиб, кучлар парчаланган эди. Пўлатхон (Мулло Исҳоқ) ва Худоёрхоннинг катта ўғли Насриддинбеклар асосий даъвогарлар эди. Ваҳоланки, 1873 йилда қирғизлар Пўлатхон (Мулло Исҳоқ)ни Қўқон хони деб эълон қилган эдилар. Аммо 1875 йили Худоёрхон Тошкентга қочгандан сўнг Абдурахмон Офтобачи Насриддинбекни хон деб эълон қилиб тахтга ўтқизди. Шу сабабли Пўлатхон ғазоби чиқиб Абдурахмон Офтобачи ва Насриддинхонларга қарши курашишни бошлаб юборди. Оқибатда Қўқон хонлигида икки ҳокимиятчилик пайдо бўлиб фуқаролар уруши бошланиб кетиши мумкин эди. Бунинг олдини олиб, кучларни бирлаштириш мақсадида Абдурахмон Офтобачи ғазот эълон қилиб, рус босқинчиларига қарши курашни бошлаб юборади ва Қўқон хонлигининг эски чегарасини тикламоқчилигини эълон қилади.

Албатта, бундай вазиятда Пўлатхон ғазотни маъқуллашга мажбур бўлади, аммо қўшинини жангга олиб кирмасликка ҳаракат қилади. Чунки у Тошкентда юрган пайтида рус қўшинларининг кучи ва ҳарбий маҳоратини яхши тушунган эди. Шунинг учун дастлабки жангларда фақат Абдурахмон Офтобачининг қўшини қатнашди.

Бу ерда, албатта, Пўлатхон билан Абдурахмон Офтобачи ўртасидаги рақобатчилик ҳам катта салбий таъсир этди. Уларнинг хатти-ҳаракатларидан кўриниб турибдики, Пўлатхон ўз қўшини билан

хонлиқнинг ичкарисида пайт пойлаб, Абдурахмон Офтобачининг мағлубиятини кутмоқда эди. Агар шундай бўлса кўпчилик ундан юз ўгириб Пўлатхон тарафга ўтиб кетиши мумкин эди. Аслида шундай ҳам бўлиб чиқа бошлади. Абдурахмон Офтобачининг қўшини Маҳрам остоналарида тор-мор бўлиб, унинг обрўи анча тушиб кетади. Кейинчалик у яна қўшин тўплашига қарамай рус босқинчиларининг қўшинига дастлаб тўла сақлаб қолишга муваффақ бўлади, аммо кейинчалик рус қўшинлари билан бўлган жангларда айрим мағлубиятларга учраб қочиб юради.

Абдурахмон Офтобачи ва Пўлатхонлар ўз кучларини бирлаштириб умумий душманга қарши курашиш лозимлигини яхши тушунишар эди. Лекин ким кимга бўйсуниш масаласи улар ўртасида кўндаланг бўлиб турганди. Буларнинг рақобатчилигидан фойдаланган Туркистон генерал-губернатори ўз қўшинлари билан қўзғолончилар кучларини бирин-кетин тор-мор этиб Қўқон, Марғилон ва Ўш шаҳарларини жангсиз босиб олади.

УМУМХАЛҚ ОЗОДЛИК ҲАРАКАТИ

1875 йил 22 сентябрь кунини К. П. Кауфман Марғилон шаҳрига Насриддинхонни таклиф қилиб шартномага имзо чектиради. Бу шартномада қуйидаги параграфлар бор эди:

«1-§. Қўқон хони Бутун Россия Императорига итоаткор хизматчи деб тан олади. У қўшни ҳокимлар ва хонлар билан ҳар қандай ва дўстлик муносабатлари ўрнатишдан воз кечади, шунингдек ҳар қандай савдо ва бошқа битимларни Ўрта Осиёдаги олий рус ҳокимиятидан рухсатсиз ва унинг розилигисиз тузмайди ва ҳеч қандай ҳарбий ҳаракатлар ҳам қилмайди.

2-§. Қўқон хони қуйида зикр этилган ерларни Россияга беради: Сирдарёнинг ўнг соҳили тарафидан, ҳозирги чегарадан Обхурак мавзеиси рўбарўсидан дарёнинг юқорисига қараб Нориннинг Сирдарёга қуйилиш жойигача, сўнгра Нориннинг ўнг соҳилидан Кетмонтепа ёнидаги ҳозирги руслар тасарруфидаги Нориндаги ерларгача, дарёдан илгариги Қўқон хонлиги билан Россия чегараси оралиғидаги барча ерлар энди Россияникидир.

3-§. Шунингдек, энди Сирдарё ва Нориндан ўтадиган барча кўприк ва кечулар бутун янги чегара бўйлаб Россияники деб ҳисобланади. ва у хоҳлаган вақтида ва истаган жойида кўприк ва кечулар ўрнатиш ҳуқуқига эга. Бундай ҳуқуқ Қўқон хонлигига берилмайди. Яна Россия

ўша жойларда ҳозир мавжуд бўлган кўприк ва кечувларда, келажакда пайдо бўладиган янги кўприк ва кечувлар ўрнатилган жойларда, дарёнинг чап соҳилида ҳам махсус керак бўлганича ер ажратиб олиб, у ерларда маҳкамалар ва бошқа иншоотлар қуриш ҳуқуқига эга.

4-§. Қўқон хони Маҳрам қалъасини бекор қилиб деворларини бузиб ташлашни ўз зиммасига олади, чунки бу қалъа Россияга қаршилиқ мақсадида қурилган эди.

5-§. Рус Қўқон хонлигига қарашли Сирдарё ва Норин соҳилида зарур ва қулай бўлиб қолган жойларда ўзларига савдо моллари учун омборхона ва пристаньлар қуриш ҳуқуқига эга. Сирдарё ва Нориннинг чап соҳилида жойлашадиган шу омборхона ва пристаньларнинг хавфсизлигини таъминлаш ва назорат этишни Қўқон ҳокимияти ўз зиммасига олади.

Пристаньлар учун жойлар танлаш Урта Осиёдаги Олий рус ҳокимиятига боғлиқ ва у тасдиқлайди. Қўқонлик фуқаролар ҳам Сирдарё ва Нориннинг ўнг соҳилида омборхона ва пристаньлар қуриш ҳуқуқига эга, уларнинг хавфсизлигини таъминлаш ва назорат қилишни рус ҳокимияти ўз зиммасига олади.

6-§. Қўқон ҳокимияти охириги урушни бошлаб рус хазинасига ва шунингдек рус фуқаролари, шахслар ва жамиятлар учун Қўқон қўшинлари ҳужумлари натижасида келтирган зарарлари учун товон тўлайдилар, ҳаммаси бўлиб беш юз минг сўм. Аммо ҳозирги хонликдаги оғир вазиятни ва хон хазинасини талон-торож этганини эътиборга олиб ва Қўқон ҳокимиятида нақд пул бўлмагани сабабли юқорида кўрсатилган маблағни қўшимча фонизсиз қуйидаги муддатда тўлайдилар: ушбу 1875 йилнинг 1 декабрига қадар рус хазинасига 250000 сўм тўланади; 1876 йилнинг 1 — майига — 150000 сўм ва шу йилнинг 1 декабрига — 200000 сўм.

7-§. Булардан ташқари Қўқон ҳокимияти 1876 йил 1 ноябрдан бошлаб рус хазинасига ҳар йили беш юз минг сўмдан тўлаб туришни ўз зиммасига олади. Бу пулларнинг тўланиш муддатини чўзиб йилга беш фониздан қўшимча пул қуйидаги тартибда топширилади: 1876 йил 1 ноябрида Қўқон ҳокимияти рус хазинасига 250000 сўм топширади, 1877 йили — 350000 сўм ва 1876 йили топширилмаган 250000 сўм қарзи ҳисобидан олинadиган қўшимча фониз учун 12500 сўм, жами 362500 сўм, 1878 йили — 450000 сўм ва 1877 йили топширилмаган 400000 сўм қарзи ҳисобидан қўшимча фониз 20000 сўм, жами 470000 сўм, 1879 йили — 550000 сўм ва 1878 йили топширилмаган

450000 сўм қарзи ҳисобидан қўшимча фониз учун 22500 сўм, жами 372500 сўм, 1880 йили — 600000 сўм ва 1879 йили топширилмаган 400000 сўм қарзи ҳисобидан қўшимча фониз учун 20000 сўм, жами 620000 сўм, 1881 йили — 600000 сўм ва 1880 йили тўланмаган 300000 сўм қарз ҳисобидан қўшимча фониз 15000 сўм, жами 615000 сўм, 1882 йили — 600000 сўм ва 1881 йили тўланмаган 200000 сўм қарз ҳисобидан қўшимча фониз учун 10000 сўм, жами 610000 сўм, 1883 йили — 600000 сўм ва 1882 йили тўланмаган 100000 сўм қарз ҳисобидан қўшимча фониз учун 5000 сўм, жами 605000 сўм. 1884 йилдан бошлаб Қўқон ҳокимияти ҳар йили 500000 сўмдан тўлаб туради.

Хонлик ҳокимиятига биринчи 8 йил давомда юқорида кўрсатилган тартибга роя қилмасдан ҳар йили 500000 сўмдан товон тўлаш ҳуқуқи берилади. Бу ҳолда у қўшимча фониз тўлашдан қутулади. Ушбу бандда ва 6-бандда кўрсатилган маблағни рус кредит билети ҳамда муомалада бўлаётган Қўқон кумуши ва олтин тангалар билан ҳам тўлаш мумкин. Мабодо кўрсатилган муддатларда товон тўланмаса уларни ундириб олиш учун рус ҳокимияти қандай чораларни лозим топса ўшандай қилиб ўзига тегишли пулларни ундириб олади.

8-§. Қўқонлик савдогарларга рус бозорларига бориш имконияти бордир, Қўқон хонлигидаги барча шаҳар ва қишлоқлар истисносиз рус савдогарлари учун очиқдир. Иккала томон махсус савдо-сотиқ шартномага асосланган ҳолда рус фуқаролари Қўқон манзилидан рус манзилига ва рус манзилидан Қўқон манзилига буюм-молларни ташиш учун идоралар очиш ҳуқуқига эгадирлар, Россия ерларида эса Қўқон фуқароларига ҳам шундай ҳуқуқ берилади. Бу эса Қўқон ҳокимияти ва Урта Осиёдаги рус ҳокимияти иккала томондан қабул қилган шартларни фуқаролар томонидан бажарилишини таъминлайди ва доимо у ёзма равишда ҳужжатлаштирилиб Қўқон ва Туркистон ўлкасида шу ишлар билан қонуний шуғулланаётган жавобгар шахслар томонидан имзоланиб ва муҳр босиб тасдиқланиши лозим. Бундан ташқари рус ва қўқонлик савдогарлар биргаликда маблағларини бирлаштириш учун савдогарлик ширкатлари тузишлари мумкин, лекин бу ширкатлар ёзма шартномалар тузиб улар иккала ҳокимият томонидан тасдиқланиши лозим, шунинг учунким, мабодо ширкатчиларнинг бири қарздор бўлиб қолса, иккалалари ҳам биргаликда ўз маблағлари ва буюмлари билан иккала ҳокимият олдида жавоб беришлари керак,

а фоиз
80 йили
маган
а фоиз
йили—
маган
а фоиз
йили—
200000
з учун
йили—
100000
з учун
йилдан
500000

ил да-
ртибга
умдан
ҳолда
н. Уш-
маб-
мала-
тан-
Мабодо
нмаса
мияти
пандай
ндириб

а бо-
Қўқон
лоқлар
очиқ-
сотиқ
фуқа-
зилига
буюм-
очиш
да эса
хуқуқ
ти ва
ла то-
уқаро-
нлай-
тлаш-
да шу
н жа-
иб ва
ундан
р бир-
у учун
мум-
нома-
мони-
нким.
ор бў-
да ўз
иккала
керак,

шундай қондаларга Қўқон ҳокимияти ҳам
риоя қилиши лозим.

Агарда иккала ширкатчилар қўқонлик-
лар бўлса шундай қондаларга Қўқон ҳоки-
мияти риоя қилиши лозим, агарда ширкат-
чилар рус фуқаролари бўлса, руслар ҳо-
кимияти риоя қилади.

9-§. Рус савдогарлари Қўқон шаҳар-
ларида қаерда хоҳлашса карвонсаройлар,
дўконлар ва ҳовлиларни ёллаш, сотиб олиш
ва қуриш, шунингдек шахсий мулк сифати-
да меваги боғларни, ҳайдов ерларини ёки
пахтазор ва тутзорларни пудратга ёки ижа-
рага олиш ҳуқуқларига эгадирлар. Бу мулк-
ларга Қўқон фуқаролари билан бир қа-
торда ер солиқлари олинади, қўқонлик фу-
қаролар ҳам Россия империясида шундай
ҳуқуқларга эга бўлишлари керак.

10-§. Савдо-сотиқнинг тўғри олиб бори-
лаётганлигини ва савдо агентларини (кар-
вон бошиларни) ушлаб таъминлаб туриш-
лари мумкин. Рус ҳокимияти ҳам, агарда
фойда беради деб топишса, Қўқон хонли-
гида ўз консулларини белгилашлари мум-
кин, Қўқон хони ҳам Туркистон ўлкасида
шундай ҳуқуқга эгадир.

11-§. Россия ҳудудидан Қўқон хонлиги-
га ва Қўқон хонлигидан Россия ҳудудига
олиб борилаётган барча товарларнинг умум-
ий нархидан (2,5%) закот олинади. Рус фу-
қароларидан ушбу закотдан бошқа ҳеч
қандай қўшимча бож олинмайди. Башарти
у, Қўқон ҳокимияти савдо божини хонлик-
да ўзгартирмоқчи бўлса, бу ўзгариш фа-
қатгина Ўрта Осиёдаги олий рус ҳокимия-
тининг рухсати бўйича жорий этилади,
чунки бу ҳеч қандай ҳолда оғирлик қил-
маслиги лозим.

1874 йил декабрь ойида генерал-лейте-
нант Колпаковский Худоёрхонга ёзган ха-
тида хабар қилгандек, ушбу йилнинг ян-
варь ойидан бошлаб Қўқон савдогарлари
Туркистон ўлкасида закотнинг ўрнига 1-2,
ва 3 гильдия бўйича гильдия божини тў-
лайдилар.

12-§. Рус савдогарлари Қўқон хонлиги
еридан қўшни давлатга ўтаётганда ҳеч қан-
дай бож тўламайди, Қўқон савдогарлари
ҳам Россия ҳудудида шундай ҳуқуққа эга-
дирлар.

13-§. Рус ва қўқонлик савдогарлар то-
монидан олинган мажбуриятлар муқаддас-
дир ва у ва бу томондан бузилмайди. Қў-
қон ҳокимияти савдо келишувларининг
ҳаққоний бажарилишини ва савдо ишлари-
нинг виждонан олиб борилишини кузатиб
боришни ваъда қилади, шунингдек рус фу-
қароларининг қўқонлик фуқаролардан оқи-
лона талабларини зудлик билан бажари-
лиши учун ўз вақтида тадбирларни кўради.

14-§. Башарти қўқонлик фуқаро қар-
зини тўлолмайдиган бўлиб қолса, Қўқон
ҳокимияти қарздорнинг мол-ашёларини
(агарда шундай нарсалари топилса), уй ва
ҳайвонларини ҳисобга олиб даввогарнинг
эҳтиёжини қондириш учун топширади, ба-
шарти рус фуқароси қарзини қўқонлик фу-
қарога тўлолмайдиган бўлиб қолса, худди
шундай тартиб Россия томонида ҳам қўл-
ланилади.

15-§. Қўқон хонлигида ва Россия томо-
нида ашаддий қарздорлар жиноятчи сифа-
тида қидириб топилади ва қонуний қаттиқ
қўл билан жавобгарликка тортилади, улар-
нинг мулки эса 14-бандда айтилгандек ба-
жарилади.

16-§. Россия фуқаролари Қўқон давла-
тида шарият томонидан рухсат берилган
турли касб, ҳунармандчилик билан шуғул-
ланишда қўқонликлар билан бир қаторда
тенг ҳуқуққа эгадирлар, худди шундай қў-
қонлик фуқароларга ҳам Россия давлати-
да, унинг қонун томонидан рухсат берил-
ган касб-ҳунар билан шуғулланиш ҳуқуқи
берилади, шунингдек иккала фуқаролар
Қўқон шариятига биноан ва Россия импе-
рияси қонунига биноан бож тўлайдилар.

17-§. Россия фуқаролари Қўқон хонли-
гида табиий бойликларни, яъни темир, тош-
кўмир, нефть конлари ва бошқа ер ости
қазилмаларини ишлаб чиқариш ҳуқуқига
эгадирлар, қўқонлик фуқаролар ҳам Россия
томонида шундай ҳуқуққа эгадир.

18-§. Қўқон хонлигида қазилмаларни
ишлаб чиқариш учун рус фуқароларига
бекорга рухсат берилади. Агарда бу иш
муваффақиятли бўлса, қазиб олинаётган
металл ва бошқа минераллардан Қўқон ҳо-
кимиятига иккала ҳукумат томонидан тас-
диқланган махсус келишмага асосланган
ҳолатда рус фуқаролари маълум қисмини
Қўқон ҳокимиятига берадилар.

19-§. Худди шундай рус фуқаролари
хонликда турли хил фабрика ва заводлар
қуриш, улар учун ер сотиб олиш ёки ижа-
ра қилиш ҳуқуқига эгадирлар.

20-§. Айрим тушунмовчилик пайдо бўл-
маслиги учун Қўқон ҳокимиятининг рози-
лиги олиниб маълум молиявий тўлов шарти
билан қўқонлик фуқаролар ишга ёллана-
дилар.

21-§. Рус фуқаролари ўзларига қулай
бўлган жойдан қурилиш материалларини
(хода, ғишт ва шу-кабиларни) сотиб олиш
ҳуқуқига эгадирлар.

22-§. Рус фуқаролари рус бошлиқлари
томонидан чет элларда эркин юра олиш-
лари учун берилган ҳужжатлар билан Қў-
қон хонлигига келадилар ва улар бутун
хонлик ичида эркин юриш ҳуқуқига эга-

дирлар ва Қўқон ҳокимияти томонидан махсус ғамхўрлик қилинадилар.

23-§. Қўқонлик фуқаролар Россияда савдо ва бошқа иш билан шуғулланадилар. Фақатгина Қўқон ҳокимияти томонидан улар шахсини тасдиқлайдиган ҳужжат берилгандагина ушбу ҳуқуқлардан фойдаланадилар.

24-§. Ҳеч қандай Россия фуқаросини, миллатидан қатъи назар, рус ҳукумати томонидан ҳужжат берилмаган бўлса, Қўқон ҳокимияти уларни қабул қилмайди. Агарда рус фуқароларидан бўлмиш жиноятчилар қонундан қочиб Қўқон хонлигига келган бўлса, улар Қўқон ҳокимияти томонидан ушланиб яқин рус бошлиқларига топшириладилар.

25-§. Ҳар қандай рус фуқароси Қўқон хонлигида бир айб иш ёки жиноят иш қилиб қўйса, у Қўқон ҳокимияти қонунларига биноан жазоланмай, уни тасдиқловчи батафсил ёзма баён билан энг яқинда жойлашган рус бошлиқларига топширилади.

26-§. Рус ва қўқонликлар ўртасидаги барча тортишувлар ва даъвогарлик масалалари, агарда улар мусулмонлар бўлса, иккала томонларнинг келишувига қараб, ёки шариат қонуни бўйича, ёки Қўқон ҳокимияти томонидан ҳал қилинади, аммо улар православ ёки христианлар бўлса масалани фақат Қўқон ҳокимияти ҳал қилади. Даъвогарлар ҳукм билан норози бўлса, масала Ўрта Осиёдаги юқори рус ҳукуматига топширилади.

27-§. Қўқон хонлигида савдо-сотик билан шуғулланган рус савдогарларининг текширилмаган мол-мулки қулфланган ҳолда қарвон-саройларда ва уларнинг саройдорларида қолди. Агарда бу товарлар ёки уларнинг бир қисми талон-торож этилса хонлик ҳокимияти йўқолган қисмига жавоб беради.

28-§. Ушбу битим икки нусхада ва ҳар бири уч тилда: русча, туркийча ва форсчада. Иккала томондан имзо чекилган ва муҳр босилган битимнинг бир нусхаси Россия империясининг архивида, иккинчиси эса хонлик ҳукуматида сақланади. Ушбу битим иккала томондан, биринчи томондан, Туркистон генерал-губернатори, генерал-адъютант фон Кауфман I, иккинчи томондан, Қўқон хони Саид Муҳаммад Насриддинхон ўзи ва авлодлари учун аниқ бажарилиши ва доимий равишда қўлланиб бориши учун тузилиб қабул этилди.

1875 йилги Россия ва Қўқон ўртасида тузилган қўшимча битим яна қуйидаги бандлардан иборатдир:

1. Наманган ўлкасининг ва у ерда жойлашган рус қўшинларининг ҳозирги бошлигининг вазифасига хонликда ва унинг чегарасида содир бўлаётган воқеаларни назорат қилиш киради. Шунинг учун Намангандаги бизнинг қўшинларимизнинг бошлиғи хонликда бўлаётган муҳим воқеалар ҳақида хабардор қилиб туради, бундан ташқари хон Туркистон ўлкасининг бош бошлиғи билан ҳам алоқа қилиб туради, яъни ўзининг ишонган одамларидан Наманган орқали у ердаги рус бошлиғи Қўқонда нима бўлаётганлигидан хабардор бўлиши учун, хатлар юбориб туради. Уша рус бошлиғига яна Қўқон хонлигига солинган тавон пулини (контрибуцияни) қабул қилиш вазифаси юклатилган.

2. Иккала томонга тегишли муҳим масалаларни ҳал қилиш учун Қўқон хони ва Туркистон генерал-губернатори келишган ҳолда чегаранинг маълум бир келишилган жойида учрашадилар.

3. Марғилонликлар жамоат тинчлигини бузувчи ва Россияга қарши ҳаракатнинг асосий доҳийси Абдурахмон Офтобачи Марғилон беклигида хон ва генерал-губернаторнинг огоҳлантиришига қарамасдан ўн кун давомида унинг қўшинларига озиқ-овқат ва бошпаноҳ берганлиги учун Марғилон беклигига бир юз йигирма беш минг тилло миқдорида қўшимча жарима (пеня) юклатилади. Ҳозирги вақтда халқнинг хонликдаги давомли тартибсизликдаги оғир аҳволга тушиб қолганлигини эътиборга олиб генерал-губернатор юқорида кўрсатилган маблағни қўшимча фондсиз икки муддатда тўланиш имкониятини беради: ушбу 1875 йил 21 октябрда Марғилон беклиги рус хазинасига 60 000 тилло жарима тўлайди; қолган 65 000 тилло эса келгуси 1876 йил 21 октябрда тўланиши лозим. Қўқон хони Туркистон генерал-губернаторига кафолат беради. Агарда марғилонликлар жаримани тўлашдан бош тортишса ёки тўлай олмаса, хон ўз хазинасидан тўлайди.

4. Ушбу қўшимча мажбуриятлар икки нусхада ва ҳар бири икки тилда, яъни русча ва туркийчада ёзилган. Уларнинг бир нусхаси рус Империясининг архивида, иккинчиси эса хонлик ҳукуматида сақланади.

Бу қўшимча мажбуриятлар аниқ бажарилиши ва ўзи учун ва авлодларга доимий асосланиб иш юритиш мақсадида Саид Муҳаммад Насриддинхон Марғилон остонасидаги лагерда 1875 йилнинг 22 сентябрида (1292 ҳижрий йил 4-рамазон ойида) имзо чекиб муҳр босди.¹

Юқорида кўрсатилган шартноманинг мо-

¹ ЎзРМДА, И—715-фонд, 1-рўйхат, 63-иш, 587—593-парақлар; ЦГВИА Россия, ф. 1393 оп. 1, ед. хр. 81, лл. 496—507 об.

ҳиятини тушуниш учун К. П. Кауфман номига Насриддинхон томонидан ёзилган хат диққатга сазовордир. Унда хон ҳарбий тавон ва жарималарни тўлиқ йиғиб олиш мумкин эмаслигини ёзиб, халқ хонни қўллаб-қувватламаслигини уқтириб хон бўлишдан воз кечиб қуйидагиларни ёзади: «Ярим подшоҳга маълум бўлсинки, менинг илтимосим қуйидагича: Офтобачининг марҳаматига кўра, унинг асири бўлиб юрганимда менинг хоҳламаслигимга қарамай хон бўлиб қолдим. Абдурахмоннинг кўплаб ахмоқоний одамлари бўлганлиги туфайли, мен ҳеч нарса қилолмадим. У ўз ихтиёри билан ҳарбий юриш қилиб, Маҳрамдан рус қўшинларидан қочгандан сўнг, мен Мулло Абдукарим орқали юборган хатингизни олиб, хурсандчилик билан рози бўлиб ва ўзимни итоаткорлигим ҳақида хат ёзиб Ишон Фозил Аҳмад Маҳсум ва Исо Авлиёни совғалар билан Маҳрамга жўнатган эдим. Сиз эса бир томон юришни бошладингиз, мен эса имконият борича ҳар доим Сиз тўхтаган ерингизда барча ўз хизматларимни бажардим.

Сизга кўриниш берганимдан сўнг, мен Сизни марҳаматли сўзларингизни тушундим ва тўлиқ тингладим ва Сизга бўлган умидим ҳар кун оша борди. Сизнинг фойдангизга ва марҳаматингизга биноан, мен бутун халқимга ваъдалар қилдим ва халқим ҳам тўлиқ қониққан эди.

Жума кун шартнома билан танишдим, мени айблаб пул жаримаси юклатилибди. Шартномадаги айрим бандларни бажара олмаслигимни яхши англаб ва тушуниб ушбу илтимосимни ёздим.

Мен Сиздан хурсандман, Сизга итоаткорлик ва Сизга ташаккуримни билдираман. Халқимга берган ваъдаларимни бажармай туриш мен учун оғир ва шунинг учун қудратли ярим-подшоҳ ўзимнинг тақдиримни ва халқимни Сизнинг ҳукмингизга топширдим. Мен Сиздан сидқидилдан илтимос қиламанки, мени бу бахтдан озод қилинг».¹

Ушбу хатни Насриддинхон 1875 йилнинг 20 сентябрида шахсан К. П. Кауфманга топширади. Шў муносабат билан Туркистон генерал-губернатори қуйидаги сўзларни ёзиб қўяди: «Мен ундан, очиқчасига айтинг, ушбу шартномани ҳақиқатан ҳам бажариб бўлмаслигига ишонасиз-ми, деб сўрадим. Хон эса менга: агарда менда ишончли одамларим бўлганда эди, ушбу шартномани бажариш мумкиндур, аммо

менда бундай одамлар йўқ, мен ҳеч кимни билмайман, менинг атрофимдагилар эса — ишончсиз одамлардир!»²

1875 йил 22 сентябрда имзоланган шартнома меҳнаткаш халққа оғир юк бўлиб тушди. Туркистон генерал-губернатори бу жарималар билан фақат бойлик орттиришинигина эмас, балки халқни бу билан қўрқитишни ҳам мақсад қилиб қўйган эди. Унинг фикрича, қашшоқлашган халқ яна бир бор бош кўтаришдан чўчиб ўзини итоаткорона тутати ва бошқа қўзғолон бўлмас эди. Агарда Қўқон хонлиги аҳолисининг маълум бир қисми К. П. Кауфман тинчлик ва озодлик олиб келмоқда деб ўйлаган бўлса, энди бу шартномадан кейин келтирилган «тинчлик» қанчалик қимматга тушганлигига ишонч ҳосил қила бошлашди. Шартнома Насриддинхон томонидан имзоланганига қарамай, у меҳнаткаш аҳолининг эмас, балки бошқа табақаларнинг ҳам норозилигини уйғотди. Бу эса қўзғолоннинг янги босқичини — умумхалқ озодлик курашини бошлаб юборди ва сиёсий майдонга Пулатхон (Мулло Исҳоқ) чиқди.

Битим қабул қилиниши биланоқ Пулатхон ва унинг тарафдорлари тарғибот ишларини кучайтириб юбордилар. Бу хавфли вазиятни тушунган К. П. Кауфман Қўқон аҳолисига мурожаат қилишга мажбур бўлиб, Марғилондан кетишига ҳеч қанча вақт ўтмай, икки кундан кейин унга Пулатхон ўз тарафдорларини йиға бошлаб халқ ичида ташвиқот олиб бораётгани ҳақида хабар етиб боради. Шунинг учун К. П. Кауфман умид қилиб Насриддинхон қўзғолончиларни тор-мор этишда хонлиқнинг аҳолиси унга ёрдам бериши лозимлигини уқдиради ва акс ҳолда жазо қўшинини юборишини айтади.

Битимдан норозилик Қўқон шаҳрида ҳам намоён бўла бошлади. Бунга Туркистон генерал-губернатори К. П. Кауфман томонидан Қўқон хони Насриддинхонга юборган хати далил бўла олади: «...менга хабар етиб келдики, Қўқон шаҳрида биз келишилган битимимизга қарши норозиликлар билдираётганлар бор экан. Бу одамлар қон тилидан бошқа тилга тушунмайдилар шекилли. Тезда чора-тадбир қилиб, бу хавфли кишиларни топиб жазоламоғингиз лозим. Бу эса Сизнинг ва халқингиз осойишталиги ва фаровонлиги учун керак».³ Бу хат 1875 йил 26 сентябрда ёзилган эди.

Насриддинхон Қўқонга келишга улгурмасдан Марғилон шаҳрида қўзғолон кўта-

¹ ЦГВИА России, ф. 1393, оп. 1, ед. хр. 81, л. 495—495 об.

² Уша жойда.

³ УзРМДА, И—715-фонд, 1-руйхат, 63-иш, 619-варақ.

рилиб Отакул ва бир неча бошқа кишилар ўлдирилганлиги ҳақида хабар келади. Бу ҳаракатнинг бошланишига Россия хазинасига Марғилон беклиги аҳолисида йиғилган қўшимча жарима туртки бўлади. Бу ҳақда Насриддинхон Туркистон генерал-губернаторига маълумот юборади.

/ Шу кунлари Пулатхон ўз тарафдорлари билан Андижонга келади, аммо 27 сентябрда шаҳардан чиқиб кетади. Айрим маълумотларга қараганда у билан бирга Абдурахмон Офтобачи ҳам бўлган. Шу муносабат билан генерал-майор Троцкий Андижонга жазо отрядини жўнатмоқчи бўлади. У бундай деб ёзади: «...мабодо дастурхон юборишса — қабул қилмайман. (Шаҳарни) ёқиб ташлаш ва бир неча гранаталарни улоқтиришни таклиф этаман. Аҳмадбекка, Кун ва Петровларга қарши қўзғолон кўтарган Кўр-Қорақўз аминни ушлаб менга топширишни Дарвиш Али ваъда қилди. Андижонда уни дорга осиб фойдали бўлади, деб ўйлайман...»¹ Бу ерда генерал Троцкий рус вакиллари Кун ва Петровлар исмини атайлаб баҳона учун ишлатади. У бу билан қўзғолон «русларга қарши кўтарилди», деб жазо тадбирларини оқламоқчи бўлади. Аслида эса, ҳақиқатда ҳам қўзғолон кўтарилганда Кун билан Петровскийлар Андижонда бўлганлар, аммо халқ ғалаёнининг асосий сабаблари бошқа эди. Александр Куннинг шахсан ўзи ёзган мақоласида «бу ғалаённинг бошланиш сабаблари, менинг қатъий ишончим бўйича, бизга ҳеч қандай даҳли йўқ эди».²

Қўқон хонлигида содир бўлган воқеалар шунчалик чалкашиб кетганки, уни аниқлаш учун кўплаб архив маълумотларини кўриб чиқишга тўғри келади. Шундай ҳужжатлардан бири генерал Скобелев томонидан ёзилган «1875 йил 25 декабрдан 1876 йил 7 февралгача собиқ Қўқон хонлигида бўлган ҳарбий ҳаракатлар ҳақидаги тўлиқ маълумот» диққатга сазовордир. Унинг маълумотига қараганда, хонликда у вақтда ўрнатилган ҳокимият икки шахс—Пулатхон ва Абдурахмон Офтобачилар қўлида бўлган. Улар ўз ҳаракатларини руслар эгаллаб олган хонлиkning бир қисм ерларини қайтадан қўшиб олиш учун бошлаганлар. Бу ҳокимият хонликдаги кучли қабилалар—қипчоқ ва қорақўғизларга таянган эди.

Шундай қилиб, бу маълумотдан кўрииб турибдики, хонликда бошланган қўзғолон халқ озодлик курашига айланиб кетган.

Рус генералларини кўпроқ Абдурахмон

Офтобачи қизиқтирар эди, чунки унинг ёрдамида қипчоқ ва қўғизлар бирлаштирилиб Пулатхонни қайтадан тахтга чақириб халқ ҳаракатига маълум ва жиддий куч берилган эди. Скобелевнинг сўзига қараганда, бу куч Олий ҳазратлари иродаси билан Насриддинхон ҳокимияти тузумини тўнтариб ташлашга муваффақ бўлди.

Марғилонда Пулатхон ва Офтобачилар мустаҳкамланиб жанговор ўтроқ аҳолини атрофларига жипслаштириб, мамлакатнинг ашъёларини эгаллаб олдилар ва бу эса урушни давом эттиришга имкон яратди.

Абдурахмон Офтобачининг ёзма таклифига кўра Ўш, Шаҳрихон, Булоқбоши, Асака, Аравон, Марғилон ва Қўқондаги ўзбеклар, қўғизлар ва қипчоқлар Андижонга йиғилдилар ва бу ерга охириги томчи қонларни қолгунга қадар, талафот кўришларига ҳам қарамай шаҳардан кетмасдан курашмоқлари учун қасамёд қиладилар. Андижондаги қўзғолоннинг бошлиғи Абдурахмон Офтобачи эди, унга барча маҳалла оқсоқоллари ёрдам беришди. Қўзғолон бошчиларидан бири ва машҳур шахс сифатида Хотамбой понсад номини айтишди. Қўзғолонга Раҳмонқул, Мамаюсуф ва бошқа амалдорлар қўшилди. Ислон, саркор Қурбонбек хожа ва Дали понсадлар, шахсан Абдурахмон Офтобачи назорати остида кўчаларда баррикадалар ўрнатилади. Айрим маълумотларга қараганда, Дали понсад қўзғолон кўтаришга қарши бўлади, аммо Абдурахмон Офтобачининг дўқи билан у ҳам розилик беради.

Мирзо Имом раис, Понсадбоши садр, Гонп Эшик оғаси, Абдураимжон беги, Султонбий девонбегилар биргаликда имзо чекиб Наманган уламолари ва халқига мурожаатнома юбордилар: «Аллоҳ амри билан ғазот учун белимизни боғлаб, ўз ҳаётимизни ва молларимизни қурбон қилишга ҳам тайёр қилиб барча қабила ва уруғлардан минг-минглаб кишилар Қорабоғ мавзеига йиғилдик, бу ерга камбағалу бечоралар кела бошладилар. Биз тез кунда кофирларга қарши юриш қиламиз, сизлар ҳам, Аллоҳ бандалари, биз билан бирга бўлинглар, кўчаларни тўсиб биз етиб борғунимизча ўзларингни ҳимоя этинглар, чунки биз тез фурсат билан етиб борамиз ва лаънатиларга қарши юрамиз»³.

Шу кунларда Пулатхон марғилонликларнинг илтимосларига биноан, Ермухаммад эшик оғасини баҳодирбоши этиб тайинлайди, Олимбек юзбошини эса понсадбо-

¹ Ўша жойда, 625—626-варақлар.

² А. Л. Кун. Очерк Кокандского ханства. Отдельный оттиск из Известий ИРГО, СПб., 1876, т. XII, с.3.

³ ЎзРМДА, И—715-фонд, 1-руйхат, 64-иш, 50-варақ.

ши этиб 1000-отлиқ кишилар билан Марғилонга юборади. Улар шаҳарга келишлари биланоқ марғилонлик туранинг буйруғига биноан Ҳайитбой баҳодирбоши 2000 отлиқлар билан бирга қўшилиб Султон Муродбекка қарши кетадилар. Қўзғолончилар жанг қилиш мақсадида Файзиобод йўлида тўпланишади. Султон Муродбек уларга қарши барча понсadbошиларни қўшин билан юборади. Улар ўртасидаги жанг туш пайтигача давом этади. Қўзғолончилар қочишга мажбур бўладилар. Султон Муродбекнинг сўзига қараганда қирғизларни Садкентгача қувлашади, ўзбекларни эса Марғилоннинг шаҳар дарвозасигача қувиб борадилар. Иккала томондан қўлаб кишилар ҳалок бўлади. Қўзғолончилардан икки юз киши асирга тушади. Аммо икки-уч кундан кейин Султон Муродбек қочишга мажбур бўлади, қўшинлари эса тарқалиб кетади.

1875 йил 2 октябрда генерал-майор Троцкий қўмондонлигида рус қўшинлари Андижон шаҳри остоналарига келиб ҳужум қилади ва эрталаб соат 8 да шаҳарга киришади. Ҳужумчилар ўрда майдонига икки йўл билан борадилар. Бу колонналарга полковник Скобелев ва барон Меллер-Закомельскийлар қўмондонлик қилар эдилар.

Биринчи колонна пиёдалаштирилган Сибир ва Оренбург казакларидан тузилган эди. Иккинчи колонна эса Туркистон илғор батальонининг 2 ва 4-ўқчи роталаридан иборат эди. Улардан ташқари иккала колоннада ҳам биттадан тўп, ракета қуроли ва 20 кишидан иборат сапёрлар отряди бор эди.

Ҳужумчи резерв отрядига, 4-Туркистон илғор батальонининг 1 ва 2-ротадан, шунингдек 40 кишидан иборат сапёрлар отрядига ва 4 отлиқ тўплардан иборат бўлган ҳужумчи резерв отрядига полковник барон Аминов қўмондонлик қилар эди.

Генерал-майор Троцкий барон Аминов колоннасида эди. Барча арава ва юklar шаҳарга ҳужум қиладиган илғор отрядлардан бир чақирим нарида жойлашган эди.

Ҳужумчи колонна шаҳарга етиб келиши билан Троцкий Андижонга тўплардан ўқ отилсин деб буйруқ беради. Тўплардан ўқ отишнинг тўхталиши шаҳарга ҳужумни бошлаш учун белги эди.

Скобелевнинг ҳужумчи колоннасини қўзғолончилар шаҳар девори ортидан милтиқ отиб қарши олади. Казаклар найзали милтиқлар билан ҳужум қилиб шаҳарга кирадилар ва бозор томон силжий бошлашади. Улар жанглар билан уч тўсиқни эгаллайдилар. Полковник барон Аминовнинг казаклар колоннаси эса қаттиқ жанглар билан

кўчалардан марказга қараб юра бошлайди. Ҳар бир боғни, уйни, мачитни қўзғолончилар ҳимоя қилиб жанг қилишади. Ҳужум эрталаб соат 7 да бошланган эди, соат 9 ларда эса рус қўшинлари шаҳар марказида жойлашган ўрдани эгаллаб оладилар. Ярим соатдан кейин барон Меллер-Закомельский ҳам ўз колоннаси билан бир неча тўсиқларни жанг билан эгаллаб, ўрдага етиб келади.

Қўзғолончилар ўрданинг ҳар томонидан ҳужум қиладилар. Руслар ва андижонликлар ўртасида қаттиқ жанглар бўлади, аммо қўзғолончиларнинг ҳужуми қайтарилади.

Бир соат дам олгандан кейин генерал Троцкий ҳамма қўшинларига битта колонна бўлиб шаҳар ташқарисига қайтишни буюради. Колонна бошида полковник Скобелев казаклари билан йўл очиб бориши лозим эди. Меллер-Закомельскийга эса орқада колоннани ҳимоя қилиб, чекинаётганларида орқада нима учраса барчасини ёндириб бориш вазифаси юклатилди.

Русларнинг чекиниш жараёнлари ҳам жанглар билан бўлади, шаҳар ҳимоячилари уларга ҳужум қилиб туришади. Полковник Скобелев яна тўсиқларга дуч келиб уларни жанглар билан эгаллашига тўғри келади, орқадан ҳам ўқлар отиб турдилар. Полковник Аминовнинг колоннаси ҳам жанглар қилиб чекинади. Шаҳардан чиққанларида Пулатхоннинг отлиқ отряди кўринади, Троцкий уларга қарата тўплардан ўқ отишни буюради. Ўқлар нишонга етиб боради.

Соат 2 ларда барча рус қўшинлари шаҳардан чиқиб белгиланган жойга тўпланишади. Соат 4 да Троцкийнинг буйруғига биноан, Андижон шаҳри тўпга тўтилади. Шаҳарга тўплардан ва милтиқлардан икки соат давомида ўқлар отилади.

Андижонга ҳужум қилишда рус қўшинлари 2821 кишидан иборат эди. Шу жумладан, 1674 та пиёда, 814 та отлиқ ва 333 та тўпчи бор эди. Расмий маълумотларга қараганда, Андижон шаҳрига ҳужум қилинганда рус қўшинларидан 7 киши ҳалок бўлади, 4 обер-офицер яраланади, 1 киши контузия бўлган. Булардан ташқари кичик лавозимдагилардан 49 киши ярадор бўлади, йигитлардан эса 5 таси жароҳатланади.

Андижонлик жугут (яхудий) лардан Арам, Исроил, Борух ва Исҳоқ Барухларнинг (улар шаҳардан 2 октябрда рус лагерига қочиб келишган) сўзларига қараганда, шаҳарга рус қўшинлари кирганда Дали понсadb ва Абдурахмонбек (Аҳмадбек ботирбошининг ўғли) шаҳардан кочиб кетишади. Абдурахмон Офтобачи бунни билганидан кейин қочоқларнинг уйларини талон-торож қилишни буюради.

Андижоннинг забт этилишида сипоҳийлар ва шаҳар аҳолисидан жуда кўпчилик ҳалок бўлади. Шаҳарликлар мардонавор ҳимоя қилиб туришади, аммо руслар Ўрдани эгаллагандан сўнг уларнинг кўпчилиги тарқалиб кетади. Руслар чиқиб кетгандан кейин шаҳарликлар ва сипоҳийлар яна йиғилишиб вазиятни муҳокама қила бошлайдилар. Уларни шу кунги талафот гўриб, кўпчиликнинг ҳалок бўлганлиги хавотирлантирар эди. Шу туфайли улар шаҳар чеккасидаги Афғон боғда турган Пўлатхонни шаҳарга таклиф қилиб у билан бирлашишни илтимос қилмоқчи бўладилар. Маслаҳат қилаётган пайтларида русларнинг тўпларидан отилган бир ўқ кенгаш бўлаётган уйга тушади ва у ердагилардан 14 киши ҳалок ва ярадор бўлади. Бунинг натижасида кенгашчилар Мир-Пўстин, Хўқанд, Бобо-Содиқ каби қишлоқларга қочиб кетадилар. Баъзилар шаҳардаги чекка маҳаллаларга бекинадилар.

Маълумотларга қараганда, қўзғолончилар қозикалондан фотиҳа беришни илтимос қилганларида у аввало қаршилик қилган, аммо кўпчиликнинг талабига кўра фотиҳа беради. Қолган барча муллалар қўзғолончиларни иккиланган ҳолда қўллаб-қувватлайдилар. Рус колонналари шаҳарга бостириб кирганларида Офтобачи отга ҳам минмай оломон ичига кириб яширилади.

Қўзғолон Қўқон шаҳрида ҳам тайёрнаётган эди. Уларнинг раҳбарлари К. П. Кауфманга маълум бўлиб қолади. Шу муносабат билан у 1875 йил 2 октябрда Насриддинхон номига хат ёзиб юборади. Хатда айтилишича, бу маълумотлар текширилиб уларнинг аниқлиги тасдиқланган. Асосий раҳбарлардан савдогар Мир Олим, хазиначи Мирза Олим—шағовул, Мулло Абдулкарим ва Маҳмудхон—удайчиларнинг номлари келтирилади. Туркистон генерал-губернатори хонга бу номларни ёзиб уларни тезда қочиб кетмасларидан хибсга олиб, истаса қатл эттиришини тавсия қилади.

Насриддинхон бу маълумотларни олиб Мир Олим ва Мулло Абдулкарим шағовулларни хибсга олади. Маҳмудхон тўрани Мухаммад Саидхон билан бирга К. П. Кауфманга юбориб, «хоҳласангиз Сибирга сургун қилинг, хоҳласангиз уларни қатл этинг»¹ деб хат ёзади.

Насриддинхоннинг бу иши шаҳарликлар ва бутун хонлик аҳолисининг норозилигини уйғотади. Бундан фойдаланган Абдурахмон Офтобачи ва Пўлатхонлар хонлиكنинг барча шаҳар ва қишлоқларига мактуб юбо-

риб, бирлашишга даъват этиб, Насриддинхонни тахтдан ағдаришни таклиф этадилар. Бу пайтга келиб Абдурахмон Офтобачи Пўлатхон билан музокара олиб бориб ярашиш ниятида эди.

1875 йил 9 октябрда Қўқонда шаҳарликлар эрталаб қўзғолон бошлайдилар. Улар Ўрдага ҳужум қиладилар. Бу ҳужум 3 соатча давом этади. Насриддинхон энг яқин кишилари ҳам қўзғолончилар томонига ўтиб кетаётганини ва уларнинг Ўрда дарвозасини очиб бераётганликларини кўриб, орқа дарвозадан чиқиб қочиб кетади.

Хўжанд бошлиғининг хабарига қараганда, қўзғолончилар Насриддинхоннинг орқасидан қувлаб Сирдарёгача келинган ва фақатгина хон ўз тарафдорлари билан дарё кечувидан ўнг соҳилга ўтганларидан кейингина қувғинни тўхтатишган. Бундан кейин хон Қўрама уездининг Самғар қишлоғида бир неча соат дам олиб, сўнггра Хўжандга келади. Хон шунчалик қочишга мажбур бўлган эдики, ҳаттоки унинг ёнида на пули, на бирор буюми бор эди.

Бу қўзғолонда қўқонликлардан ташқари, шаҳар атрофидаги қишлоқларнинг аҳолиси ҳам қатнашади. Улар Абдурахмон Офтобачи ва Пўлатхонларнинг хатларини олиб шаҳарга келадилар, қуролланадилар. Шаҳардаги тўпчилар ҳам улар томонга ўтади. Ўрдага ҳужум пайтида Отабек ноиб ўлдирилади. Қўзғолончилар Ўрдани талон-торож этадилар. Султон Муродбекни асирга оладилар ва Мирза Ҳаким парвоначининг уйини ёқиб ташлайдилар, чунки шаҳарликлар унинг русларга хизмат қилаётганини сезишар эди.

Қўқонда тинчлик ўрнатилади. Шаҳар аҳлининг илтимосига кўра вақтинча шаҳарни бошқаришни Файзул Аҳмад Маҳсум ва Мухаммад Амин тўралар ўз зиммаларига оладилар. Уратепанинг собиқ беги Абдулғаффор Қўқонга қирғиз йигитлари билан кирмоқчи бўлади, аммо шаҳарликлар уни киргизмай: «Аввал рус устидан ғалаба қозон, кейин келгин», деб айтишади. Рус қўмондонлиги Қўқонга бир неча йигитларни маълумот йиғиш учун юборади, аммо улар ҳам шаҳарга кира олмайдилар.

1875 йил 19 октябрь кунги маълумотга қараганда Қўқон хонлигида осойишталик ўрнатилади. Шу кунларда Қўқон хонлиги тахтига Пўлатхон ўтиради. У барча тўқнашувларни тинч йўл билан ҳал қилишга ҳаракат қилади, чунки у қўлга киритган ҳокимиятни мустаҳкамлаш кераклигини яхши тушунарди. Халққа ҳам тинчлик керак эди, чунки у анча вақтдан бери потинч

¹ Уша жойда, 73-варақ.

Насриддин-
этадилар.
Офтобачи
бориб яра-

да шаҳар-
илайдилар.
Бу ҳужум
динхон энг
ар томони-
нинг Урда
ларини қў-
чиб кетади.
ига қара-
динхоннинг
а келинган
лари билан
анларидан
н. Бундан
амғар қиш-
иб, сўнгра
к қочишга
нинг ёнида
ор эди.

дан ташқа-
рининг аҳо-
бдурахмон
хатларини
анадилар.
о томонга
табек ноиб
ани талон-
екни асир-
парвоначи-
чунки ша-
ат қилаёт.

и. Шаҳар
тинча ша-
ад Маҳсум
зиммала-
биқ беги
йигитлари
ҳарликлар
дап ғалаба
шади. Рус
йигитлар-
ди, аммо
йдилар.
аълумотга
ёйишталик
н хонлиги
барча тўқ-
қилишга
киритган
раклигини
нчлик ке-
ери нотинч

яшарди. Масалан, 1875 йил 19 августда Туркистон генерал-губернаторлигига қарашли қирғизлар Қўқон хонлигидаги қирғиз-қипчоқларнинг ўтовларига ҳужум қилиб 28 та ўтовнинг барча мулкларини, қўллаб туя ва отларини талон-торож қилиб олиб кетадилар. Таланганлар Пўлатхонга мурожаат қилиб мадад сўрашади. Шу муносабат билан Пўлатхон волост бошлиқлари бўлмиш Каримбек, Деҳқонбой, Аҳмадбек, Содикбой, Қора Мирза, Тотибекбой ва Нанайларга хат ёзиб таланган нарса ва ҳайвонларни топиб эгаларига топширишини илтимос қилиб хат ёзиб «бу аҳмоқона ишлар икки ҳокимлик ўртасида душманлик келтириб чиқариши мумкин» деб тинч-товув яшашга чақиради.

1875 йил 11 октябрда бу хатни Туркистон генерал-губернатори К. П. Кауфманга кўрсатадилар. У хат мазмунини билан танишиб, ўз қўли билан «жавобсиз қолдирилсин» деб ёзиб имзо чекади. Бундай яққол кўриниб турибдики, Туркистон генерал-губернатори К. П. Кауфман маҳаллий халқлар ўртасида тинчлик ўрнатилишини истамас эди. Уларнинг жанжаллашиб бир-бирларини талашлари эса рус маъмуриятига қулай бўлиб, ҳужум қилиш ёки жазо отрядлари юбориб туриш учун доимо баҳона топилиш имконияти топилар эди.

Рус қўмондонлиги Қўқон хонлигига доимо жосусларни юбориб у ердаги аҳволдан маълумот йиғиб турар эди. Шундай жосуслардан бири Бобоҳўжа 1875 йил 18 октябрда Қўқонга келиб русларга хабар юборади. Унинг маълумотига қараганда, Абдурахмон Офтобачи Пўлатхондан илтимос қилиб Султон Муродбекнинг жонини саклаб қолиш эвазига ўз лавозими ва мансабидан воз кечибди. Пўлатхоннинг фармонига кўра ўратепалик Абдулғаффор 16 октябрда Қўқонга келади, Мўминхўжани оталиқ этиб тайинлаб, Пўлатхоннинг ҳузурига Асакага кетади. Пўлатхон эса бу ерда лат еган оёғини даволатаётган эди. Абдурахмон Офтобачи Андижондан 24 верст нарида жойлашган қишлоққа кетади ва унинг ўрнига қашғарлик Хошимхон тўра тайинланади. Қўқон шаҳрида Султон Муродбек ўлдирилади ва генерал Кауфманнинг юриш қилмоқчилиги тўғрисида мишмиш тарқалади. Шу сабабли шаҳарликлар дарвозаларни маҳкамлаб, ғазот эълон қилиб пойтахтни ҳимоя қилмоқчи бўлишади.

1875 йил 19 октябрда флигил-адъютант полковник Скобелев генерал-майор унвонига сазовор бўлиб, Россия императори Олий Ҳазратлари свитаси аъзолигига тайинланади. Бундан илҳомланган М. Д. Скобелев 19 октябрь кунёқ генерал Троцкийга бир неча реакцион моҳиятга эга бўлган

таклифларни ёзиб беради. Унинг расмий фикрига қараганда Россия сиёсати шундан иборат бўлиши керакки, қипчоқлар билан шаҳар аҳолиси, айниқса наманганликлар билан тез кунларда ҳарбий тўқнашувлар келиб чиқиши лозим экан.

Юқорида айтилганидек, 1875 йил 22 сентябрда имзоланган битимга мувофиқ Сирдарёнинг ўнг соҳили Наманган шаҳри билан биргаликда Туркистон генерал-губернаторлигига ўтади. Шунинг учун бу ерда маҳаллий аҳоли ўртасида норозилик кучая бораётган эди. Бу норозиликни бостириш учун баҳона керак бўлиб қолади. Рус генерали М. Д. Скобелев муғомбирлик қилиб ўзбек, тожик, қирғиз ва қипчоқлар ўртасида миллий низо чиқармоқчи бўлади. Шунинг учун қўқонликлар ёки уларнинг тарафдорлари Наманганга ҳужум қилишса, руслар уларни тор-мор этиб наманганликларнинг қутқарувчиси сифатида келган бўларди. Шу билан бирга, яна бир бор қўзғолончиларни жазолаш имконияти туғиларди. Дарҳақиқат, воқеалар Скобелев режаси бўйича содир бўлади.

М. Д. Скобелев атайлаб Наманганда кичик гарнизон қолдириб, барча қўшинлари билан шаҳардан чиқиб кетади ва Тўрақўрғон томон йўл олади. 23 октябрда у тасодифан Балиқчи ва Тўрақўрғонга ҳужум қилиб у ердагиларнинг қўлчилигини қириб ташлайди. Бу ҳақда Исҳоқхон Тўра Иброт ўзининг «Фарғона тарихи» номли асарида қуйидагича баён этади: «Ул вақтда Марғилон тарафда Валихон Тўра деган бир киши чиқиб ғазот қиламан, деб қочган сипоҳларни жамлаб, Марғилондан Наманганни олмоқчи бўлиб, Балиқчи деган касабига келиб етганда Намангандан Россия аскарлари чиқиб, дарё лабига бориб, кечаси дарёдан ўтув туруб, Валихон Тўрага Россия келди, деб бир мусулмон хабар берган экан, анинг ушлаб, боғлатиб қўйиб, агар Россия мунда келса сани сўзинг рост, деб ўзлари ўйинга машғул бўлуб, то саҳаргача насил солмоқ, бола ўйнамоқ, сўнгра ухлаб қотуб қолиб субҳда Россия бирдан тўб қўйганда ўйкудаги бечоралар туруб қочгани овора бўлуб, баъзи нодон одамлар Россияга қочганини отар эмиш деган сўзларга ишонуб, қочмасдан отилуб ва қолганлари қочуб, бечора хабарчи сутухда боғлануб қолганча ул иморатга ўт қўюлуб ихрор биннор бўлуб ўлди. Бул тарафда Наманганда Ботур деган киши чиқиб, эски сипоҳлардан йиғиб, муҳораба қилмоқ бўлуб, уч-тўрт минг одамни танлаб Тўрақўрғоннинг ғарб тарафидаги Сарғончап деган қирга аскар йиғиб уламолар сўзларига кулоқ солмай ҳаракатда эрдилар, яқбора Россия сараскари Головачёв деган Скобелев амри бирла Тўрақўрғонда ёв чи-

қибдур, деб дашт илан Россия аскарари Намангандан чиқиб Ботур тўрага юруб келганда ўшал кун панжшанба кунини Тўрақўрғон бозори эди, қиблагоҳимга меҳмон бўлуб келган султон понсад ва Саримсоқ деган кишилар қипчоқиянинг катталаридан эрдилар, аларни меҳмон қилиб, тўйма меҳмони бўлуб нонуштадан кейин эди, шавла қилган эканлар, олуб чиқуб еб, ярмидан ўтган эрди, бирдан шимол тарафдаги қирдан тўб овози чиқиб қолди. Меҳмонлар дархол асбобларини белларига боғлаб, қўшунларга чопдилар.

Муаллифи китоб (яъни Ибрат — Х. Б.) ул вақтда ўн беш ёшида хату саводим чиққан талаба эдим, бирдан қоч-қоч бўлуб, ҳар ким ўз ҳолига овора бўлуб, қиблагоҳимиз ўз ҳолларига бўлуб, қаён кетдилар билмадук. Бизлар ўз маҳалламиздаги хотунлар ва болалар илан қочиб бир боғда ётдук, то шомгача бу тўпу милтиқ овози ўқлар бошимиздан овоз бирла ўтуб тургани ваҳимада ҳеч ерга чиқолмай боғда эдик, баногоҳ, намози шомда катта кўчага, дарвозамиз олдида ҳабар олмоқда чиқиб эрдим, кўчада кўп қонлар тупроқ ўртасида ётибдур. Ҳайрон бўлуб туруб эрдим, Уста Йўлдош деган киши келиб қолди. Айтди: «Ҳой тўрам, қочинг, мана яна отуб келиб турубдур, бу қон Назар панжохбошининг отини қони, тезроқ қочинг!» деганда яна қочиб турган боғимизга борсам: «Кечаси сизларни бир киши чақирди» дедилар. «Ким экан?» деб боғдан чиқсам, қиблагоҳимиздан келган одам экан. Ул киши Малакдўнда эканлар. Боруб, болалар асир бўлдуми ёки отилиб ўлдуму, эсон-омон кўрмак муяссар бўлсак эди, деб Юсуфхўжа ва Муҳаммад Зоҳид деган кишиларини юборган эканлар. Алар бизларни олиб, кечалар жўнадук. Қариб юз адад жон, икки волидамиз ва икки ҳамширамиз, булар олти-етти ёшларинда эди, кечалаб бордукки, қиблагоҳимиз Муҳаммад Раҳим Ҳофиз деган халфаларимиз янгида кўча оғзида катта ўт қўюб, хабарга қараб оқ хабар ё қора хабарму ёки ҳаёт кўрмак муяссар бўлур, деб турганларида бирдан кўчадан чиқиб бордук, ана кўринг, йиғи-сиғи, ҳар ким ўз боласига кучоғини ёзуб, қариб ярим соат йиғламоқ, сўнгра бизларни ва бирга борган ҳамроҳларни тўйдуруб, пўрсиши аҳвол бўлди. Гўёки бизлар муҳорабадан келганмиз.

Бу муҳораба Ботур Тўра аскар йиққандан бўлгон эди, ўзлари қочиб кетиб, Тўрақўрғон фуқаросини бадном қилдилар. Мунда эски сипоҳлардан бир неча ададларни анча-мунча етишуб, Муҳаммад Мусо безанжир деган киши бош бўлуб, нодон кишилар ҳар ердан ўқ чиқаруб, Тўрақўрғонни ҳам икки кун отув қилдилар. Охирул-амр

ҳар кўчада неча-неча кишилар шаҳид бўлуб, эртаси жумъа кунини юрт катталари маслаҳат қилиб, мусолаҳа сўрамоқга Головачёвга бир ҳўкиз, бир сабад нон қилиб, уламолардан мулло Абдулвоҳид қози ва бойлардан Раҳматуллоҳ бой, фуқародан Ашурбобо оқсоқол, булар чиқиб Урдада турган сараскарни борганларида Головачёв қаттиқ сиёсат қилиб сўзлашибдурлар. Айтибдурларки: «Нимага эртароқ чиқмадинглар ёки тезроқ келмадинглар, мунча одам ўлмас эрди» деганда, жаноби қози домла дебдурларки: «Кеча бизни фуқаролар қўймади, ўзимизча чиқмоқ бўлсак фуқаролар бизларни ўлдурур эрди, мана ўзлари толиби сулҳ бўлдилар, эмди келдук» деганда, айри сақол тўра (Головачёвнинг соқоли айрига ўхшарди — Х. Б.) жаҳлдан тушуб, насиҳатга ўтуб: «Россия катта подшоҳдур, сизлар урушолмайсизлар, яхши туруб фуқаролик қилсаларингиз, сизларни бой қиладур, агар жанжал қилсаларинг мана шунга ўхшаган отув қиладур. Фуқароларга айтинглар, сизларга подшоҳдан инъом бериладур», — деб ярашиб, Тўрақўрғонга беш юзча солдатни қўюб, ўзи Наманганга кетган эрди. Наманган халқи ҳам бузулуб, атрофдан келган мусофирлар кўб бўлуб, яқин бир ой бекорга ҳужум бўлуб, бул тўғрида Головачёв қўлидаги солдатлар Андижонда Фўлодхон деган чиқиб, юртни ғалва қилиб эди. Ани босмоқ учун кетган эди. Наманганда озроқ муҳофаза солдат бор эди. Бу фуқароларни эски нодон сипоҳлар машварат қилиб ҳужум қилган эди. Охирул-амр Головачёв Андижондан ярадор бўлуб келган эди. Кўрдикки, халқ анча атвори бузуқ, бекор ғалва бўлур, мунини босмоқ учун хабар чиқардикки, эрта отув бўладур, кўчага бола чиқмасун деб эртаси бирдан чиқуб кўчада кўрунганни отмоқ бўлдилар. Ҳамма қоч-қоч бўлуб, кўб мусофирлар хонақоҳ, масжидда эрдилар, кўча одамлари анда кирганда арқодан кируб, кўб кишиларни отдилар. Ул вақтда ҳеч ким уламою оқилон сўзини олмай, ҳар ким ўз олдида маст кишидек ўзига бир иш қиладурғон кўруниб, Наманган кўб бефойда ҳужум остида турганда уламолардан қози Мулла Турсун, Муҳаммад Охунд отланиб чиқиб: «Эй мусулмонлар, сизларга нима бўлди, ояту ҳадисга қаранглар, китобларда бу қилган ишларингизни савоб демайдур, бизда подшоҳ йўқ, асбоб йўқ, бул ғазот эмас», — деб панду насиҳат қилсалар, мастдек муштни кўтарган тўқмоқ ва чўянбош кўтарган муҳалола бирдан: «Урунлар, бул киши Русиядан ришв олган» деб қозикалон домлани отдан йиқитиб шаҳид қилдилар. Мунини кўрган уламолар бу фуқароларни алҳол қўюб юборадилар.

Балхосил, ўша отувдан сўнг Наманган тинчиди. Ўшал вақт куз вақти ҳижрий 1293—94 сида эди, қавс чилласи бўлса керак, Наманган тамом Русия давлатига ўтди. Бу ишларки, яъни беҳуда фасод ишлар сабаб ўз аҳлимининг беилм ва бефикрликдан бўлди».

Ибратнинг бу ҳикояси ўша даврда Россия генералларининг муғомбирлигини билмаган бир зиёлининг фикридир. Унинг ўзи қўпгина воқеаларнинг гувоҳидир. Баъзи воқеаларни эса қўзғолонда иштирок этганларнинг хотираларига асосланган ҳолда ёзган. Шунинг учун мана шу парчадан ҳам уруш даҳшатини кўриш мумкин.

Рус архив материалларига қараганда бу фожиавий воқеа қўйидагича содир бўлган.

Ўз қабиҳ ниятларини амалга ошириш учун генерал-майор Скобелев асосий қўшинлари билан Намангандан чиқиб Тўрақўрғон томон юриб, 23 октябрда у ерда қипчоқ ва қурулланган аҳолига ҳужум қилиб, уларни тор-мор этади ва иккинчи кун Чуст томонга кетади. Қўзғолон раҳбарлари рус қўшинларининг Намангандан узоққа кетганлигидан фойдаланиб, шаҳарни осонгина эгаллаб олмоқчи бўладилар. Улар рус генералининг хийла-найрангларини билмасдан, Наманганни эгаллаб оладилар ва 24 октябрь кун Урдада беркиниб олган рус гарнизонига ҳужум қиладилар. Ҳужум уч-кун давом этади, аммо улар Урдани эгаллаб ололмайдилар.

1875 йил 26 октябрда Скобелев Наманган остоналарига қайтиб келиб, 27 октябрда 26 та тўп билан Наманган шаҳрини ўққа тутди. Қўзғолончилар тор-мор этиладилар. Расмий маълумотларга қараганда, улардан 3800 киши ҳалок бўлади. Руслардан эса 6 киши ҳалок ва 38 таси ярадор бўлади, холос. Аслида қўзғолончилардан ҳалок бўлганлар сонини санаб бўлмас эди.

1875 йил 15 ноябрда К. П. Кауфман имзолаган «Қўқон чегарасида ҳарбий ва снѣсий ишлар ҳақидаги записка» да ёзилишича, Қўқон хонлигида осойишталик ўрнатилган. Қўқон ва бошқа шаҳар ҳамда қишлоқлардаги ўзбек ва тожик аҳолиси қандайдир таяжонланган ҳолатда бўлган. Барчалари Пулатхонни ўзларининг хонлари деб тан олишган экан. Айрим маълумотларга қараганда, Абдурахмон Офтобачи Пулатхон террор ўрнатганлиги учун у билан хафаланиб қолган. Пулатхоннинг ўзи мазаси қочиб (касал бўлиб) Асакада экан. К. П. Кауфманнинг сўзларига қараганда, Абдуғаффор бир неча юз қирғизлар

билан келиб ўзбилармончилик қилиб ноҳўй ишлар қилади.

Рус қўмондонлигининг талабига кўра, Ашт аҳолиси Оқжардаги рус отрядига вакиллари юбориб, уларга 4 та милтиқ ва 2 та қилич топширади. Аммо қўзғолончилар тоғлиқ қишлоқларда ҳали бор эди. Қўзғолончиларнинг айрим қисми қочиб кетган бўлса-да, раҳбарлар янгитдан йигитларни сафарбар қилиб, отрядларини тиклаб оладилар. Полковник Пичугиннинг маълумотига қараганда, қўзғолончиларнинг бошлиқларидан Тангриберди (аблиқлик) катта обрўга эга бўлган, яна қипчоқ Ботирқул (сарбоғлик), тожик Исфандиёр (Ашт атрофидан), Қал-Турғун (ашаблик), Мулло Қўшай (марғузорлик) ва қирғиз Эшбўта ҳам машҳур бўлганлар.

Бу ўринда яна шуни ҳам айтиб ўтиш мумкинки, Ибратнинг «Тарихи Фарғона» номли асарида баён этилган Балиқчи фожеаси аслида Наманганда қўзғолон бос-тирилгандан сўнг содир бўлган. Бу ҳақда рус архив манбаларида маълумотлар бўлган. Мазкур фожиавий воқеа 11—12 ноябрь кунлари содир бўлади. Бунда қўзғолончилардан 200 дан ортиқ киши ҳалок бўлган, руслар томонидан эса бир киши ҳалок ва саккиз киши ярадор бўлган, холос.

К. П. Кауфманнинг сўзига қараганда, Балиқчидаги ғалабадан кейин «душманининг қаршилигига қарамай, дарёнинг ўнг соҳилида бизнинг барқарорлигимиз таъминланди».

1875 йил 24 ноябрда Н. Петровский ҳам ўз фикр-мулоҳазаларини билдириб «Қўқон хонлигидаги ғалаёнлар ҳақида записка»ни ёзади. Унинг ёзишича, шу йилнинг июль ойидан ноябрь ойигача хонликда очик қўзғолон бўлиб, рус қўшинлари томонидан қўзғолончилар бир неча бор мағлубиятга учраганига қарамай, қўзғолон пасаймай, кучайиб борган. Бундан ташқари, Қўқон хонлигида қўзғолон бошлангандан бери русларга қарши шундай мардонавор қаршилиқ кўрсатилганки, ҳаттоки Қўқон хонлиги ҳозиргига нисбатан тўққиз марта катта бўлиб, рус қуруллик жазосини кўрмай туриб, руслар маҳаллий ерларини босиб олаётганда ҳам шунчалик қаршилиқ қилишмаган эди.

Бу икки «записка» да вазиятга икки хил баҳо берилган. Қайси бири ҳақиқатга яқин? Бизнингча, Туркистон генерал-губернатори К. П. Кауфман ўз «обрўини» ни Россия императори олдида сақлаб қолиш учун содир бўлаётган воқеаларнинг тафсилтини ўзининг фойдаси нўқтаи назардан шарҳлаб,

¹ Ибрат. Тарихи Фарғона. Қаранг: Мерос (Тўплам). Тошкент, 1991, 311—313-бетлар.

«записка» ёзган. Чунки агарда у қўзғолончилар қаттиқ қаршилиқ кўрсатаётганини, руслар анчагина қурбонлар келтираётганини рўй-рост ёзса катта-катта мукофотлар, ушвонлар ололмас эди. Россия императорининг унга нисбатан муносабати ҳам салбий томонга ўзгариши мумкин эди. Шунинг учун Н. Петровскийнинг маълумотлари қимматлироқ ва ҳақиқатга яқинроқдир.

Халқ озодлик ҳаракатида матчоҳликлар қўзғолони алоҳида эътиборга эгадир. Чунки бу қўзғолон ҳали чуқур ўрганилгани йўқ ва бу борада тарихчилар ўртасида турли фикрлар мавжуд. Масалан, М. Гие-сов ва И. А. Стащенко Матчоҳдаги қўзғолонни реакцион деб баҳолашса, А. Ҳасанов эса Пулатхон қўзғолони ҳақида батафсил тўхтаб, матчоҳликлар ҳақида умуман ҳеч нарса айтмайди. Нега бундай? Ваҳоланки, рус жазо отряди бераҳмдиллик билан Матчоҳ қўзғолонини бостирган эди.

Зарафшон округи бошлиғининг таъкидлашича, мансабдор «тоғликлар ва муфти виждонан ва сидқидиллик билан ўз вази-фаларини бажариб келишар, ўтган 1875 йил ва ундан аввалги йиллар ҳам тартиб-сизликка чақирадиган ташвиқотларнинг олдини олишган ва солиқларни тўлиқ йиғиб олишганлари бунга исбот бўлади.

Аминларнинг қатъий виждонан сидқидиллиги яна, чунончи, Қўқон тахтига давогар Назарбек Суфибек ўғли Лайлақда қўқонликлар томонидан мағлубиятга учрагандан кейин Қоратегин орқали Матчоҳга келганда Қўқон хони Худоёрхон вакиллари уни талаб этганда давогарни беришмаган эди. Ушанда Мулла Замон ва Шайх Назар аминларга давогарни тутиб беришлари учун Қўқон хонининг меросхўри 800 сўм пул ва 5 та от ваъда қилганда, улар рад жавобини айтиб, озгина мукофот эвазига Назарбекни Панжикентга кузатиб қўйишади.

Август ойида қўқонлик зодагонларнинг дин учун муқаддас урушга таклиф қилиб тоғликларга юборилган мурожаатномаларини менга (яъне Зарафшон округининг бошлиғига — Х. Б.) олиб келиб беришган эди. Бундан ташқари, яна улар ўзларини тинчликда сақлаб, Қўқондаги ҳаракатга қўшилмайгина қолмай, балки ўз аминлари орқали тоғлик туманлар бошқарувчиларига мурожаатнома юбориб, уларни қоратегинлик Шомухаммад Раҳим ўз қўшинлари билан Пакшивон дараси орқали Матчоҳга келиб Уратепага қарши юборишидан муҳофаза қилишларини сўраганлар».¹

Пастки Матчоҳга учинчи Оренбург казаклари юзлиги билан штабс-капитан Арандаренко юборилиб қоратегинлик Шомухаммад Раҳимнинг режаси қайтарилади ва оқибатда у Панжикентдаги руслар бошлиғига улар билан дўст эканлиги ҳақида мактуб юборади.

1876 йил 28 январда генерал-лейтенант Колпаковский Россия ҳарбий вазирилик Қўқон хонлигида бўлаётган қўзғолон 1875 йил октябрь ойининг ўрталарида Зарафшон округининг тоғлик аҳолисига мурожаатномалар юборилиши оқибатида таъсир этиб, тез фурсатда Матчоҳ водийси аҳолисининг маҳаллий маъмуриятга бўйсунмасликлари билан бошланганлиги ҳақида хабар беради ва 1875 йил 17—27 ноябрь кунлари орасида рус қўшинлари билан жанглар ҳақида ёзиб матчоҳликлар томонидан 300 киши ҳалок бўлганлиги ва ярадорлар ундан икки марта кўпроқ бўлганлигини ёзиб юборади.

Аслида воқеалар бундай содир бўлган эди. 1875 йил 8 ноябрь кuni матчоҳликлар Қўқонда бошланган халқ озодлик курашига қўшилмоқчи бўлишади. Шу мақсадда улар бўлис (волость) бошқарувчиси Мирза Ҳакимни ҳибсга олиб Қўқонга юборишади. Пилдироқ қишлоғида эса қози Мулла хожани қамашади. Бундан кўриниб турибдики, матчоҳликлар маҳаллий маъмурият бошлиқларини ҳибсга олишиб, халқ озодлик курашига қўшиладилар. Бу ҳолни Зарафшон округининг бошлиғи ҳам эътироф этиб «охирги икки ой ичида Пулатхоннинг таъсири хонликда кучайиб бормоқда ва Уратепанинг собиқ беги Абдулғаффор унга қўшилди» деб таъкидлайди.

1875 йил май ойидаги расмий маълумотларга қараганда, Абдулғаффорнинг ўғиллари Оқбўта ва Бекбўталар Матчоҳда ташвиқот ишларини олиб боришган, аммо ушанда тоғликлар Оқбўтани ўзларини беги этиб қабул қилмаган эди. Бу ҳолдан аҳоли ташвишга тушиб Абдулғаффор ва Алибеклар вакилларининг ваъдаларидан иккиланиб туришган эди. Рус қўшинлари Маҳрам қалъасини қайтадан эгаллаб олгандан сўнг Абдулғаффорнинг ўғли Тўхтаминш Чоркўх ва Исфарада қаттиқ ташвиқот юргизиб Матчоҳга 350 кишилиқ маҳаллий отряд юборади. Дастлаб уларга юқори Матчоҳ аҳолиси қўшилади. Абдулғаффор ўз ўғиллари билан Пулатхон номидан ғазовот эълон қилиб, матчоҳликлар қўзғолонини Қўқон хонлигида бошланган умумхалқ озодлик курашининг асосий мақсадига мувофиқлаштириб юборади.

¹ УзРМДА, И—715-фонд, 1-руйхат, 66-иш, 90—91-варақлар.

Абдулғаффор матчоҳликлар қўзғолони-
га раҳбарлар тайинлашни уларнинг ўзла-
рига ҳавола этиб эркинлик беради ва маб-
лағ билан таъминлаб туришни ўз зимма-
сига олади. Матчоҳликлар ўзларига бош-
лиқ этиб Каландар мироҳўрни сайлашади
лар ва унга Пўлатхон номидан Фан, Яғноб,
Фолғар, Қўштут ва Машоҳда қўзғолон
қўтаришни топширишади. Шу мақсадда
ноябрь ойининг биринчи ярмида аҳолига
мурожаатнома ёзиб ғазовотга қўшилишлар-
ини таклиф этиб, Каландар мироҳур, Мул-
ла Корнуд беги, Қози Мухаррам, Эшон
Зия, Комил ва бошқалар имзо чекишади.
Бу мурожаатнома Фолғар, Искандар (Фан,
Яғноб), Қўштут волостларига ва Ургутга
юборилади.

Шу вақтда Пўлатхон эса Тошкентда
яшайётган Саидбек ва Шодибекларга хат
ёзиб уларга ўзларининг Мағиён, Фароб
бекликларини тиклашларини таклиф эта-
ди.

Дастлаб тоғлик қишлоқлар аҳолиси
ғазовотга ёппасига қўшилмади. Фақат юқо-
ри Фолғардаги Самтич, Вишоб, Шаботки
боло, Шаботки поян, Дарх-Утчоғар ва Па-
хут аҳолиси Каландарнинг талабига кўра
озиқ-овқат ва пул юборадилар.¹

1875 йил ноябрь ойининг бошларида
Каландарнинг қўшинлари Зарафшон дарё-
сининг иккала соҳилидаги Самтичдан Па-
хутгача бўлган йўллари эгаллаб олади.
Бу эса унга катта ўлкани ўз назорати ости-
га олишга имконият беради. Шу муноса-
бат билан Фолғарнинг зодагонлари Обур-
данга Каландар ҳузурига келиб, ундан
амин, муфти, қози лавозимларига тайинла-
ниб ёрликлар ва фахрий тўнлар олиб кети-
шарди. Айниқса, Пўлатхон 1875 йил 12
ноябрда Каландарга тўқсоба унвон берган-
лиги ҳақида ёрлик ва 1200 сўм пул, 200
чопон ва 6 от юборгандан кейин унинг об-
рўйи яна ҳам ошиб кетади. Зарафшон ок-
ругининг бошлиғи А. Абрамовнинг сўзига
қараганда, «озиқ-овқат, буюм ва пул маб-
лағлари билан таъминланган деярли барча
матчоҳликлар Каландарнинг яқка қўмон-
донлигига бирлашиб Шаботки-болодан
Матчоҳга борадиган йўлнинг мудофаясини
тайёрлашади».¹

Матчоҳда бошланган қўзғолонни бос-
тириш учун генерал А. Абрамовнинг буй-
руғига биноан штабс-капитан Арандаренко
қўмондонлигидаги 3-Туркистон батальони-
нинг учинчи ротаси бир тоғ тўпи, 10 кўти
ўқ ва 10 казак билан штабс-капитан Ко-
невский бошчилигида юборилади.

Пастки ва Урта Фолғар аҳолиси рус

отрядини олқишлаб кутиб олади, чунки
матчоҳликлар Зарафшон дарёсининг ўнг
соҳилидаги Варзиминор оқсоқоллигидаги
қишлоқларда ўзбошимчалик қилганликлар-
идан норози бўлишган экан. Варзадан
Пахутга томон рус отряди юриши билан
учраган 50—80 кишилик қўзғолончилар
отишмай чекина бошлайди. Фақат Пахут
билан Шаботки-поян оралиғида рус отряди-
нинг илғорлари, прапоршик Грунталь раҳ-
барлигида ярим соат чамаси қўзғолончилар
билан отишма қиладилар. Рус жазо отряди
тўхтамай юришни давом этиб 19 ноябрда
Шаботки-болога етиб келиб қўзғолончилар
билан отишма бошлайди. Қўзғолончилар-
дан 20 киши ҳалок бўлади ва 26 киши яра-
дор бўлиб Вишобга чекинади. Руслар Ша-
ботки-болода аҳолидан фақат 10—15 киши-
ни учратадилар, холос. Уларнинг сўзига
қараганда, 80 оила 16 ноябрда қишлоқни
ташлаб тоғ дарасига чиқиб кетган экан.
Пилдироқлик Мулла Қоровул беги эса Ур-
та Фолғарга қулай йўлда жойлашган бу
қишлоқни бир неча кишилар билан ҳимоя
қилмоқчи бўлиб қолибди.

Қўзғолончилар Вишобнинг ўнг соҳили-
даги йўлни ҳимоя қилиш мақсадида ёни-
даги тоғ қирраларига жойлаштириб пис-
тирма қўядилар ва йўлни тошлар билан
тўсадилар. Штабс-капитан Арандаренко
қўзғолончиларни қирлардан сиқиб чиқариб
юк орттирилган аравалар ва артиллерия
учун Вишобга йўл очмоқчи бўлади. У ерда
эса Каландарнинг 2000 кишилик асосий
қўшини жойлашган эди. Шу мақсадда
Арандаренко Шаботки-болодан 1/4 верст
берида Вишоб йўлида қулай жой топиб
илғор батальонининг учинчи ротасидан
ярим взвод ва 3-Оренбург юзлигидан 10
казаклар ҳимояси остида барча аравалар-
ни, лафетлик тоғ тўпларини ўрнатиб, улар-
га қирни эгаллашга қараб ҳаракат қилиш
буюрлади. 20 ноябрь кун соат 4 дан 30
дақиқа ўтганда Арандаренко қолган учта
ярим взвод билан уч зобит бошчилигида
Шаботки-болонинг шимолий чўққиси томон
қўтарила бошлайди. Юришининг бошидаёқ
пистирмадан отилган ўқ билан поручик
Рингледтнинг қўли яраланади. Биринчи
ярим взвод биринчи қиррага яшириниб
чиқиб пистирмадаги 20 кишини найзалар
билан санчиб ўлдиради. Қолган 200 га яқин
пистирмадаги ўқчилар иккинчи тўсиққа бе-
кинадилар. Тош билан жароҳатланган икки
солдат ва бир унтер зобитни қолдириб, рус
отряди чекинаётганлар ортидан тезда бориб
бир неча дақиқа жанг қилиб, иккинчи пис-
тирмани ҳам қўлга киритишади. Бу жанг-

¹ Уша жойда, 93-варақ.

да қўзғолончилардан 26 киши ҳалок бўлади, руслардан эса 3 киши ярадор бўлади, холос.

Ушбу рус ярим взводи озгина дам олиб, тошлар билан яхши тўсилган учинчи пистирмага ҳужум қилади. Қўзғолончилар уларга аниқ ўқ отишади. Биринчи отишмадаёқ руслардан 4 солдат ва бир унтер зобит ҳалок бўлади, 1 унтер зобит (штабс-капитан Арандаренко) ва 7 солдат яраланади. Яраланиб кетган Арандаренконинг ўрнига бошлиқ бўлиб поручик Детков қолади. У яна жангга киришади, аммо 4 солдат ҳалок бўлганлиги ва пистирмадагиларга ёрдам келаётганини кўриб чекинишга буйруқ беради. Русларнинг чекиниши 3 соат 30 дақиқа давом этади. Чекиниш жараёнида руслардан яна 2 зобит (поручик Детков елкасидан ва прапорщик Грунталь қўлидан) ва 4 солдат ярадор бўлади.

Русларга ёрдам келгандан сўнг улар 28 ноябрда қўзғолончиларга яна ҳужум қилиб қиррани забт этадилар. Бу жангда руслардан 1 обер зобит (штабс-капитан Коневский) ва 3 солдат ҳалок бўлади, 16 солдат яраланади. Қўзғолончилардан эса 300 киши ҳалок бўлади.

Полковник Яфимович 29 ноябрда олган хабарига қараганда қўқонликлар матчоҳликларга ёрдамга отряд юборишган экан, аммо улар йўлда руслар томонидан орқага қайтарилади.

Матчоҳликлар ҳали тўла тор-мор бўлмаган эди. Масалан, 1876 йил 11 январда Зарафшон округининг бошлиғи А. Абрамов Туркистон округининг вақтинчалик ҳарбий бошлиғига ёзган хатида айтишича, Обурдан остонасида мағлубиятга учраган матчоҳликлар энг асосий сардори Қаландарбек бошчилигида Зарафшон юқоридаги Пилдиروقқа чекиниб жойлашадилар ва у ерда 11 январгача бўладилар. Пўлатхондан моддий ёрдам олиб турган Қаландарбек Қўқон хонлигининг беги сифатида Матчоҳда ўзи билганича ҳукмронлик қилади ва аҳолини дин учун курашга чақириб пастки тоғли волостларга мурожаатномалар юбориб туради. Мадрушкатгача бўлган барча қишлоқларни унинг отрядлари эгаллаган эди.

Қўзғолоннинг яна авжга чиқмаслигининг олдини олиш мақсадида генерал-майор А. Абрамов киши жазо отрядини юбормоқчи бўлади. Жазо отрядида бир рота пиеда, битта тоғ тўпи ва 25 та казак аскарлар бор эди. Матчоҳ ўлкасида уларнинг пайдо бўлиши аҳолининг бир қисмига катта таъсир этиб, улар итоаткорликларини билдириб қуролларини топшириб омонлик тилашади. Бундан ташқари, 19 январдан 20 январга

ўтар кечаси матчоҳликларнинг сарди Мадрушкатда асирга олинади. Шундай қилиб, рус жазо отряди қон тўкмасдан Матчоҳда янги қўзғолон кўтарилишининг олдини олади.

Бошқа ўлкаларда воқеалар қуйидагидек борар эди. Қўп жойларда қўзғолончил отрядлари фаоллик кўрсатаётганликлари туфайли уларни бостириш учун рус қўшнлари юборилиб турилди. Масалан, окр. ҳарбий қўмондонининг таклифи бўйича Ожар отрядининг бошлиғи полковник Пичугин 1875 йил 16 ноябрда тоғли қишлоқларга бир ярим рота ва бир казаклар юзли билан юборилади. Улар Қамишқўрғон, тунаб 17 ноябрда Бободархон қишлоғи келишади. Бир кун аввал бу ерда Тангриберди бошчилигидаги қўзғолончилар отряди бор эди, русларнинг келаётганини билиб улар бу ердан кетиб қолишади. Полковник Пичугин уларнинг кетидан 1-Сибирь казаклар юзлигини юборади. Улар йўлда 6 кишини чопиб ташлаб, учта милтиқни ўлжа қили оладилар. Тангрибердининг отряди Ашаб қишлоғида тунаб қолиши ҳақидаги хабар русларга кечқурун етиб келади. Ярим кечада Пичугин жазо отрядини турғазиб ўш томон йўл олади. 18 ноябрь кунини эрталаб соат 7 да Пичугин аскарлари билан Ашабга етиб келади ва отишма бошланиб кетади. Қаттиқ, аммо қисқа вақт давом этган отишмадан сўнг рус пиедалари ҳужумга ўтади. Аҳоли русларга қаттиқ қаршилиқ кўрсатади, баррикадалар орқасидан туриб ўз ватанларини ҳимоя қиладилар, шафқатсўрамай, қўлларини қурол билан ҳалок бўлишади. Ҳаттоки, аёллар ҳам тош ва пичоқлар билан босқинчиларга ташланар эди. Барча аҳолини рус жазо отряди найза билан санчиб ўлдиради ва қишлоқни ёқиб ташлайди.

Бундан кейин Тангриберди ва Ботирқул отрядларини рус отряди милтиқлар билан тарқалиб кетишга мажбур этади. Бу жангда 100 га яқин қўзғолончи ҳалок бўлади. Руслар томонидан 3 киши ҳалок бўлади, 11 таси ярадор бўлиб, 3 таси жароҳат олади ва казакларнинг 6 та оти ўлади.

19 ноябрда полковник Пичугиннинг отряди Ашт орқали Оқжарга қайтиб келади. Унинг сўзига қараганда Ашабадаги жазо барча қишлоқлар аҳолисига қаттиқ таъсир қилиб, улар русларнинг талабларини сўзсиз бажаришадиган бўлишади.

Тангриберди ва Ботирқул қолган одамлари билан Чодак, Сарван ва Рожан қишлоқларига бекинадилар.

1875 йил 20 ноябрда Пўлатхон Марғилонда эди. Унинг фармонида кўра Қўқондан 4000 киши Оқжар кечувида келиб унинг атрофидаги қишлоқларга жойлашади.

21 ноябрь куни Мулла Қўшай кишиларни штабс-капитан Ионов ва унтер зобит Даниловларни асирга олиб Пулатхонга юборишади. Пулатхон бунинг эвазига Мулла Қўшайга янги отряд тузиш учун пул ва қуроллар беради.

Сирдарёнинг чап соҳилидаги Гўртепа қишлоғида 1500 нафар қўзғолончи тўпланганлиги ҳақида генерал Скобелев хабар олади. У 30 ноябрь куни бу ерга ҳужум қилиб босиб олади ва қишлоқни ёқиб ташлайди. 2 декабрда эса Ботир туранинг отлик отрядини Нориндан нарига чекиптириб, Улжабой қишлоғида жойлашган қўзғолончиларнинг бир батальон сарбозларини қириб ташлайди. Умуман олганда, 1875 йил ноябрь ойининг иккинчи ярми ва декабрь ойининг бошларида Пичугин ва Меллер-Закомельскийлар қўмондонлигидаги рус отрядлари Намангандан Хўжандга борадиган шимолий йўлни жағлар билан қўзғолончилардан озод қилиб Хўжанд билан алоқани тиклайдилар.

10 декабрда Пулатхон ва Абдурахмон Офтобачилар Марғилонда бўлиб солиқ йиғиш билан банд эдилар. Абдулғаффор эса Асакага жўнатилиб, у ерда Скобелев ҳужумининг олдини олиш мақсадида мудофаа масаласи билан машғул эди. Маълумотларга қараганда, шу кунлари Қўқонда 5000 аскар, Конибодом билан Работ ўртасида 1000 аскар 4 тўп билан, Дашт Работда 3000 киши 3 тўп билан, Гумхонада эса 1000 аскар бор эди.

Айрим маълумотларга қараганда, 1875 йил 14 декабрда Пулатхон Қўқонга ташриф буюради, уни аҳоли жуда катта таптана билан кутиб олади. Қўқондаги Урдадан то Мазанг қишлоғигача бўлган йўлга гиламлар солинган эди.

Андижон шаҳрида русларнинг тарафдори бўлмиш айрим шахслар Абдурахмон Офтобачини ушлаб рус қўмондонлигига топширмоқчи бўладилар. Бундан хабардор бўлган генерал-лейтенант Колпаковский генерал-майор Скобелевга: «Яқинда олинган аниқ маълумотларга қараганда, Андижон аҳолиси шаҳар мудофаасини бошқариш баҳонасида Офтобачини таклиф этиб, асли сирли мақсадлари эса, уни ушлаб рус отрядига топширишдир. Бундан бошқа қулайлик бўлмаса, ундан фойдаланиб қўлинг»,¹ — деб хабар жўнатади. Аммо Абдурахмон Офтобачи Андижонга боришдан вақтинча ўзини тортади.

Генерал Скобелев Абдурахмон Офтобачи бошчилигидаги қипчоқларга қарши қишқи юриш (экспедиция)ни ишлаб чиқади.

Округ ҳарбий қўмондони қипчоқларнинг қишқи яйловлари бўлмиш Икки сув орасига қишқи юришга ижозат беради. Бу юришнинг асосий мақсади Қўқон хонлигида қипчоқларнинг мавқеини тушириш ва уларга сезиларли зарба бериш эди, чунки қипчоқлар рус қўшинларининг ҳужумларига катта тўсқинлик қилиб шиддатли қаршилик кўрсатмоқда эди.

3-Туркистон ўқчи отрядининг қўмондони, подполковник Комаровнинг тўплаган маълумотларига қараганда, Сирдарёнинг чап соҳилида қуролланган қўзғолончилар отрядлари 1876 йил январ ойининг бошларида пайдо бўлган экан. Улар асосан Чилмаҳрам кечувининг рўпарасида жойлашган Жонтўда, Бахмал, Томоша, Жоп-жон қишлоқларида тўпланишган. Бу қўзғолончилар отрядларига асосий раҳбарлардан Тангриберди, Ашаба қишлоғининг собиқ муллasi Аҳмад удайчи, Олимқул ва Ишмуҳаммад бойбачча (бойвачча)лар раҳбарлик қилганлар. Ишмуҳаммад эса Пулатхон томонидан тайинланган эди ва бу отряднинг мақсади атрофдаги қишлоқлар аҳолисининг қўзғолонга бўлган муносабатини аниқлаш ва бўлажак курашга ташвиқот этишдан иборат эди. Тангриберди отряди эса Жонтўда қишлоғида жойлашган эди, аммо Комаровнинг отряди Чилмаҳрамга келаётганлигини билиб, 8 январда у ўз одамлари билан Қўқон томон кетади.

1876 йил 16 январь куни Россия ҳарбий вазири Д. Милютин Қўқон хонлигининг тақдирини ҳал этувчи ўта махфий хатни Туркистон генерал-губернатори К. П. Кауфманга топширади: «Химматли ҳоким (государь) Константин Петрович! Сиз олий ҳазратнинг бизга йўллаган, Қўқон хонлигига нисбатан бизнинг келажакдаги хатти-ҳаракатимиз баён этилган ҳақидаги записка мазмунини мен Государь императорга етказдим. Олий ҳазратлари Сиз келтирган далилларни, яъни Сирдарё вилояти чегарасида қатъий тадбирлар билан тинчликни ва осойишталикни ўрнатиш ва бизнинг қучимизни Ўрта Осиёда мавқеини сақлаб қолиш учун Қўқон хонлигининг қолган қисмини ҳам Сиз олийҳазратлари қулай ва лозим топганингизда эгаллай олишингизга рухсат берадилар. Олий ҳимматли ҳоким (государь) менинг садоқатли ва Сизни ҳақиқатан ҳурмат қилишимни қабул этинг».²

Бу рухсатномани олгандан сўнг К. П. Кауфман бутун фикр-хаёлини Қўқон хонлигини босиб олиш режасини тузишга қаратади, аммо бу ҳаракатларни ўта махфий сақлайди. Ҳаттоки, Туркистон генерал-гу-

¹ УзРМДА, И—715-фонд, 1-руйхат, 65-иш, 384-варақ.

² УзРМДА, И—715-фонд, 1-руйхат, 66-иш, 125-варақ.

бернаторлигини вақтинча бошқараётган Колпаковский ҳам бу ҳақда фақатгина 1876 йил 2 февралда маълумот олади.

Воқеалар эса қуйидагича содир бўлаётган эди.

Генерал Скобелев Туркистон генерал-губернатори вазифасини вақтинча ўтаётган Колпаковскийдан «Икки сув ораси операцияси»га расман рухсат олиб қишки юришга шиддат билан тайёргарлик кўрмоқда эди.

Қўзғолон раҳбарлари ҳам бундан хабар топиб ҳимоя қилиш учун тайёргарлик кўра бошлашади. Ҳимоя учун етарли кучлар бор бўлиб, уларнинг асосий қисми Ботир тўра раҳбарлигида Марғилон шаҳрида, озроқ қисми эса Сирдарё соҳилида жойлашган эди. Абдурахмон Офтобачининг фикрича, Андижон шаҳри рус қўшинларига қарши мустаҳкам истеҳком ҳисобланарди. Қўзғолончилар Икки сув орасига рус қўшинларининг келишини билиб, кучларни тарқатмасдан, Қора дарёнинг ўнг соҳилига ўтмай Андижонда кутмоқчи бўладилар. Қўзғолончиларнинг руслар бу ерда мағлубиятга учраши билан уларнинг орқасига ҳужум қилиб Наманганга бориш ниятлари бор эди. Наманган аҳолиси ҳам қўзғолончиларнинг келишини кутмоқда эди.

Генерал Скобелевнинг отряди йўлда қўзғолончилар қаршилигига учрамаслигига қарамай, Андижонга етгунга қадар йўлида учраган қишлоқларга ўт қўйиб, одамларни эса отиб борди. Шундай қилиб 8 январь кuni Андижон шаҳрига етганда қўзғолончилар уларга шиддатли қаршилиқ кўрсатади ва қаттиқ жанглар бошланиб кетади. Натижада андижонликлар мағлубиятга учрайди ва аниқ маълумотларга қараганда 20 минг аҳоли ҳалок бўлади.

Генерал Скобелевнинг сўзига қараганда, 1876 йил январда Андижонда содир бўлган қўзғолончилар қирғини фақат Қўқон хонлигини эмас, балки бутун Урта Осиёни ларзага солади ва бу билан қўзғолончиларнинг моддий ва маънавий кучига талафот етади. Андижонлик қочоқлар эса Қўқон хонлиги бўйлаб бу катта мағлубият ҳақида миш-мишлар тарқатиб хонликдаги барча марказларга ваҳима солади.

М. Д. Скобелев Андижонни забт этганлигини Туркистон ҳарбий округининг муваққат қўмондони генерал-лейтенант Колпаковскийга хабар беради ва Асака ҳамда Марғилон томон ҳарбий юришининг давом эттиришга рухсат сўрайди. Бунга жавобан Колпаковский «агарда душман кучи кўп тўпланган бўлса Асакагача юриш билан чекланилсин», — деб телеграмма юборади.

Бундай рухсат берилиши К. П. Кауфманнинг 1875 йил 3 декабрда берган кўр-

сатмасига мувофиқ эди. Унда Скобелев отряд билан Намангандан жуда узоқлашиб кетмаслиги ва «Икки-сув ораси операцияси» 20 кундан кўпга чўзилмаслиги лозимлигини айтган эди. Марғилонга юриш эса яна икки ҳафта вақтни талаб этарди. Шу билан бирга, қўзғолончиларга етиб олиб уларни тор-мор этиш гумон ҳол эди. Чунки улар чекиниб урушга кирмаслиги мумкин эди, бу эса рус қўмондонлигига тўғри келмасди. Шунинг учун ҳам Колпаковский ҳарбий юришни Асакагача давом эттиришга рухсат беришга журъат этади.

Абдурахмон Офтобачи эса Андижонга тўсатдан ҳужум қилиб, у ердаги рус қўшинларини тор-мор этмоқчи бўлади. Шу мақсадда 13 январь кuni Скобелев Асака йўлини рекогносцировка этади ва Аргусибон қишлоғидаги соқчиларга ҳужум қилиб 10 кишини чоғиб ташлайди.

1875 йил 19 январда полковник фон Меллер-Закомельский қўмондонлик қилган рус аскарлари Асфандиёр бошчилигидаги 800 кишилиқ қўзғолончилар отрядини Қапа қишлоғидан қочишга мажбур этади. 16 январь кuni эса Сангар дараси ёнида Гронев карвонини қипчоқлар қўлга олиб 300 туяни ўлжа қилади. Уларнинг орқасидан казаклар билан юборилган ясовул Ледепев қипчоқларга бас келолмай чекинишга мажбур бўлади.

18 январда штабс-капитан Алексеев 60 та ўқчи ва бир тўп билан Чилмахрам ёнида пистирма қўяди, аммо қўзғолончилар буни сезиб қолиб жанг қилмасдан чекинадилар. Шу кuni Абдурахмон Офтобачи Андижондан 10 верст нарида 1500 қўзғолончи билан турганлигини, Пулатхон эса Марғилон шаҳрида эканлигини рус жосуслари ўз қўмондонлигига хабар беради. Шу муносабат билан генерал Скобелев икки рота, бешта юзлик отлиқ ўқчилар, тўртта отлиқ тўплар ва ракета батареяси билан тез суръатда Асака йўлига жўнайди. Қўзғолончилар Асака ёнида ҳимояга яхши мослашган ерда жойлашиб, рус қўшинларига қаршилиқ кўрсатишга тайёр эдилар.

Генерал Скобелев кўприк бузуб ташланганлигини кўргач, қўзғолончиларнинг ўнг қаноти томонидан орқасига сойнинг бир ярим верст юқорисидан ўтиб шаҳарнинг шарқ томонидаги баландликка ҳужум қилади. Флюгель-адъютант Меллер-Закомельский отлиқ ўқчи батальони билан жанг қилиб бу баландликларни эгаллаб олади. Кейин отлиқ ўқчилар ҳимояси остида баландликка казаклар артиллерияни олиб чиқишади, уларнинг орқасидан барча кавалерия ва капитан Ионов раҳбарлигидаги иккала рота ҳам келади. Бу эса иккала томон очиқ жанг қилишлари учун имкон ярата-

Скобелев
оқлашиб
гация-
лозим-
риш эса
ди. Шу
б олиб
и. Чун-
и мум-
га тўғри
ковский
иришга

ижижонга
рус қў-
и. Шу
в Асака
а Аргу-
кум қи-

ик фон
қилган
иғидаги
ни Капа
ади. 16
да Гро-
либ 300
қасидан
Ледепев
га маж-

ксеев 60
рам ёни-
ончилар
чекина-
бачи Ан-
олончи
Марғи-
суслари
Шу му-
ки рота,
а отлик
ез суръ-
олончи-
лашган
қарши-

ташлан-
инг ўнг
иг бир
қарнинг
кум қи-
р-Зако-
билан
лаб ола-
остида
и олиб
оча ка-
иғидаги
кала то-
и ярата-

ди. Қаттиқ жанг бўлади. Оқибатда Абдурахмон Офтобачининг қўшини мағлубиятга учрайди ва руслар Асакани эгаллашади! Бу жойда руслар томонидан 9 та солдат ва улар томонида хизмат қилаётган бир қирғиз йигити ярадор бўлади. Қўзғолончилар томонидан эса ҳалок бўлганларнинг ўзи 400 кишидан ортиқ эди. Иккинчи кун Шохрихон шаҳридаги ва Марғилон атрофидаги қишлоқлардан вакиллар келиб Скобелевдан «омонлик» тилашади. 19 январда рус қўшинлари Андижон шаҳрига қайтиб келишади.

Архив маълумотларига қараганда, 1876 йил 19 январь кун Шўжандга Пулатхоннинг элчилари келиб тинчлик сулҳи тузишни таклиф этадилар. Бундай бўлишини олдиндан сезган К. П. Кауфман, бундан аввалроқ, яъни 1875 йил 7 декабрь кун Чимкент шаҳрида генерал Колпаковскийга буйруқ бериб, агарда Пулатхон элчилари келса уларни қабул қилиб, аммо Туркистон генерал-губернаторининг вақтинча йўқлиги баҳонасида ундан ёзма кўрсатма келмагунча ҳеч қандай мунозара олиб бормаслигини таъкидлайди ҳамда илтимос билан келган махфий элчиларнинг асл мақсадларини уларга сездирмасдан ошкор қилиб қўзғолончилар ўртасида норозилик туғдириб иккига бўлиб юбориш лозим эди. Рус кўмондонлигининг асл мақсади ҳам қўзғолончилар бирлигини парчалаб, уларни бирин-кетин тор-мор этиб Қўқон хонлигини тўлиқ босиб олишдан иборат эди.

Кейинги воқеалар ҳам кутилгандан зиёд бўлиб чиқади. Музокара олиб бориш учун Шўжандга келган элчилар ҳақидаги маълумотни рус айғоқчилари Абдурахмон Офтобачига етказишади.

20 январ кун майор Редзянко отряди қўзғолончиларнинг бир қисми билан жанг қилиб ғалаба қозонди. Руслар 600 га яқин қўзғолончининг Сирдарёнинг ўнг соҳилига ўтганлигини билиб қолиб, у ерга поручик Бекчурин бошчилигида бир ўқчи ротани юборади. Қўзғолончилар Поп қишлоғи ёнида чекинишга мажбур бўлади, аммо жиддий жанглар бўлмайди.

Шу кун, яъни 1876 йил 20 январда Абдурахмон Офтобачи ўз вакиллари рус кўмондонлигига юбориб таслим бўлишга тайёрлигини айтади. 24 январь кун эса Абдурахмон Офтобачининг шахсан ўзи генерал Скобелев билан учрашиб таслим бўлади. У билан бирга сафдошларидан Ботир тўра, Исфандиёр, Муҳаммад додхоҳ ва бошқалар, ҳаммаси бўлиб 26 киши ва 400 нафар қуролланган йигитлар ҳам рус-

ларга қуролларини топширадилар. Абдурахмон Офтобачи тасарруфида бўлган қўзғолончилар тарқатиб юборилади.

28 январда Туркистон округи қўшинларига вақтинча кўмондонлик қилаётган генерал-майор Колпаковский номига Абдурахмон Офтобачи имзоси билан қуйидаги расмий телеграмма юборилади: «Бутун дунёда энг қудратли Оқ Подшоҳнинг шафқатига умид қилиб, Оқ Подшоҳнинг енгилмас ва довюррак жангчиларига бардош беролмаслигимизни сезиб, менинг юртимни қашшоқлаштираётган уруш талафотларини тугатиш мақсадида мен генерал Скобелевга таслим бўлдим. Шу бонсда тўла умид билан Сизга, ўлканинг раҳмдил ҳомийсига мурожаат қилиб, Сиз ўз нигоҳингизни бунга қаратиб эътиборсиз қолдирмассиз деб Сизга мурожаат қилмоқдаман». Бу телеграмма аслида расмийчилик учун ташкил қилинади. Аслида музокара вақтида генерал Скобелев унинг ҳаётини сақлаб қолиб, Сибирга юбормаслик, ҳаттоки ҳибсга ҳам олмасликка ва унинг оиласига зарур миқдорда нафақа тўлашга кафолат берган эди. Генерал Скобелевнинг сўзига қараганда, «Офтобачининг таслими билан хонликдаги мавжуд бўлган маълум миқдордаги душманлик қилаётган жиддий қуролли кучлар тугатилади. Қўп сонли қипчоқлар қисмлари, ўз доҳийларининг буйруғига бўйсуниб ва ўрнагига қараб, итоаткорона, ҳаттоки курашни ҳам ҳаёлига келтирмасдан уй-ўйларига тарқалиб кетади. Шаҳар аҳолиси эса, бизга қарши гуруҳлар бўлишидан қатъи назар, бизга, чекланган сонли бўлишимизга қарамай, бўйсунушга ва итоат қилишга тайёрдир».²

Шундай қилиб ўзаро ички рақобатчилик натижасида бой-феодалларнинг ўз манфаатларини кўзлаб ҳалқ қўзғолонига хиёнат қилишга қодир эканликларини тарих яна бир бор исботлади. Шу билан қўзғолоннинг тор-мор бўлиши аниқ бўлиб қолади.

Генерал Скобелев 1876 йил 11 мартдаги хабарномасида ёзишича, Қўқон хонлиги шундай ҳолатга тушиб қоладики, аҳолининг курашиш учун ҳеч қандай имконияти ва хоҳиши ҳам бўлмайди. Қипчоқлар доҳийси Абдурахмон Офтобачидан ўрнак олиб уй-ўйларига тарқала бошлаб тинч ҳўжалик ишлари билан шуғуллана бошлайдилар. Ўтроқ аҳоли эса сўзсиз итоаткорликларини билдириб қўзғолончиларга кўмаклашмай қўйди-ларки, бунинг натижасида Абдурахмон Офтобачи таслим бўлгандан сўнг, Пулатхон ўзининг қирғиз отрядлари билан Марғилонни ташлаб кетади. Қўқонда эса Насриддинбек

¹ Уша жойда, 191-варақ.

² Уша жойда, 209-варақ.

хон деб тан олинади. «Бир сўз билан айтганда, — дейди М. Д. Скобелев, — ўтроқ аҳоли биз нимани хоҳласак, ўша ҳолга бўйсунишга ва Сизнинг Олий Ҳазратларининг ҳукмларига жавоб берадиган талабга тайёрдирлар»¹.

Аммо кейинги вазият шуни кўрсатадики, ўтроқ аҳолининг ҳаммаси ҳам осонликча итоаткорона яшашни истамаган, улар курашни давом эттиришга тайёр эдилар. Қўзғолон давом этмоқда эди.

Пўлатхон Абдурахмон Офтобачининг хоинлигини билгандан сўнг унинг яқин қариндоши ва дўстларини қатл этиб ўзи Қоратегин тоғларига кетишга мажбур бўлади. Аммо Қоратегин ҳокими Раим Шоҳдан хавфсираб Олойга, кучманчи қирғизларнинг ҳузурига ўтиб кетади.

Насриддинбек яна Қўқон хонлигининг тахтига ўтириш нияти билан Маҳрамга келади. Генерал Колпаковскийнинг маълумотларига қараганда, Насриддинбек олдида Қўқондан вакиллар келиб, уни хон деб эълон қилишга тайёр эканликларини айтадилар. Шу муносабат билан 1876 йил 21 январь куни Насриддинбек Қўқон томон йўлга чиқади. У Бешариққа етганда кўпчилик кутиб олиб унга 50 та от ва хонларни кўтарадиган оқ кигиз билан туяни юборадилар. 24 январь куни Насриддинбек Наманганда тўхтади ва Қўқон шаҳрига киришдан хавфсираб ўзининг 100 нафар йигитини пойтахтга юборди. Улар шаҳар бозорига келиб Насриддинбекни хон деб эълон қила бошлайдилар. Аммо Насриддинхоннинг ўзи йўқлигидан оломон йигитларни уради. Натижада улардан 11 таси ҳалок бўлади, қолганлари қочиб кетади.

1876 йил 27 январь куни Қайнар қишлоғи олдида Насриддинбек тарафдорларидан 200 киши ҳалок бўлиб мағлубиятга учрайди, хонзоданинг ўзи асирга олинishiга оз қолади ва натижада Маҳрамга қочишга мажбур бўлади. Қўзғолончилар уни Бешариққача қувиб боришади. Қўқон шаҳри ва унинг атрофидаги қишлоқлар аҳолиси хонзодани ва рақибларини ҳам қўллаб-қувватламайдилар.

26 январь куни Марғилон шаҳрининг амини Россия ҳарбий зобитларидан бири барон Меллер-Закомельскийга Жар мозорда Пўлатхон ўз қўшинлари билан турганлиги ҳақида хабар беради. Шу муносабат билан рус қўмондонлигида 27 январь куни икки пиеда рота, 6,5 казак юзлиги, ракета батареяси, отлик ўқчилар ярим ротасини ва 4 та отлик тўпни Асака орқали Янгичекка юборди. Меллер-Закомельский Марғи-

лонга ўз вакилини юбориб, шаҳардаги барча қурооларни ва Пўлатхонни ушлаб рус қўмондонлигига топширишларини талаб қилади. Шундан кейин у Асакада пиедаларни қолдириб, қолган рус қўшинлари билан Янгичек томон жўнайди. Нисез Ботир қишлоғида эса рус қўмондонлиги Пўлатхоннинг 500 сипоҳий, 420 сарбоз ва тўплар билан Учқўрғонда турганлиги ҳақида хабар олади.

Россия қўшинлари кеч соат 10 да Учқўрғонга етиб келиб тўсатдан ҳужум қилишга қарор қилади. Шу мақсадда капитан Куропаткин ярим рота ўқчи ва 1-Сибирь юзлиги билан Ўрдани эгаллаш учун юборилади. Ўрда руслар томонидан эгалланади. У ердаги барча сарбозлар ўлдирилади. Пўлатхон қочишга муваффақ бўлади. Руслар 5 дона мисдан ясалган тўп, кўплаб милтиқ, 100 фальконет ва 90 пудча порохни ўлжа қилишади.

Бу жанг ҳақида Россия Императорига хабар юборилади. Император уни ўқиб кўргач, ўз қўли билан «Молодецкое дело»² деб ёзиб қўяди. Нега у шундай катта баҳо беради?

Аслида воқеа қуйидагича содир бўлган эди. Марғилонлик икки хоин (амин ва қози) рус отрядига хат юбориб унда Пўлатхоннинг 5000 отлик, бир қисм пиеда ва 5 тўп билан Марғилондан чиқиб, Олой тоғлари томон ва у ер орқали Қоратегинга ўтиб кетмоқчи эканлиги, 27 дан 28 январга ўтар кечаси унинг Учқўрғонда тунаб қолиши ҳақида ёзма хабар беради. Бу қимматли хабарни олган рус қўмондони тезликда қўшин билан йўлга чиқиб Учқўрғонни забт этмоққа қарор қилади. Русларнинг ҳужумчи колоннаси (олдида отлик ўқчи отряди, орқада эса казакларнинг биринчи юзлиги бор эди) баландликдан тушиб тез суръат билан Ўрда томон юради. У ерга етиш учун қишлоқ ичидан 1,5 верстга яқин йўл юриш лозим эди. Бу колоннанинг ҳаракати кеч соат 10 да бошланади. Капитан Куропаткин тез ва сездирмасдан Ўрдага етиб бориш мақсадида кўринган одамга ўқ отишни манъ этади. Тўғри келганларни эса найза санчиб ўлдиришади.

Қоронғидан фойдаланиб рус қўшинлари олға боради. Фақат кўчада Пўлатхоннинг сарбозлари пайдо бўлгандагина милтиқ билан ота бошлашади. Натижада кўп сарбозлар ҳалок бўлади. Қўзғолончилар ўзларига келгандан кейин Ўрдани ҳимоя қилишга отланадилар. Учқўрғон ўрдаси жуда қулай жойда бўлиб, икки қисмдан иборат эди. Биринчи қисмида Пўлатхон ва унинг

¹ ЦГВИА России, ф. 1393, оп. 1, ед. хр. 80, л. 78 об.

² «Мардонаворлик иши».

даги бар-
шлаб рус-
ни талаб
да пиёда-
қўшинлари
иёз Ботир
Пўлат-
ва тўплар
ақида ха-

10 да Уч-
хужум қи-
да капита
1-Сибирь
учун юбо-
эгаллана-
идирилади.
лади. Рус-
п, кўплаб
дча порох-

ператорига
и ўқиб кўр-
дело»² деб
а баҳо бе-

дир бўлган
мин ва қо-
да Пўлат-
пиёда ва 5
Олой тоғ-
оратегинга
28 январга
тунаб қо-
и. Бу қим-
ондони тез-
б Учқўрғон-
Русларнинг
тлик ўқчи
инг биринчи
и тушиб тез
ди. У ерга
ерстга яқин
иннинг ҳа-
ди. Капитан
ан Ўрдага
н одамга ўқ
елганларни
и.

қўшинлари
Пўлатхоннинг
на милтиқ
да кўп сар-
чилар ўзла-
ҳимоя қи-
рдаси жуда
дан иборат
он ва унинг

яқин одамлари ўз анжомлари билан жой-
лашган. Иккинчи қисмида эса сарбозлар 5
дона тўпи билан турарди.

Рус қўшинлари қочаётган қўзғолончи-
лар орқасидан югуриб кўприкдан ўтиб Ўр-
да дарвозасига кирадилар. Ҳимоячилар
ваҳимага тушиб яхши қаршилиқ кўрсата
олмайдилар, қочиб улгурмаган сарбозлар-
ни эса руслар отиб ва найза билан санчиб
ўлдирадилар. Жангда ҳеч ким асирга олин-
майди.

Архив маълумотларига қараганда, Пў-
латхоннинг барча пиёда аскарлари, сарбозла-
рининг бир қисми қириб ташланади, қол-
ганлари қочиб қутулади. Пўлатхон ҳам 10
киши билан қочишга муваффақ бўлади.
Руслар томонидан фақат 11 киши ярадор
ва жароҳатланган эди, холос.

28 январь кун рус кавалерияси Асака-
га қайтиб келади. 29 январда эса бу ерга
Марғилон шаҳридан 16 та тўп ва асирга
олинган йигитлар олиб келиниб рус қўмон-
донлигига топширилади.

Уша кун рус қўшинлари Андижон шаҳ-
рига келадилар. Марғилон шаҳрининг беги
Турсунқул (ўз ҳамроҳлари билан) ва Уш,
Ўзгант вакиллари ҳам улар билан бирга
эди. Уларнинг сўзига қараганда русларга
бўйсунишни истамаганликлари учун улар-
ни ҳибсга олишган ва қўзғолончилар ас-
карлари шаҳарлардан чиқиб кетишган.
Шу билан бирга Қўқон шаҳридан ҳам Қо-
рахон тўра ва Абдулла ноиб имзолари би-
лан мактуб келади. Унда ёзилишича, Нас-
риддинбек тарафдорларидан ташқари ҳам-
ма руслар тасарруфида бўлишни хоҳлаш-
ган.

Шундай қилиб рус қўшинлари қўзғолон-
чиларнинг энг асосий содиқ қисмини шаф-
қатсизларча қириб ташлаб, қўзғолон тақ-
дирини ҳал қилади.

1876 йил 30 январь кун Насриддинбек
Қўқон шаҳрига келади ва бу ерда уни рас-
ман хон деб эълон қилишади. Бу эса рус
маъмуриятини саросимага солиб қўяди.
Хўжанд уездининг бошлиғи барон Нольде
генерал-лейтенант Головачёвдан Насрид-
динхон ҳузурига маҳаллий вакилларини
юбориб табриклаш учун рухсат сўрайди.
Генерал Скобелев эса тезда Қўқон хонли-
гини тўлиқ босиб олиш ёки русларга сўз-
сиз бўйсунадиган ҳокимият ўрнатишни
таклиф этади.

Бундан хабари бўлмаган К. П. Кауф-
ман 2 февраль кун Санкт-Петербургдан
қўйидаги мазмундаги телеграммани Тур-
кистон округининг ҳарбий қўшинлари мувақ-
қат (вақтинчалик) қўмондони генерал-ма-

йор Колпаковскийга юборади: «Бутун Қў-
қон халқининг Россия фуқаролигини қабул
қилиш истакларини қондириш учун ва
халқни бошқа йўл билан тинчлантириш
имконияти бўлмаганлиги сабабли Импера-
тор ҳокимлари фармонларига биноан шу
заҳотиёқ бутун хонлиқни Олий Ҳазратлари
тасарруфига олишни шахсан Сизга топши-
раманки, хонлиқни қўйидагича рус қўшини
билан эгалланг: 4 илғор батальон ва 7-ба-
тальоннинг учта ротаси, 2-батарея ва тўрт-
та казаклар юзлиги Бешариқда жойлаш-
тирилсин, бу ердан Қўқонга юборилсин;
уларга резерв зудлик билан жўнатилсин;
Тошкентдан олти та енгиллаштирилган пуш-
кани мавжуд сондаги казаклар билан сап-
ёрлар қисми ва 4-ўқчи батальонининг ро-
таси билан; ўқ патрон бир комплект, бош-
қалар Хўжандга обориб қўйилсин; Маҳрам-
да бир рота ва икки тўп қолдирилсин.
Генерал Скобелев Асака ва Марғилон ор-
қали Қўқонга борсин. Олий Ҳазратларининг
фуқаролари бўлганликлари ҳақида халққа
эълон қиламан; Скобелев отрядининг миқ-
дори қанча бўлиши ўзига ҳавола этилсин,
гарнизон Андижонда жойлашиши лозим,
аммо Скобелев отрядида албатта 3-ўқчи
батальон бўлсин, у билан 4-батальон, 7-
батальоннинг иккита ротаси билан кучай-
тирилган ҳолда уларни Қўқонда қолдир-
моқчиман; Қўқон ўрдасини дарҳол мустаҳ-
камлаш учун ўзингиз билан полковник
Богаевскийни олинг; Генерал Головачёвга
Тошкентда қолиб ўлкани ва қўшинларни
бошқариш топширилсин. Сизнинг тезкор-
лигингизга умид қиламан; келгуси ҳаракат-
ларинг ҳақидаги маълумотларни кутаман.
Собиқ Қўқон хонлиги Фарғона вилоятига
айлантирилсин; ўлканинг бошлиғи Скобе-
лев, Насриддин ҳозирча Тошкентга юбо-
рилсин».

2 февраль кун Колпаковский Насрид-
динбек Қўқон хони этиб расман эълон қи-
линганлиги ҳақида К. П. Кауфманга теле-
грама юборади. Бунга 4 февраль кун
Кауфман қўйидаги жавобни қайтаради:
«Насриддин тахтга ўтиргани билан Қўқон-
ни тинчлантиришга кафолат бўла олмайди,
шунинг учун кечаги кўрсатмани ўзгарти-
ришнинг ҳожати йўқ»².

Шундай қилиб Колпаковский Қўқон
хонлигини босиб олиш ҳақида қайтадан
буйруқ олади. Шу муносабат билан у 4
февраль кун генерал Скобелевга телеграм-
ма юборади: «Олий фармон билан менга
Қўқон хонлигини босиб олиш юклатилди,
ундан Фарғона вилояти таъсис этилади,
вилоятни бошқариш Сиз Олий жанобга

¹ УЗРМДА. И—715-фонд. 1-рўйхат, 66-иш, 254-варақ.

² Уша жойда, 270-варақ.

юклатилди. Сизни табриклашга шошилиб, хабар қиламанки, «Сиз бошчилигингизда Қўқонга Шарқдан юриш топширилди. Қўшинлар миқдорини хоҳишингизча белгилашингиз мумкин. Аммо шу шарт биланки, улар ичида 3-ўқчи батальон бўлиб, 4-илғор батальон билан, улар Қўқонга келади, жануби-ғарбдан 4-илғор батальон, 7-батальоннинг учта ротаси, 2-батарея ва тўртта (казаклар — Ҳ. Б.) юзлиги, бу отряд таҳминан 16 февралда Бешариқда йиғилишлари керак. Андижонни гарнизон билан таъминлаш, Асака орқали Марғилон томон юриб, шундай ҳисоблангки, жануби-ғарбдан келаётган отряд билан бирга Қўқонга 19 февраль кунни етиб келинг. Халққа Улуғ Жаноблари фуқаролигига қабул қилинганликларини эълон қилинг. Битилган кўрсатмани Боголюбов билан (юбораман — Ҳ. Б.)».¹

Шундай қилиб рус қўшинлари Қўқон хонлигини тўлиқ босиб олишни бошлаб юборади.

1876 йил 7 февраль кунни Яккамулла қишлоғида Колпаковский билан Насриддинбек учрашади. Рус генерали унга Қўқон хонлиги Россияга «қўшиб» олинганлигини эълон қилади. Насриддинхон бу хабарни қабул қилиб ҳеч қандай қаршилик кўрсатмай бўйсунди. Шу кунгек Колпаковский Қўқон халқига қуйидаги эълонни (прокламация)ни юборади: «Шу замонда барча Қўқон халқи, ўтроқ ва кўчманчилар, Россия фуқаролигига қабул қилинди ва улар эгаллаб турган барча Қўқон хонлиги ерлари Фарғона вилояти номи билан Россия Империясига қўшиб олинди... Сизнинг дин ва мулкларингиз дахлсиздир, халқ урф-одатлари ва қозилик Империя қонунларига қарши бўлмаса сақланиб қолинади...».²

8 феврал кунни Қўқон шаҳридан 29 та тўп олиб келиниб рус қўмондонлигига топширилди. Қолганлари шаҳар ҳимоячиларининг қўлида эди. Рус отрядлари юриши давомида аҳолига уларнинг Россия фуқаролигига қабул қилинганликларини эълон қилиб боради. Айрим қишлоқлар аҳолиси буни хурсандчилик билан қабул қилади. Масалан, рус қўшинлари Баулда қишлоғига етиб келганда аҳоли уларни гулханлар ёқиб кутиб олқишлашади.

Бу ҳолни албатта тўғри тушуниш керак. Чунки халқ урушдан чарчаган бўлса-да, қишлоқ хўжалиги вайронага айланаётган эди. Шу билан бирга тиш-тирноғича қуролланган рус қўшинлари келаётган бир

вақтда қуролсиз қишлоқ аҳолиси нима ҳам қила олар эди?

1876 йил 8 февраль кунни соат 11 да рус қўшинлари Қўқон шаҳрига тўртта пиеда рота, тўртта казак юзлиги, бир рота отлик ўқчилар, ракетали батарея ва олти та тўп билан кириб ўрдани эгаллайдилар ва унда мустаҳкамланиб оладилар. Қўқон шаҳар коменданти этиб полковник Меллер-Закомельский, бошлиқ этиб эса майор Ястрежемский тайинланади. Генерал Колпаковскийнинг сўзига қараганда, «Қўқон аҳолиси кўчаларда қўшилиш ҳақидаги хабарни унчалик хурсандчилик билан қабул қилмаган».³ Колпаковский яна қуйидагиларни ёзади: ...«бундай муносабат Насриддин билан ғазот тарафдорлари яқинлашганини билдиради, собиқ хон Россияга душман бўлмиш Абдулғаффорбек, Абдулмўмин... ва бошқа обрўли кишиларни ўзига хизматга таклиф қилгани кўриниб турибди, у рус ҳокимиятига қарши бўлган сарбозларни тўплашда намоён бўлмоқда».⁴

Меллер-Закомельский қўмондонлигидаги Андижондаги отряднинг кавалерия илғори 31 соатда 140 верст йўл юриб 8 февраль кунни Қўқонга етиб келиб рус қўшинларига қўшилади. Рус маълумотларига қараганда, Асака ва Марғилон шаҳарлари аҳолиси Россияга «қўшилганлик»лари ҳақидаги хабарни қувонч билан кутиб олишади. Марғилонликлар рус қўшинларининг шаҳарга киришларини таклиф этадилар. Рус қўшинлари бу таклифни қабул қилиб шаҳарга кирганда уларни гулханлар ёқиб, дастурхонлар билан кутиб олишади. Қишлоқларда ҳам шундай бўлади.

Бунда яна бир нарсани эътиборга олмоқ керак. Марғилон шаҳрининг бир неча юқори мансабдорлари (шаҳар қозиси, амини) русларга азалдан махфий равишда кўмаклашиб келарди. Шунинг учун улар бор кучи ва имкониятларини ишлатиб рус қўшинларини кутиб оладилар. Аслида эса марғилонликларнинг кўпчилиги қўзғолончилар тарафдори бўлиб, Пулатхон қўшинида ҳамон хизмат қилар эдилар.

9 феврал кунни эса қўзғолончилар фаолларидан Ғотир Тўра ва Абдулмўминлар асирга олинади.

Пулатхоннинг Фарғона билан Қоратегиннинг жанубий чегарасидаги фаолияти ҳақида Қоратегин ҳокими Муҳаммад Раҳимшоҳнинг генерал Колпаковскийга 1876 йил 10 февралда ёзган хатида айрим муҳим

¹ Ўша жойда, 271-варақ.

² Ўша жойда, 295—296-варақлар.

³ Ўша жойда, 311-варақ.

⁴ Ўша жойда, 311-варақ.

маълумотлар бор. Унинг ахборотига қараганда, Пўлатхон Музаффаршоҳнинг қизига уйланиб Қоратегин ҳокимининг қариндоши бўлиб олади.

Пўлатхон бир неча маротаба Қоратегинга бостириб кирмоқчи бўлади, аммо унинг ҳаракатлари муваффақиятсизлик билан тугайди. У уйлангандан кейин Музаффаршоҳнинг бир ўғлини понсадбоши этиб тайинлаб ёнида олиб юради, бошқа ўғли эса унинг хазиначиси бўлади. Пўлатхон Музаффаршоҳни вазирликка тайинлаб, ўзига биринчи маслаҳатчи қилиб олади.

Пўлатхон Қўқонда бирор нарса қилолмай, орқага қайтиб Алал қишлоғида тўхтайдди. Бу ердан бир томони Ёрканд ва Қашқарга, иккинчи томони эса Шуг'нон, Дарвоз ва Қоратегинга олиб борадиган йўллар бор эди. Қоратегинга олиб борадиган йўлни Пўлатхон эгаллаб олиб қирғиз Ғоибни понсадбоши этиб тайинлайди. Муҳаммад Раҳимшоҳ бир неча марта Ғоибга мактуб йўллайди, аммо у элчиларни талон-торож этиб, жазолаб орқага қайтарар эди. Шу муносабат билан Қоратегин ҳокими бир неча бор генерал Колпаковскийга ишончли одамларини юборади, аммо улар топшириқни бажара олмайдилар, чунки йўлларни қўзғолончилар қаттиқ қўриқлар эдилар.

Муҳаммад Раҳимшоҳ олган аниқ маълумотга қараганда, Пўлатхон Музаффаршоҳнинг маслаҳатига кўра аввал Қоратегинни босиб олиб, сўнгра Қўқон шаҳрини эгаллаши керак эди. Шу мақсадда Пўлатхон учта понсадга байроқлар бериб Музаффаршоҳ раҳбарлигида Қоратегинга юришни буюради. Муҳаммад Раҳимшоҳ уларга қарши Мир Мирзо Машад-Ёйин раҳбарлигида қўшин юборади. Қоратегинлик қўшинлар бир неча қулай ерларга жойлашиб жанг қилишади. Бу жангда Пўлатхон икки ердан ярадор бўлиб мағлубиятга учраб қочишга мажбур бўлади. Пўлатхоннинг бошқа ерларга қочиб кетмаслиги учун барча йўллар тўсиб қўйилади. Музаффаршоҳ ва учала понсадбошилар асирга олинади.

Бу маълумотдан кўриниб турибдики, Пўлатхоннинг Қоратегин ҳокими билан муносабати анча кескинлашган. Бунга сабаб шуки, Муҳаммад Раҳимшоҳ Пўлатхонга рус босқинчиларига қарши курашда ёрдам беришдан бош тортган. Аксинча, шоҳ ўз ҳокимиятини сақлаб қолиш учун рус қўмондонлиги билан алоқага киришишга ундаган.

Албатта, бундай вазиятда қўзғолончилар Қоратегинга қарши чиққан. Шунинг

учун ҳам Пўлатхон мағлубиятга учраганда Қоратегинга қочмоқчи бўлади, аммо Муҳаммад Раҳимшоҳдан хавотирланиб у ерга бормайди.

Генерал Скобелевнинг буйруғига биноан русларга хизмат қилаётган 30 қирғиз йигити Марғилон, Уш аҳолисидан тўпланган кишилар ва «қорақирғиз»лардан ташкил этилган отрядлар билан Пўлатхонни ушлаш учун юборилади. Улар Олой тоғларида Пўлатхонга етиб олиб олишма бошлаб юборишади ва 18 февралдан 19 февралга ўтар кечаси Пўлатхонни асирга олишга муваффақ бўладилар.

Пўлатхон мағлубиятининг асосий сабаби шундаки, генерал Скобелев юборган отряд маҳаллий кишилардан иборат бўлганлиги учун қўзғолончилар уларнинг душманлигини сезишмайди ва кеч билиб қолган эди. Пўлатхон атрофида эса тарафдорлар ўша пайтда жуда оз бўлиб бунинг устига унинг оёғи бир неча кун аввал синган эди. Шунинг учун у яхши қаршилиқ кўрсата олмайди ва қочишга ҳам улгурмайди.

Шундай қилиб Пўлатхон хоинлар томонидан асирга олиниб рус қўмондонлигига топширилади.

Россия ҳарбий вазири Д. Милютин 1876 йил 19 февраль куни Санкт-Петербургда 74-буйруғига биноан қуйидаги ҳужжатни эълон қилади: «Туркистон ҳарбий округи қўшинлар қўмондонининг таклифига биноан Император Ҳазрати Олийлари фармон қилдиларки:

1. Қайтадан рус қўшинлари томонидан эгалланган 1875 йилгача Қўқон хонлигини ташкил этган ерларда Фарғона вилояти таъсис этилиб Империя чегарасига киритилсин.

2. Бу янги вилоятни бошқариш Туркистон генерал-губернаторлигига юклатилсин ва маҳаллий шароити айтилган шароитни эътиборга олиб Зарафшон ва Амударё бўлимларидагидек муваққат Низом бўйича бошқарилсин. Бу муваққат Низомни тасдиқлаш учун Олий Ҳазратларига тақдим этилсин.

3. Ушбу янги вилоятни бошқариш учун сарфланадиган харажат Амударё, Ғулжа ва Зарафшон бўлимларида белгилангандек маҳаллий аҳолидан тушадиган даромад ҳисобига белгилансин.

4. Фарғона вилоятининг ҳарбий губернатори ва у ердаги қўшинларнинг қўмондони этиб Олий Ҳазратларининг свита аъзоси генерал-майор Скобелев тайинлансин»¹.

Бу ўринда Қўқон хонлигини босиб олиш учун 100000 сўм пул ажратилган эди. Кол-

¹ ЦГИА России, ф. 1291, оп. 82, ед. хр. 3, лл 1—2.

паковский эса бунинг учун 133650 сўм сўраган эди.

Кўқон хонлиги бекор қилиниб Россия империясига киритилган кун фақат Андижон беклигидан 140390 сўм ҳарбий тавон (контрибуция) йиниб олинган эди. Бундан ташқари ҳарбий ўлжалар айримларининг сотилишидан 9019 сўм 86 тийин пул тушган эди.

Рус генераллари уруш тарафдори эдилар. Чунки Ўрта Осиёда енгил ғалабалар қозониб, рус аскарларининг жони ва қони ҳисобига кўплаб мукофотлар, мансаб ва унвонлар олиш имкониятга эга бўлардилар. Уруш вақтларида уларнинг ойлик маошлари бир неча бор ошарди. Мисол учун бир архив ҳужжати кўриб чиқайлик.

I. «Ҳарбий вазирлиги. Бош штаби. Осиё қисми. 1876 йил 10 январь, II. 1875 йил № 1397 га жавоб. Туркистон ҳарбий округининг ҳарбий қўмондонига.

Сиз Олий жанобларига хабар беришимдан мамнунманки, Сизнинг кўрсатмангизга мувофиқ Кўқон хонлигида хизмат қилаётган отряд мансабдорларни пул билан раббатлантириш ва мукофотлашни 77359 сўм 30 тийинни ҳарбий тавон ҳисобидан (контрибуциядан) ва Сизнинг ихтиёрингизда бўлган экспедиция пули ҳисобидан 11257 сўм 20 тийинни сарфлашни шу январь ойининг 3-кунида Олий ҳукмдор тасдиқладилар.

Бош штабнинг бошлиғи (имзо)

Осиё бўлимининг мудирни (имзо)¹

Яна бир ҳужжатда шундай дейилади:

«Император Ҳазратлари... олийҳиммат билан Андижон беклигидан йиғилган тавон пулларида 284-рақамда (хатда — Ҳ.Б.) кўрсатилган генерал, штаб ва обер-зобитларга ярим йиллик маош, кичик унвондагиларга эса ҳар бирига 3 сўмдан мукофот берилсин, аммо зобитларга бериладиган пул миқдори юқори маош ҳисобидан эмас, балки оддий асосий маош ҳисобидан бўлсин».²

Масалан, Наманган йўналишидаги отряд зобитларининг ярим йиллик маоши 35000 сўмни, кичик унвондагиларнинг маоши эса 9 минг сўмни такшил этди.

Шундай қилиб, юқорида айтилганидек, Кўқон хонлиги расман бекор қилиниб ўрнига Фарғона вилояти таъсис этилади. Аммо бу қўзғолон узил-кесил бостирилди деган гап эмас эди. Чунки у яна деярли 1876 йилнинг охиригача давом этади.

ХАЛҚ ОЗОДЛИК ҲАРАКАТИНИНГ ТУГАТИЛИШИ

Собиқ Кўқон хонлигининг ҳудуди Россияга расман «қўшилган»лиги эълон қилингандан кейин қўзғолончиларнинг қолган отрядларини ҳам тор-мор этишга ҳаракат қилинди. 1876 йил 1 мартда Марғилон шаҳрида рус қўмондонининг буйруғига биноан халқ озодлик курашининг бошлиғи 33 ёшли Пулатхон (Мулло Исҳоқ Мулло Ҳасан ўғли) дорга осиб ўлдирилади. Қипчоқ бийларидан бўлмиш Танғатой ва унинг ўғли ёрдамида қўзғолончиларнинг раҳбарларидан бири бўлмиш қурамалик Мўмин ҳибсга олинади. Генерал М. Д. Скобелевнинг буйруғи билан Марғилоннинг қозикалони, қози—раиси ва бир неча аминлар ҳам ҳибсга олинадилар.

Қўзғолончиларнинг асосий қисми тор-мор этилиб, Пулатхоннинг қатл этилишига қарамай, қирғизлар ҳали ҳам жиддий қаршилик кўрсатаётган эдилар. Генерал Колпоковскийнинг тан олишича, «қирғизлар шу вақтга қадар (яъни 1876 йил 17 мартгача — Ҳ. Б.) бўйсунитишни истамайдилар, Скобелевнинг ёзган талабномасига ҳам қарамасдан улар ўз қабила бошлиқларини ва вакилларини унинг ҳузурига юбормаядилар. Рус қурол кучини ўзларида синаб кўрмаган ва Ғулжа дарасининг забт этилмаслигига ишонган қорақирғизлар Ғулжа ёнида йиғилишиб ўзларига хон сайладилар ва ғазотни давом эттиришмоқчи экан».³

Кўқон хонларининг узок қариндошларидан бири бўлмиш (Худойқул) хон деб эълон қилинган эди. Полковник Корольков тўплаган маълумотга қараганда, Худойқулни таклиф этган ва уни хон этиб сайлашда найман уруғи фаол қатнашган.

Шунингдек, хонни сайлашда ва унинг атрофига ҳарбий куч тўплашда қуйидагилар фаол қатнашган эди: Суранчи (Худойқулда мингбоши бўлган) Марғилондан жануб томонда кўчманчилик билан яшовчи туқлос уруғидан, Қўзи понсад (шу уруғдан), Ашур Али понсад (Худойқулда ясавулбоши эди) найман уруғидан, Охун (яукесак уруғидан, янги хон ҳузурида иккинчи шахс эди), Урозади эшик оғаси (абоғат уруғидан), Мулло Қурбонқул (яукесак уруғидан), Турдиқул (бўстон уруғидан), Мулло Муҳаммад Мусо шигаул (абоғат уруғидан), Абдурасулбий ва Эгамбердибийлар (найман уруғидан, иккаласи Худойқулда оталиқ эдилар), Мулло Жайноқбий, Ҳайдар, Қурбонали Ашуралининг акаси ва Азимқо-

¹ ЦГВИА России, ф. 1393, оп. 1, ед. хр. 88, л. 1.

² Уша жойда, л. 25—26 об.

³ УзРМДА, И—715-фонд, 1-руйхат, 167-иш, 197-варақ.

ри (Пўлатхон даврида Сўх шаҳрида ҳоким эди).

Худойқул бир минг кишилик куч билан ғазоват эълон қилиб Шохмардон ва Лангарни эгаллаб Водил ва Чимёни забт этишга тайёргарлик қила бошлайди. 1876 йил 25 мартда генерал Колпаковский қўзғолонни бостириш учун полковник Корольков бошчилигида 2-Туркистон ўқчи батальонининг учинчи ротасидан 55 та ўқчини, 1-Сибир юзлигини ва бир ҳаракатчан взводни бир тўп билан юборди. Қўзғолончилар отрядининг Қорақияда эканлиги ҳақида аниқ маълумот олган полковник Корольков Шуруқ мавзеида отрядини иккига бўлади: тўп билан 30 ўқчи ва 20 казакни Сўхга юборди, ўзи эса қолган 42 казак ва 25 ўқчилардан иборат отряд билан Шуруқ дараси орқали тўғри йўл билан боради. 10 верст масофа юрганларидан сўнг полковник Корольков қўзғолончиларга етиб олади. Қорақия остоналарида қийин эгалландиган позицияга жойлашган қўзғолончиларга рус қўшинлари тўсатдан ҳужум қилади. Етиб келган штабс-капитан Киркин ҳам ўзининг ўқчилари билан отряд қўмондонининг буйруғига биноан қаттиқ қаршилик кўрсатаётган қўзғолончи қирғизларга қарши ҳужумга киришади. Қўзғолончилардан кўпчилик ўлганлиги ва ярадор бўлганлиги туфайли улар чекинмоқчи бўладилар. Қўзғолончиларнинг тўхтаб ҳужумга ўтмоқчи бўлганлигини кўрган полковник Корольков юзбоши Десятков ва казаклар билан уларнинг йўлини кесиб тўсмоқчи бўлади. Аммо икки томонлама ҳужумга учраган қўзғолончилар қочишга мажбур бўладилар. Уларни қувлаш 15 верстгача давом эттирилади. Қўзғолончилар Малмут қишлоғида ўзларини ҳимоя қилмоқчи бўладилар, аммо бу муваффақиятли бўлмайди. Улардан 100 га яқини ярадор ва ҳалок бўлади, учта туғ, иккита фальконет ва кўплаб қурооллар русларга ўлжа сифатида тушади. Генерал Колпаковскийнинг фикрича, «бу ишнинг якуни шу бўлдики, Девона гуруҳини фақатгина тарқатиб йўқ қилибгина қолмай, балки Чимён уезди қирғизларини ёппасига тинчлантириш бўлди»¹. Капитан Серебренниковнинг фикрича эса, «Қорақиядаги ишдан кейин Худойқулхоннинг гуруҳи тарқатилган бўлса ҳам, аммо ҳур фикрлайдиганлар тугатилмади, бунга эса қирғиз йигитлари икки отрядининг тоғда ўша вақтнинг ўзидаёқ қўзғолончилар томонидан тормор этилиши илҳомлантираётган эди»².

Бекжон ва Турсунқуллар бошчилигидаги 50 йигитдан иборатли отрядлардан бири

1876 йил 29 мартда Марилондан Терак Довон дараси томон йўлга чекинаётган Абдуллабекнинг орқасидан юборилган эди. Бекжон Уш шаҳридан Ғулжа орқали катта йўл билан Терак Довонга юради. Сўфи Қўрғонда у Абдуллабекнинг укасини асирга олиб, ундан Абдуллабекнинг Дарвозда эканлигини билиб олади. Йигитлар ўша томон борадилар ва, дарҳақиқат, тўсиқларга учрайдилар, уларни Абдуллабек ўқ билан кутиб олади. Аммо қўзғолончилар чекинишга мажбур бўладилар. Бекжоннинг йигитлари уларнинг кетидан қувиб улардан 6 кишини асир этади. Лекин тўсиқларга ҳужум пайтида Бекжон ва унинг 4 йигити ҳалок бўлади. Турсунқул эса бошига тош тегиб гангиб қолган эди ва бундан кейин Сулаймон ҳалфа ва Мулла Қуват бошчилигидаги қирғизларнинг сартлар ва кўкча уруғлари қолган 25 йигитни асирга оладилар. Бекжон отрядидан ажратиб юборилган 20 йигит эса булардан олдинроқ шу уруғлар томонидан асирга олинган эди. Асирга олинган йигитлардан 10 таси қатл этилади, қолганларини қирғизлар овулларга бўлиб беришади. Улардан кўпи, шу жумладан Турсунқул ҳам, ўз юртларига қайтадилар, айримлари бедарак йўқолади.

Бу воқеадан кейин қирғизлар Беловлида йиғила бошлашади. Бундан аввалроқ Учқўрғон яқинидаги тоғларда қўзғолончилар бошлиғидан бири бўлмиш ўзбек Валихон тўрани ушлаш учун 30 йигит билан юборилган Саримсоқ хожа ҳалок бўлган эди. Саримсоқ Учқўрғондан Исфайрам давони орқали Кичик Олойга ўтиб, қирғизларнинг овулларида бирида Валихон тўрани ва қирғизларнинг бийларидан Таниқул Бердини асирга олади. У орқага қайтаётганида, Учқўрғондан 30 верст берида Абдуллабек томонидан асирдагиларни озод қилиш учун махсус юборилган қўзғолончилар тўсатдан ҳужум қиладилар. Бир неча йигитлар ҳалок бўлади, Саримсоқ эса қолганлар билан асирга тушади. Икки кундан сўнг Саримсоқ қатл этилади. Кейинчалик йигитлардан иккитаси ўз юртларига қайтадилар. Бекжон ва Саримсоқларнинг маълумиятлари ҳақидаги дастлабки маълумотни генерал Скобелев иккинчи марта Ушга келганда олади. Шу вақтда Ушдан 65—70 верст наридаги Ғулжада кейинчалик ушланиб қатл этилган Худоёр ҳалфа раҳбарлигида отряднинг тўпланаётганлиги ҳақида хабар келади.

Бу вазият тақозоси билан генерал Скобелев 1876 йил 31 март кун отряди билан

¹ Уша жойда, 277-варақ.

² А. Г. Серебренников. К истории Кокандского похода, 13-бет.

Ғулжа томон юриди. Ғулжанинг ўзи Ғулжа дарёсининг баландлик водийси бўлиб «иккинчи даражали» тоғлар билан ўралган эди. Ғулжа яқинидаги водий қирғизларининг қишлоқ жойлари эди, ёзда улар Олойга кетар эдилар. У эса Ўш уездн тоғли тизмининг йўллар «туғуни» бўлиб ҳисобланарди.

У ердан иккита йўл Ўш шаҳрига, яна бири Ўзгантга ва бошқа йўл эса Сўфи Қўрғон орқали бўлиниб Терак Довондан Қашғарга ва Катта Олойга олиб борар эди. Шундай қилиб иқтисодий муҳимлигидан ташқари, Ғулжа шундай жой эдики, унга эга бўлган тоғдан чиқиш йўли беркитиб тоғда кўчманчилик қилиб юрган қирғизларни тўғридан-тўғри мустамлака ҳокимиятининг қарамоғига тушириб қолдирар эди.

А. Н. Серебренниковнинг сўзига қараганда, «Ғулжани эгаллашнинг фойдаси тез орада маълум бўлди, ғалаёнли даврдан хавфсизраган 600 ўтовли қорақирғиз уруғи бизнинг отрядимиз ҳимоясига тоғ дараларидан кела бошладилар, ғалаён бошлиқлари эса бундай ҳолни кўриб жадал тadbирлар кўришга мажбур эдилар. Абдуллабек, Умарбек, Сулаймон Удайчи, Таниқул Понсад (барчалари қирғизлар) ва Валихон Тўра, (ўзбек — Ҳ. Б.) сартлар, улжакай, кўкча ва турли зотлардан иборат дайдилардан катта отряд йиғиб Ғулжадан 25 верст нарида ғалаёнчилар ҳаракатига қўшилишни истамаган овулларнинг Ғулжага бўлган йўлларини тўсиш мақсадида Янги Ариқ дарасидаги позицияни эгаллаб олдилар.

Терак Довон йўли бўйлаб карвон алоқалари тўхтади ва албатта, нормал бўлмаган ҳолат башарти давом этадиган бўлса, исёнчилар бизнинг Ғулжада турган кичик отрядимизга, ўзларининг ҳаракатлари учун кенг майдон очиш мақсадида, ҳужум қилишларини кутиш керак эди».¹

Бундай хабарларни олган Скобелев Қўқондан ясовул барон Штакельберг қўмондонлигидаги отлик ўқчи дивизияни ва юзбоши Янушев бошчилигида ракета батареяли взводни ёрдам беришга буйруқ беради, Скобелевнинг ўзи эса 18 апрелда Марғилонга келади. Йиғилган маълумотларга қараб генерал Скобелев шундай хулосага келади: қирғизларнинг бўйсунмасликларининг асоси башарти муваффақиятсизликка учрашган тақдирда Олойга ўтиб кетиш умидлари борлигидир. Шунинг учун ҳам генерал қирғизлар масаласини узил-кесил ечиш учун Олойга ҳарбий отряд билан боришни лозим топади. Унинг фикрига кўра, қирғиз-

ларни бўйсундириш учун тоғларда қўзғолон кўтарганларга қарши жанг қилгандан кўра Ғулжани эгаллаш муҳимдир. Бунда исёнчилар ўз позицияларида туришнинг маъноси қолмаслигини билиб тарқалиб кетишга мажбур бўлишар ва шундай қилиб, қўзғолончилар руслар ташаббусига албатта бўйсуниб қолар эди. Аммо бу вақтда мажкур ишларни амалга ошириш учун Скобелевда етарли куч йўқ бўлиб, бу кўп вақтни олар эди. Бунинг учун қўзғолончиларни тор-мор этиб, Қашғарга карвон йўлини очиб, имконият борица қирғизлар орасида мустамлака ҳокимиятини ўрнатмоқчи бўлади.

20 апрель кунн генерал Скобелев Ўш шаҳрига келади. 22 апрель кунн эса отлик ўқчи дивизия, ракетали взвод ва отряднинг тоққа юриши учун лозим бўлган арваларни икки юришда Ғулжага юборади. 23 апрелда Ғулжага Скобелевнинг ўзи ҳам келади. Тоғли жой шароити катта кучни ишлатишга имконият бермаслигини ҳисобга олган қўмондон чекланган миқдордаги ҳарбий куч билан қўзғолончиларга қарши ҳаракат қилмоқчи бўлади.

Қўзғолончиларга қарши Ғулжадан юридиган отрядга қуйидагилар киради: Туркистон илғор (линейный) батальондан ўқли рота (120 киши), Туркистон сапёрлар ротасининг поручиги Борисов бошчилигида ишчи команда (30 киши), отлик ўқчи дивизия (113 ўқчи ва 16 казак), ракетали взвод (23 киши) ва 4-Оренбург ўқчи казак юзлиги (75-киши). 4-Оренбург юзлигидан 55 казак отлик ўқчи дивизияга отбошловчи қилиб тайинланди. 3-Оренбург юзлигидан 10 казак эса генерал Скобелевни ҳимоя қилиш командасига тайинланди, озиқ-овқатлар 4 кунга мўлжаллаб олинади.

Бу отряд билан генерал Скобелев 24 апрелда Ғулжадан Терак Довон томон жўнайди. Ғулжадан 25 верст нарида йўл икки томони эгаллаб бўлмас қоялик тор дарага кирар эди. Дара майдон билан тугаб, яна унга тор Беловли дара ҳам чиқарди. Дарани ва унга кириш йўлларини қўзғолончилар эгаллаб олиб уни тўсиб қўйган эдилар, аммо кўприкни бузмаган эдилар.

Бу позициядан тактик ҳаракат билан ўтиш мумкин эмаслиги учун генерал Скобелев узоқдан айланиб ўтадиган йўлни танлайди. Бу асли сўқмоқ йўл бўлиб, у Ғулжадан 8 верст нарида Бўйдалик дарёнинг шимол томонидаги Тамға Теракдан Сассиқ-Бел довони орқали Сўфи Қўрғонга 4 верст етмасдан жойлашган Тўрғонлиққа олиб чиқар эди. Бу сўқмоқ яна Беловлига ҳам чи-

¹ А. Г. Серебренников. Ўша асар, 13—15-бетлар.

қўзғолончиларнинг орқасидан ичига юриш қилиш мумкин эди.

24 апрел куни Тамға Теракдан ўтиб, Ғулжа дарёсининг соҳилидаги майдончада отряд дам олиш учун тўхтади. Келгуси куни қўзғолончилар билан бўладиган жангда жиддий муваффақият қозониш учун генерал Скобелев унинг позициясини қўшиб олиш мақсадида Янги Ариқни айланиб ўтиб отряднинг бир қисми билан қўзғолончиларнинг орқасидан ичкарига киришга қарор қилади. Шу мақсадда 1876 йил 24 апрелда у қўйидаги фармонларини беради: Уш уездининг бошлиғи майор Ионов раҳбарлигидаги 1-отлик ўқчи ярим рота ва ракетали взвод кечаси соат бирда юришни бошлаб Буйдалиқ орқали, имконият ва вазиятга қараб ёки Беловли, ёки Сассиқ-Белдовони орқали катта йўлга чиқиб тезда асосий колонна билан алоқага кириши лозим эди. Майор Ионов колоннаси катта йўлга чиққандан сўнг, башарти шу вақтгача қўзғолончилар қочишга мажбур этилган бўлсалар, уларнинг орқаларидан қувишлари керак эди.

4-Туркистон илғор батальонининг ўқчи ротаси, ишчи команда, 2-отлик ўқчи ярим рота, 4-Оренбург казаклар юзлигининг командаси ва барча юклар, аравалар кечаси соат 3 да катта карвон йўлига чиқишлари лозим эди.

Асосий колонна 25 апрелда Янги Ариққа юриши олдида яна бир бор қўзғолончиларнинг дарага кириш йўлини ва яхши ҳимояланган позицияни эгаллаганликларини аниқлаб тасдиқлаб олишади. Янги Ариқ дарасига етмасдан барча юк-аравалар Қизилқўрғонда қолдирилади. Юк-араваларнинг бошқарувчиси прапоршик Нўғайбеков бошлигида бир ўқчи рота бу ерда қоровулликка қолдирилади. Қолган отрядлар эса озгина тўхтагандан кейин юришни давом эттирадилар, олдинда поручик Боржовнинг ишчи командаси юраётган эди, генерал Скобелев ва унинг қарамоғидаги зобитлар ҳам олдинги сафда эдилар. Уларнинг орқасида ясовул барон Штакельбергнинг отлик ўқчи ярим ротаси, подпоручик Синельниковнинг ярим взводи ва хорунжий Кудашевнинг казаклар командаси келар эди. Ишчи командаси ҳар эҳтимолга қарши йўллар бузилган бўлса тузатиш учун 6 та арча ходасини олиб келишмоқда эди.

Эрталаб соат 10 да отряд Янги Ариқ дараси олдидаги майдонга келади. Бу майдон Ғулжа дарёсининг сўл соҳилида бўлиб, унинг узунлиги тахминан бир верста тенг эди. Бу майдонни тўсиб турган баландликларнинг бошланиши унча кескин бўлмай,

Янги Ариқ дарасига кириш қисмига яқинлашган сари улар ўткир яланғоч қоялардан иборат эди. Дарага кириш эса йўлга тушган қоялар билан тўсилган эди. Дарёга майдондан тушадиган йўллар эса қийин эмас эди. Дарёнинг ўнг соҳилидан таги жар чўққилар тушган эди. Майдонга киришда ва дарага тахминан 1000 қадамча яқинлашганда қўзғолончилар ўзларини сездирмадилар.

Отлиқлар пиёдалаштирилади ва дарага киришни текшириш учун аввал бир неча қирғиз йигитлари, сўнгра гвардия штабс-капитани Боголюбов рус солдатлари билан боради. Дарага чамаси 200 қадамча йўл қолганда, уларга қарата мерганларча ўқ отилади, шу билан қўзғолончилар ўзларини билдирадилар ва уларнинг бутун қоялар, чўққилар, харсанг тошлар орқасида яширинганликлари маълум бўлади. Генерал Скобелев отряди билан қўзғолончиларга ҳужумни бошлайди ва 500 қадамча қолганда бир неча қисм ўқчиларни ёйиб ҳужум қилишга буюради. Аммо бу ҳужум фойда бермаслигини тушунган генерал Скобелев фронтал ҳужумининг иккала қанотини бирлаштирмоқчи бўлади.

Ясовул барон Штакельберг 30 отлик ўқчилар билан дарҳол руслар эгаллаган позициянинг ўнг томонига юборилади, улар тоғ тепасига чиқиб, қулай ҳолатга эга бўлиб, қўзғолончиларнинг сўл қанотига қирралардан ўтиб бориши лозим эди. Штакельберг белгиланган баландликнинг ўрталарига етиб борганда, штабс-капитан Боголюбов 4-Туркистон илғор батальонининг 16 та ўқчилари билан жойнинг имконияти бори-ча қўзғолончиларнинг ўнг қанот позициясига орқасидан ораларига кириш учун Ғулжа дарёсининг ўнг соҳилидан юборилади.

Ясовул барон Штакельбергнинг колоннаси баландликнинг ўртасига етганда қўзғолончилар уларни кўриб қолиб, қоялар орқасига ўтиб чор Россияси колоннасининг рўпарасига туриб ўқ ота бошлашади, уларнинг устиларига тошлар улоқтирадилар. Штакельберг қўли оғир яраланган бўлишига ва бешта аскар халок бўлганлигига қарамай, қўзғолончиларнинг ўқлари остида рус отряди билан юқорига чиқишни давом эттиради. Унинг ўқчилари тепага етгандан сўнг генерал Скобелев ҳузурида турган ҳарбий старшина барон Кридинер 4-Туркистон илғор батальонидан 25 та ўқчи билан ёрдамга юборилади. Штакельберг колоннасининг орқасидан отлик ўқчилар отряди ва гвардия прапоршиги Савримович 15 та отлик ўқчилар билан қўзғолончиларнинг иккинчи қаноти томон ҳужумга кетган эди.

Бу иккала колонна ҳужумга кетгандан сўнг поручик Боржов бошчилигида ишчи команда қўзғолончилар тошлардан тўсиқ қилган йўлга юборилади, генерал Скобелевнинг ўзи эса ярим взвод резерв қолдириб, қолган асосий куч билан қўзғолончилар орқасидан ҳужумга киради.

Генерал Скобелевнинг ҳужумидан аввал штабс-капитан Боголюбов ўқчилар билан дарёнинг ўнг қирғоғи орқали баландликдан қулай жойни эгаллаб олиб, қўзғолончиларнинг орқасидан ота бошлайди. Қўзғолончиларнинг бир қисми дара оралиғига бекинишади, қолганлари эса жанг қилишни давом эттиради.

Генерал Скобелев ва поручик Боржовларнинг ҳужумига қўзғолончилар шиддат билан қаршилик қилиб ўқ ота бошлашади ва тошлар улоқтирадilar. Аммо улар бардош бера олмайдилар ва чекинишга мажбур бўладилар. Руслар 40 га яқин қўзғолончиларни найза билан санчиб ўлдиради.

Бу биринчи қатор тоғ қирраларини эгаллагандан сўнг Скобелев қирғизлар бекиниб турган иккинчи турли тўсиқ қирраларни эгаллашга киришади. Рус қўшинлари яқинлашганда қўзғолончилар тепадан тошлар улоқтира бошлашади. Поручик Боржов ва хорунжий Говохин отрядлари қўзғолончилар турган жойдан баландроқ позицияни эгаллаб олгандан сўнггина генерал Скобелев ҳужумни бошлайди.

Шу пайт чекинаётган қўзғолончилар орқасидан ясовул барон Штакельбергнинг отлиқ ўқчилари баландликдан туша бошлайди. Ўнг томонга чекинаётган қўзғолончилар эса ҳарбий старшина барон Криндинер пистирмасига учраб қириб ташланади. Прапорщик Савримович отлиқ ўқчилари билан Штакельберг кетидан унинг ярадорларини йиғиб борар эди.

Иккинчи тўсиқ эгаллангандан сўнг поручик Боржов яна юқори чиқиб, Беловли дарёсининг ўнг соҳилида кўприкнинг орқасидаги йўлда тўсиқ ва қўзғолончилар қароргоҳи борлигини кўради. Поручик Борисовнинг ўқчилари қўзғолончиларга қарата шиддатли равишда ўқлар ота бошлайди. Натижада қўзғолончилардан бир қисми чекина бошлайдилар. Фақат шундан кейингина руслар умумий ҳужумни бошлашга киришади.

Махсус ўргатилган, яхши қурулланган босқинчи рус қўшинлари билан ёмон қурулланган қўзғолончилар ўртасида қаттиқ жанглар бўлиб ўтади. Натижада қўзғолончилар қочиб кетишга мажбур бўладилар.

Чекинаётган қўзғолончиларни қувлаш мақсадида ва майор Ионов колоннаси билан бирлашиш учун генерал Скобелев озги-

на дам олгандан сўнг отлиқ ўқчи ярим рота ва казак командаси билан Сўфи Қўрғон йўли томон юради. Унинг орқасидан эса 4-Туркистон илғор батальоннинг ўқчи взводи боради. Торғонлиқ тоғ оралиғига икки верст етмасдан генерал Скобелев ва майор Ионов колонналари қўшилишади. Ионов колоннаси кечаси соат бирда йўлга чиқиб Будаийлиқ тоғ оралиғидан кетаётганда тахминан 16 верст юргандан кейин қоровулхонага дуч келиб 6 кишини асрга олади. Мулана-Бел тоққа чиққанларида эса яна кўпроқ қоровулда турган қўзғолончиларга дуч келишади, аммо улар Беловли тоғ оралиғига чекинишади. Ионов колоннаси Торғонлиқ томонда қўзғолончиларнинг овулларида эътибор бермай Беловлидан бурилмасдан Кичик Беловли орқали қор билан қопланган Оқ Бел ва Сассиқ Бел довонларидан ўтиб Аспали водийсига тушиб тауке қирғиз уруғи овулини қириб ташлаб Торғонлиқ тоғ оралиғига бурулиб, у ердаги «сарт»ларнинг бир неча овуллари ҳам қириб ташлаб чорваю мол-мулкларини эгаллаб олишади. Торғонлиқ тоғ оралиғидаги катта йўлга чиқиб асосий колонна билан қўшилиш учун юришни давом эттиради.

Майор Попов колоннаси билан қўшилишгандан кейин генерал Скобелев чекинаётган қўзғолончиларнинг орқасидан Сўфи Қўрғонгача, кейин яна Олой водийсида 5 верстгача юриб қувлашиб тўхтади.

Мавжуд маълумотларга қараганда, 1876 йил 25 апрелда Янги Ариқда бўлган воқеада қўзғолончилар томонидан 1500 киши қатнашган. Улар асосан қирғизларнинг сарт, кўкча ва ульжаке уруғларидан иборат бўлиб, буларга ўзбек, тожик, қипчоқ ва бошқа камбағаллар қатнашган экан. Қўзғолончиларга Сулаймон удайчи, Абдуллабек, Умарбек, Бекжон, Таниқул, понсал ва Валихон Тўралар бошлиқ бўлиб турганлар. Бу ерда бўлган жангга эса қўзғолончилар томондан 150 киши ҳалок бўлган ва бир неча киши асрга олинган.

Чор қўшинлари томондан эса, расмий маълумотларга кўра, бир рус аскари ва иккита қирғиз йигити ҳалок бўлган. Булардан ташқари ясовул барон Штакельберг оғир ярадор бўлади, паручик Борисов ва 12 рус аскари енгил яраланадилар.

26 апрель кун отряддан отлиқ ўқчиларни ажратиб олиб, ракеталик взвод билан генерал Скобелев Терак Довондан Дарвоз оралиғигача, Сўфи Қўрғондан 12 верстгача бўлган йўлни рекогносцеровка қилади.

25—26 апрель кунлари руслар лагерига айрим қирғиз уруғларининг вакиллари келиб ўзларининг итоаткорликларини билдириб, русларнинг фармонларини аниқ бажа-

арим ро-
Кўрғон
н эса 4-
и взводи
икки вер-
а майор
Ионов
та чиқиб
анда тах-
ровулхо-
ади. Му-
яна кўп-
арга дуч
орали-
Торғон-
вуллари-
урилмас-
лан қоп-
вонлари-
б тауке-
аб Тор-
у ердаги
и ҳам қи-
ини эгал-
лиғидаги
а билан
ирази.
ан қўши-
ев чек-
идан Сў-
водийсида
ди.
анда, 1876
ан воқеа-
500 киши
изларнинг
дан иб-
қипчок
ган экан-
и. Абдул-
л понсад
иб турган-
қўзғолон-
бўлган ва
а, расмий
аскари ва
лган. Бу-
акельберг
Борисов ва
ар.
қ ўқчилар
од билан
ай Дарвоз
верстгача
илади.
р лагерига
иллари ке-
ини билди-
иқ бажа-

ришга тайёр эканликларига ва қўзғолон раҳбарларини ушлаб беришга чора-тадбирлар қўришликларига ваъда берадилар. Генерал Скобелев Туркистон генерал-губернатори номидан уларга омонлик эълон қилиб, Сўфи Кўрғонда майор Попов бошчилигида 4-Туркистон илгор батальонидан ўқчи рота қолдириб ва уларга агрофдаги қирғизлар уруғларидан волост бошлиқларини (бийларини) тайинлаган ҳақида буйруқ бериб, ўзи 1876 йил 27 апрель куни қолган кўп қисмлар билан Ғулжага қайтади. Майор Попов буйруқни бажариб 1 Май куни Ғулжага қайтиб келади.

Рус генераллари Янги Ариқдаги ғалабаларини мақтаб бу ғалаба фақат «икки сотаги жангдан сўнг» қўлга киритилди ва озмиқдорда талафот кўрилди деб айтишарди. Аммо капитан Серебренниковнинг юқоридagi баёнидан кўришиб турибдики, жанг кўп вақтга чўзилган ва қўзғолончилар мағлубиятга учраган бўлсалар ҳам, ҳали улар рус қўмондонига таслим бўлмаган эдилар.

Бу борада А. Боголюбовнинг 1876 йил 7 майда ёзган маълумотномаси эътиборга лойиқдир. Унинг сўзига қараганда генерал М. Д. Скобелев кетгандан кейин, иккинчи куни, яъни Попов кетгандан сўнг Сўфи Кўрғонга қирғиз уруғларининг вакиллари келиб ўз итоткорликларини билдириб закот тўлашга тайёр эканликларини айтишади. Хаттоки тоғ чўққисининг орқасида дониний яшовчи ва ҳеч қачон Қўқон хонига солиқ тўламаган қирғиз уруғидан ҳам вакиллар келинади. Шу муносабат билан А. Боголюбов шундай деб ёзган эди: «Аммо, ўзимнинг фикримни билдирмоқчиманки, бу қулай имкониятлар кўриниши тоғлиқлар бўйсундирилди деган нишонча келтирмаслик лозим. Ҳалигача улар орасида ҳаракатчан, лаёқатли бошлиқлар борки ва ҳанузгача аҳолининг кўпчилиги бизнинг кучимизни ўзларида синаб кўрмагунларича, мен ҳеч нарсага кафолат бермайман...»¹

Унинг фикр-мулоҳазалари тўғри эканлигига Қўқон хонлиги тахтига Абдулкаримбекнинг давогар бўлиб чиққанлиги далил бўла олади. Тогда яшовчи қирғизлар орасида Абдулкаримбекнинг пайдо бўлиши Фарғона вилоятининг ҳарбий губернатори М. Д. Скобелевни қаттиқ ташвишга солиб қўяди. Шунинг учун ҳам у 1876 йил 18 майда «умуман Абдулкаримбекнинг тоғларда пайдо бўлишига мен аҳамият бераман ва шу билан ташвишдаман...»² деб ёзган эди.

Абдулкаримбек ҳоҳ деб эълон қилин-

гандан сўнг бийларга мурожаатномалар юборади. Мисол тариқасида қуйидаги ҳужжат келтирилади: «Найман, тант, хидр-шо, бўстон уруғларининг бийларига: Темирбойга, Холмуҳаммадбойга, Яхшибойбийга, Ир-Давлат бийга, Умарбий қипчоққа, Нурмуҳаммад бийга, Ортиқ бийга, хидр-шо уруғидан Абдулрахим бийга, Мулла Холназарга, Юсуф ботирга ва Жума бийга маълум бўлсинки, кофирларга қарши газовот олиб бориш ниятида, аввалам бор Аллоҳга, кейин унинг валиси Муҳаммад алайҳиссаломга ишониб бу ерга келиб Умарбек ва Абдуллабек мингбошига қўшилдик. Барча катта-ю кичик сартлар, тожиклар, қирғизлар ва қипчоқларнинг умумий розиликлари билан мени хон этиб эълон қилдилар. Шунинг учун биз, мусулмонлардан бир неча минг аскар тўплаб Талиқ мавзеини келдик ва тезда ушбу номани юбордик. Тезда етиб келинглари. Сайид Муҳаммад Абдулкарим хон Сайид Муҳаммад Содиқхон ўғли 1293 (1876)».³

Шу бийлар номига яна Абдулкаримхоннинг яқин амалдорлари ҳам мактуб юбориб хон сайланганлиги, кофирларга қарши газовот эълон қилинганлиги ҳақида ёзиб кўмак сўраган эдилар.

1876 йил 9 июнда Чимйон уездининг бошлиғи штабс-капитан Лятевскийнинг ёзган рапортида айтилишича, Абдулкаримбек юз кишига яқин бўлган қўшини билан Сув боши (Сўхдан 3 тош нарида) мавзеининг ҳарбий қисмида турганлиги ҳақида хабар беради. Бошқа хабарда эса Абдулкаримхоннинг қўшини 400 кишидай иборат эди, дейилган. Бу эса рус бошлиқларининг аниқ маълумотга эга эмасликларидан далолат беради. Архив ҳужжатларига қараганда, Абдулкаримхоннинг яқин одамларидан Мулла Абдурахмон, Акмал ва Ирмамат понсад, Ҳазали (қирғиз абағат уруғидан), Хабиб ишон (тожик, Исфарадан) ва Қолма Юнус (ўзбек, Қўқондан)лар бўлган. Бундан кўришиб турибдики, раҳбарлар ўзбек, қирғиз ва тожиклардан иборат эди.

1876 йил май ойининг иккинчи ярмида Андижон уездига Ўзганга яқинроқ жойда кичик қўшин билан яна Худойкул пайдо бўлади. Бундан хабар топган Андижон уездининг ҳарбий старшинаси Смирнов 21 майда отряд билан Ўзгандан Худойкулга қарши юриш қилади. Яна Сибир казаклар қўшинида иккинчи юзлик юзбоши Мирзинецв қўмондонлигида ва 2-Туркистон батальонининг 3-ротасидан бир взвод штабс-капи-

¹ ЦГВИА России, ф. 1396, оп. 2, ед.хр.96, л. 37 об.

² ЦГВИА России, ф. 1396, оп. 2, ед.хр. 97, л. 34.

³ Ушга жойда, л. 283—283 об.

ган Машликин кўмондонлигида кўзғолончиларни бостиришга юборилади.

А. Г. Серебренниковнинг сузига қараганда яна бундай майда кўзғолонлар кўп бўлиб турди ва вилоятнинг турли мавзеиларида кўзғолончилар гуруҳи пайдо бўларди. Бу кўзғолонлар кенг тарқалиб ёйилмас эди, чунки улар бошлангили биланоқ тор-мор этилар эди.

1876 йил 12 июнда Фарғона вилоятининг ҳарбий кўмондони генерал Скобелев Ўзгант гарнизонининг бошлиғига хат ёзиб «... тоғлардаги ғалаалар аслида майда нарса, Олойга юриш қилганимиздан кейин бу ҳақда мен Олий Ҳазратларига ёзган эдим ва бўйсунмаган уруғларни жазолаганимдан кейин, бизни безовта қиладиган хоҳловчилар топилмас...»¹, — деб айтган эди. Ҳар қалай бундай «хоҳловчи»лар Абдуллабек шахсида топилди.

Абдуллабек Янги Ариқда мағлубиятга учрагандан сўнг чекиниб Мардонсой воҳасидан Тоушқон домини орқали Тўқмоққа ўтади.

1876 йил 13 июнда ҳарбий старшина Смирнов бошчилигидаги отряд Кўржарга келади, аммо Абдуллабек рус қўшинининг келаётганини билиб Бе-Башот домини орқали Юлбарс мавзеисига чекинади.

1876 йил 14 июнда капитан Куропаткин М. Д. Скобелевга берган хабарида Абдуллабек қўшини унинг янги тарафдорлари билан кўпаяётганлиги ва улар йиғилиш жойлари қилиб Ўзгантдан Қашгарга ўтадиган йўлдаги Адгрин дарёсини белгиланганлиги ҳақида ёзади.

1876 йил 15 июнда Г. Смирновнинг берган хабарига қараганда Абдуллабек Ўзгантдан 15 тош нарида Оқ Бауз дарёси ёнида бўлган. Яна унинг хабарига қараганда, Ўзгант аҳолиси тинч, атрофдаги овулларда ҳам осойишталик, Ўзгант ва Ғулжа оралиғидаги йўл ҳам кўзғолончилардан озод экан.

Шу вақтда кўзғолончиларнинг бир отрядига қарши капитан Сполатбога бошчилигида жазо отряди Нов Жойлақ мавзеига юборилган эди, у қаттиқ қаршиликка учраб Сўхдан ёрдам куч сўрайди. Ёрдам учун тез суръат билан подполковник Рудаковский бошчилигида 40 кишидан иборат отряд юборилади. Аммо у кечиккан эди, чунки Сполатбоганинг жазо отряди кўзғолончилар томонидан тор-мор этилганди.

Генерал Скобелев Туркистон генерал-губернаторига бу ҳақда ёзиб, капитан Сполатбога «80 та одамлари билан душманлар

қаттиқ эгаллаб олган жуда қийин лашадиган позицияга ҳужум қилди; га ўхшаган кўпчиликка, Туркистонда маини қочириш учун бир кўринишини кифоя, деб юрган фикри хато эканлигидан тўшунди».²

Бу жазо отряди мағлубиятга гандан кейин генерал Скобелев мулк қилиб кўриб, Абдуллабек отряди Сўхриб, у ерда кўзғолон кўтариб, вилоят казига таъсир кўрсатмоқчи бўлган дераз қиладди. Сўхга учта йўл олиб боради:

1. Исфайрамсой водийси билан Учқури;
2. Метин-Бел домини орқали Овхона домини;
3. Энг узун ва қийин йўл бу Терак-Бел домини орқали Сўх дарёсидиёсига. Генерал Скобелев биринчи вакинчи йўллари тўсиб, Абдуллабеккаган учинчи, энг қийин ва узун йўлни диришга қарор қиладди. Бунинг асосий сади кўзғолончиларни йўл азоби бкучдан тойдириб чарчатиш ва ўтроқ аяшайдиган қишлоқлардан узоқлашти эди. Шу мақсадда 1876 йил 6 июлда полковник Крижановский 250 аскарни б. Водид орқали Учқурғонга жўнайди. Вода турган икки рота пиёда ва 350 та калар ҳам унга вақтинча бўйсундирилад. Чимён гарнизонини Водилга кўчири рухсат этилади. Аравон оралиғидан чн йўлини қўриқлаш эса Уш шаҳрида элашган рус қўшинига юклатилади. Эпонсадга эса унинг 20 та йигитлари б. Сўх орқали Метин-Белдан Овхонага боу ерда подполковник Крийжановский б. алоқага кириб, ўз йигитларини Шохимдон сой ва Қора Кўзак сой водийларин юқорисига кузатиб қоровуллик қилиш у юбориш буюрилади.

Генерал М. Д. Скобелевнинг 1876 29 июнда Туркистон генерал-губернатор К. П. Кауфман номига юборилган хабар масида айтилишича, у Тиловдан Кең домини орқали 8 та казак билан сафар қганда Чуст ва Наманган уездлари аҳоли осойишта ва тинч эди. Бободархонга қганда уни штабс-капитан Дейбнер кў олиб, содир бўлган ваҳиманинг сабабли ҳақида кўйидагиларни сузлаб беради: Ж. фар исмли бир қирғиз Дейбнер хузур келиб хабар берадики, Исфандиёр додх. Жаматой додхоҳ, Дусан додхоҳ ва Ша эшонлар Имом ота мавзеига яқин Чаш на ўтовларда яшаб туришган ва ўзлар нинг ишончли кишиларини ўтовларга юриб газавотга чақирганлар. Шу билан бага яна Абдуллабек, Сулаймон, Назарж

¹ УЗРМДА. И—715-фонд, 1 рўйхат, 68-нш, 45-варақ.

² Уша жойда, 153—154-варақлар.

додхоҳ ва Абдуллабекнинг онаси Курбон-
жон додхоҳ қўшинлари Олойда тўпланиб
аҳолийи кофирларга қарши курашга чақир-
ган эканлар. Юқорида зикр этилган шахс-
лар уезд бошлиғининг таклифига кўра
Чустга келишади ва тергов натижасида
Жаъфар от ўғриси бўлиб қасос олиш учун
туҳмат қилганлиги маълум бўлади.

Бу ерда Жаъфар ҳақиқатини айтган бў-
лиши ҳам мумкин, у ўзининг тажрибасиз-
лиги ва саводсизлиги туфайли далиллар
билан исботлай ололмаган. Исфандиёр дод-
хоҳ эса бошқалар билан тил бириктириб
тазотдан воз кечиб Дейбнер хузурига кат-
та совғалар билан келиб ўзларини оқла-
ганлар.

Аравон саркори Мухаммад Фозил 1876
йили 19 июлда Марғилон уездининг бошлиқ
асосий моти капитан Бехтеревга хабар берадики,
«аниқ маълумотларга қараганда кўзғолон-
роқ аҳолилар қўшини Абдуллабек раҳбарлигида
Туруқ мавзидан Папанга (Кичик Олойда)
юлда бўлиб Суранчани ичкилик қирғизлари (улар
Аравон ва Учқўргон ораллиғида кўчманчи-
ди. Воделик ҳолатида яшашар эдилар) устидан
10 та казашкарбоши этиб тайинлашибди ва қап-
тирилади дайдир Шер эса 100 киши билан Одмалиқ
кучириш воҳасига юборилибди, у эса бу ерга келиб
дан чиккилианиб турган экан»¹.

Олойдаги русларнинг ҳаракатдаги от-
рядлари Новкатдан, Ушдан, Данғарадан ва
Қизилқўргондан колоннасининг йўналиши-
ни марказлаштириб, Новкат ва Лангар ко-
лонналари кўзғолончилар позициясининг
орқасидан кириб олишлари лозим эди.
Кўзғолончилар эса Шот дарёсининг Оқ
Бура дарёсига қўйилишидаги воҳада ту-
ришган эди. Қизилқўргон колоннаси Фулжа
ораллиғига киришининг яқин йўлини тўсиб

1876 й. 18 июлда генерал Скобелевнинг тахмин-
ий режаси 1876 йил 18 июлда оқланди.
Шу кун кўзғолончилар Шот ва Оқ Бура
дарёларининг қўйилишида, Туруқ оралли-
дан 15 верстада турган эдилар. Бу ерда кўз-
ғолончиларнинг асосий раҳбарларидан Аб-
дуллабек, Абдулкаримбек, Умарбек, Сулай-
мон удайчи ва бошқалар бор эдилар.

18 июль эрталаб соат 4 ларда генерал
Скобелевнинг буйруғига биноан Ланглан
(Арчиқ) дарёси ёнида турган Уш колонна-
сининг илгор қисми (35 кишилик санитар
командаси, аралашган ракета взводи ва
Шабдон Жонтоевнинг йигитлари) капитан
Боголюбов бошличилигида ва яна бир соат-
дан кейин 1-Туркистон ўқчи батальонининг

3- ва 4-роталари кўзғолончиларга қарши
юришни бошлайдилар. Аммо кўзғолончи-
лар ҳеч қандай қаршилиқ кўрсатмай, чеки-
нишади.

Уларнинг айримлари ўз овулларига қо-
чиб кетади, аммо 2000 кишига яқин асосий
қисми бошлиқлари билан Қайинди Довон
орқали Йўлчироққа чекинишади. У ерда
2 та йўл бор эди: Тўлчироқ ва Қизилқўр-
гонга ва Учтепа орқали Катта Олойга.

19 июлда генерал Скобелев отряди би-
лан Шотдан Қайинди довоғига бориб узоқ-
дан (12 верста) кўзғолончиларнинг Йўлчи-
роққа кетаётганини кўради. У кўзғолончи-
ларга этиб ололмаслигига ишонч ҳосил
қилиб ва Ушдан узоқлашиб кетишидан ха-
вотирланиб ҳарбий колоннани Шотга қай-
таради.

Кўзғолончиларнинг чекиниши муносаба-
ти билан генерал Скобелев 1876 йил 20
июлда Уш, Фулжа ва Олой ораллиғидаги
кўчманчи уруғларга қўйидаги мазмунда
эълон тарқатади: «Абдулкаримбек, Абдул-
лабек, Сулаймонбеклар бирорта ўқ ҳам
отмай шармандаларча қочмоқдалар. Эълон
қиламанки, кимки ярим подшоҳнинг қуд-
ратли продасига қаршилиқ кўрсатса ва
агарда рус подшосининг енгилмас қўшини-
га юзма-юз учрашишни истаса унга шар-
манда ёки ўлим мубтало бўлади.

Барча бийларга, қорақирғизларга, қайд
этилган уруғларга яна бир бор қайтара-
манки, ярим подшоҳ Кауфман мени Олой-
га юборди ва у ерда тартиб ўриатишни
топширди, бу эса қандайдир ахмоқ ва
раҳмсиз шахсларнинг қаршилиқ кўрсатиш-
ларига қарамасдан, бажарилади.

Адиғина ва сартлар уруғлари Абдулка-
римбек гуруҳига ёрдам берганликлари учун
уларнинг ҳайвонларини олдиқ ва кимки
қароқчиларга ёрдам берса уларга ҳам шун-
дай чора кўрилади.

Яхши ниятли одамларга ва гуруҳини кў-
риб тартибни тиклашда ёрдам кўрсатган-
ларга эса Оқ подшоҳ ва ярим подшоҳнинг
шафқатлари таъсири остида тиқлик ва
осойишталикда ҳузур қилиб яшайдилар»².
Бу эълон 27 нусхада ёзилиб уруғ ва қаби-
лаларга юборилган эди.

1876 йил 21 июлда генерал Скобелев
Абдуллабек номига ўнинг таслим бўлиши
ҳақида пома ёзади. Унинг матни Шабдон-
нинг акаси Абдурахмон орқали юборилади.
Хатнинг мазмун қўйидагича эди: «Ўз
одамларингиз билан бирга, Абдулкарим-
бекни қолдирмасдан, ўз ихтиёрингиз билан
бизнинг олдимизга келишингизни таклиф

¹ ЦГВИА России, ф. 1396, оп.2, ед. хр. 96, л. 92.

² УЗРМДА, Н—715 фонд, 1-руйхат 68-нш, 80-варақ.

қиламан. Енгилмас рус қўшинларига қарши туриш мумкин эмаслигига ўзингиз ишонч ҳосил қилдингиз. Уларни на тоғлар, на дарёлар, на душманлар тўхтата олмайди. Шунинг учун ҳам сизлар ҳар ердан ҳайдалиб, биз вақтлими-кечми қўлга олганимизга қадар, қочоқ бўлиб юрасиз.

Бизнинг ҳузуримизга келиб, бизнинг машҳур доҳиймиз — ярим подшоҳнинг тугалмас жавонмардлигига бўйсуниб, унинг раҳмдиллигига таваккал қилинг. Аммо ўзингиз яхшироқ биласиз».¹

Маълумки, чор генераллари Абдуллабекни таслим бўлишга кўп ҳаракат қиладилар. Аммо у бунга рози бўлмай, уларнинг таклифларини рад этади. Бунинг сабабларини эса Абдуллабекнинг генерал М. Д. Скобелев номига ёзган жавобидан кўриш мумкин: «... Сиз тинчлик ҳақида хат ёзган эдингиз, уни олиб биз жуда мамну бўлдик. Сизнинг хатингиз қўйидаги мазмунда эди: «... Енгилмас рус қўшинларига қарши туриш мумкин эмаслигига ўзингиз ишонч ҳосил қилдингиз. Уларни на тоғлар, на дарёлар, на душманлар тўхтата олмайди. Шунинг учун ҳам сизлар ҳар ердан ҳайдалиб, биз вақтлими-кечми қўлга олганимизга қадар, қочоқ бўлиб юрасиз. Бизнинг ҳузуримизга келиб, бизнинг машҳур доҳиймиз — ярим подшоҳнинг тугалмас жавонмардлигига бўйсуниб, унинг раҳмдиллигига таваккал қилинг».

Оллоҳга ва унинг пайгамбарига таваккал қилиб, шу вақтгача биз одамларни йиғиб қаршилиқ кўрсатишга турли тadbирлар кўриб келдик. Биз бундай қилишимизга Сиз ўзингиз келишиб олинган шартларини бузганлигингиз сабаб бўлди. Масалан, Қўқон хонлигини Насриддинбекнинг тўла ихтиёрига топшириб, кейин бекор этиб, уни Сибирга юбордилар. Ўзингиз ҳам, генерал Скобелев, халқ ичида обрўли бўлган Офтобачи билан ҳам шундай битим тузиб, уни Қўқонда қолдиришга ваъда қилиб, бизнинг бир неча бийларимиз билан бирга уни ҳам Сибирга жўнатдингиз. Шунинг учун ҳам сиздан чўчишимизга баҳона бўлди ва биз ҳар томонга, тоғларга кетишга мажбур бўлдик. Сизнинг шартларингизга ишонмай, бир неча ислом аҳли билан қаттиқ қаршилиқ кўрсатишга қарор қилдик. Сиз ўзингизнинг кўп сонли ва енгилмас қўшинларингиз билан мағрурланмоқдасиз, биз эса кучга эга бўлмаган фуқаролар фақат Аллоҳга таваккал қилиб ундан ёрдам сўраймиз. Ажаб эмаски, яратувчи Аллоҳу Таоло охири бизга ҳам кўмак берса.

Агарда Сиз келишилган шартларини роя қилганингизда, биз бунд қилмас эдик. Шунинг учун, юқорида келтирилган сабабларга кўра, таъамизда жомборича ҳаракат қиламиз. Биз кўчмаларга ҳазина ва мулк керак эмас, насиб қилган нарсалар билан тирик етамиз.

Тўқмоқдан бошлаб сиз киргиз, қи ва сартларни бўйсундириб берган вазирларингизнинг устидан чиқар эдингиз. Аммо Қўқонни босиб олганларнинг сўнг ҳамма нарса ўзгарди ва шу туф қўзғолон бўлмоқда, агарда сўзларини қатъий бўлганларингизда, бу ҳодиса содир бўлмас эди.

Агарда сиз тинчликни истасангиз,

ган ваъдаларингиз устидан чиқинг, Илдон ботирга (ўлкани — Х. Б.) топшириб биз ҳам унга топширайлик. Майли, Шабдоннинг ўзи билганича қарор қил Яна ўзингиз биласиз. Агарда Шабдон Уш уездида қолдирсангиз, у биз ўртада тинчликни ўрнатиши мумкин».²

Аммо Скобелев боқилиқ лавозимига ҳаллий аҳол вакилини қўйишни истамди, ҳаттоки рус қўмондонига энг сардорли бўлишни киргиз Шабдон Жонтоевни Уш уездининг боқилиқ лавозимига қўйишни хоҳламайди. Бундай бўлишини эса Абдуллабек жуда ҳам яхши тушунарди, шунинг учун ҳам рус қўшинлари келишини асл моҳиятини очиб бермоқчи бўладилар. Ўз жавоб хати билан муштамакачи генералларнинг асл башарасини очиб берадилар.

1876 йил 21 июлда генерал Скобелев қўйидаги талабномани ёзади: «Уш, Ғулистон Олоё оралиғидаги кўчмачи уруғларни яъни, жилғалди, ўлжаки, тулаймон, ёлғу, ётуқ-хуши, жура, ёвуш, таука, сарт, хатва, қорабарга, кукча, боқал, сарибонга, бури, сувай, тузсарга.

Эълон қиламанки, ярим подшоҳ прошига кўра, мен Оқ Подшоҳнинг ботир пайишлари билан Олоё қирғизлари орада осойишталик ўрнатиши ва улардан Оқ Подшоҳга ишонч қасамёддини қабул қилишнинг давлатига уларни абадий даврларга қўшиб олиш учун бормоқдаман.

Мен барча яхши одамлар билан бир хурсандманки, Оқ Подшоҳ ўзининг ноиб генерал адъютант фон Кауфманга сардор хонлигининг бу қисмини ҳам Россияга қўшиб олиш ҳақида буйруқ бериб, кўчмачи ва утروق аҳолига тинчлик, осойишталик ва мулк билан таъминлаб асрлар давоми

¹ Уша жойда, 194-варақ.

² ЦГВИА России, ф. 1396, оп 2, ед. хр. 97, л. л. 286—287.

огларга бундайлиб ўтаётган узаро урушларга чек қўрида айдди.

Мен қудратли Оқ Подшоҳнинг иродаси билан бормоқдаман, уруш билан эмас, балки кучма билан тинчлик, осойишталик ва барча қоратирикларга бахт келтириш хоҳишим биландир.

Қудратли Оқ Подшоҳнинг енгилмас қургани ва бутун дунёга маълумдир. Чунки Ота, эдингиз рабулоқ, Хива, Мақрам, Наманганларнинг енгилишини ва охири исёнкор Андишун туфанининг дахшатли жазо бўлганлигини эсизларнинглар, ўзларингизни шу каби ҳолатга йўқодисиз тирманглар, шундай қайсарлик ҳол бўлганлар ҳам йўқасизлар.

Барча уруғлар, менинг ҳузуримга ўзининг бийларини юбориб бўйруқларимга қўйиб, этсалар омонлик бераман.

Мен хоҳлайманки, барча яхши одамлар эриги тартиббузарларни, аҳолига бахтлик ва камбағаллик олиб келаётган Абдуллабек, Умарбек, Абдулкаримбек ва шу бини умуман ёмон одамларни тез суръат билан ушлаб менинг ҳузуримга келтиришсин.²

Кимки уларнинг тиригини ёки ўлигини билганга олиб келса, шубҳа қилмасдан улуг қудратли ярим подшоҳнинг иноятига яссар бўлади.¹

22 июлда генерал Скобелев Уш колониясига 17 кунлик озиқ-овқат олиб 27 июлнинг ҳужумини давом эттиришни буюриб, Ушдан чиқиб кетади ва 23 июлда Ғулга келади. 25 июлда эса у Қизилқўрғонга келади, бу ерда эса 18 июлдан бери Ғул колонияси турган эди, уларга ҳам 17 кунлик озиқ-овқат билан заҳирасини тўлдиришни буюриб, ўзи 26 июлда Сўфи Қўрғонга келади. 27 июлда отряди билан у ердан олади. Бу ердан Абдуллабекнинг а, сарт, хат, урига унинг ўқиси Ҳасанбек Шотада қайтишган музокарани давом эттириш учун борилади.

28 июлда отряд тула таркиби билан Учнинг ботирпага утади. Бу ерда олинган хабарга кўра музокара муваффақиятсиз тугаб, кўзлардан Оқ Подшоҳлар Қизил Артга чекинади, улар қабул қилишга орқасидан эса Шабдон Жонтоев алий даврлагитлари билан қувиб боради. Шу кундан қурун Шабдон Жонтоевнинг йигитлари билан бирдам бериш учун флигель-адъютант князь Витгенштейн ярим рота отлик ўқини уфманга соқ. битта юзлик ва икки ракета станок билан Россияга юборилади.

Қўзғолончиларни қувиб имконияти қолганлиги туфайли князь Витгенштейн орда қайтишга қарор қилади. 31 июль кунини генерал Скобелев ҳузурига мангут ва адигана уруғи вакиллари келиб итбат қилишга розилигини билдиришади ва қўйидаги шартлар билан «омонлик» олинади.

1. Закотни бир ярим барабар кўп миқдорда тўлашлари ва ҳар бир кўй учун илгарини белгиланганидек 4 сўмдан эмас, 6 сўмдан тўлашлари шарт эди.

2. Ғулжадан Тойлик Довон орқали Қизил Сув водийсига Уш-Ғулжа йўли лаби арава йўлини қуриш, ...Уш уездининг бошлиғига эса Ғулжадан Сўфи Қўрғонгача бўлган қисмини, агар имконият бўлса Қизилқўрғонгача ишни 1876 йил кузда тугатиш буюрилади..., бу ишда эса асосан тезда ва зудлик билан меҳнатини бошлаш лозим эди ва бунинг учун уезд бошлиғининг кўп ғайрат кучи талаб қилинар эди.

3. Тавон сифатида, хизматга лойиқ бўлган 150 отни тўплаб беришлари керак эди, чунки улар одам ва отлар бу ердаги урушларда асосий омиллардан бўлиб ҳисобланарди.²

Бу барча шартлар кейинчалик бажарилган эди. Шу билан Олой бўйсунди, деб ҳисоблаган генерал Скобелев 1876 йил 5 августда Туркестон округининг ҳарбий қўмондонига қўйидаги телеграммани юборади: «Сизга хабар етказишимдан хурсандман, Катта Олойни эгаллашимиз, менинг фикримча, келажак вақтлар учун Фарғонада тинчликни таъминлайди».³

15—16 август кунлари Скобелев ҳузурига ичкилик уруғининг бийларидан 3 киши итбаткорликларини билдириш мақсадида келишган эди, аммо генерал уларни қабул қилмай, улардан барча бийларнинг келишини талаб қилиб, агарда келишмаса қаттиқ жазолашини таъкидлайди.

21 августда генерал Скобелев ёзган маълумотга қараганда: «Ичкилик масаласи мутлақо қониқарли ҳал бўлмоқда, энг катта бийларнинг асосийлари менинг ёки Марғилон бошлиғининг ҳузурига келдилар. (Аммо уларни — Ҳ. Б.) мангут ва адиганларга нисбатан қаттиқроқ жазолаш керак, чунки улар кўпроқ қаршилик кўрсатишди ва чет элдан кўмак кутишди».⁴

Қўқон хонлигининг ерлари Россияга «қўшиб» олингандан сўнг қўшни мустақил давлат — Бухоро амирлиги билан чегараларни расман аниқлаб олиш лозим эди. Аммо бунга амирнинг қандай муносабатда бўлиши номаълум эди. Шунинг учун генерал Скобелев Қоратегини ҳокими билан келишиб унинг кумагига суянмоқчи бўлади. Шу мақсадда «Фарғона вилояти ва Бухо-

¹ УЗРМДА. И—715-фолд. 1-рўйхат, 68-иш, 195—196-варақлар.

² Уша жойда, 239—240-бетлар.

³ Уша жойда, 246-варақ.

⁴ Уша жойда, 260-варақ.

ро амири ерлари Қоратегин билан бўлган чегара ўтказини ҳақида битим» тузилди: «Бир минг саккиз юз етминч олтинчи йил августининг йигирма саккизинчи куни, биз, қуйида имзоловчилар Фарғона вилоятининг ҳарбий губернатори Олий Ҳазратларининг свита аъзоси генерал-майор Скобелев ва Суфи Хон ва Назир Ишник огаси Улуғ Оқ подшоҳининг Фарғона вилоятидан Қоратегин ҳудудидан ажратиб турувчи чегарани қуйидагича деб ҳисоблашга қарор қилдик: Уч-бел довоидан чегара Муз-тоғ чўққисига ўтади, Туюқ-Сув довоидан Сон-Сув дарёсининг юқори бошига, у ердаги ўша чўққи билан Қоқуй-бел ва Тахта-Гурун доволари орқали Селсой дарёсининг юқори бошига боради, ундан кейин чўққининг тўғони (суви бўлинадиган жой), яъни Селсой дарёсининг сўл қирғоғидан чўзилиб сўнгра тоғ чўққисидан Мамасойгача Мок-Сув дарёни кесиб, Қулдуқ тоғи ва шу тоғдаги сув тўғони орқали, у эса Канди-Сув дарёсининг сўл қирғоғи бўйлаб чизилиб Қизил-Сув (Сурхоб) дарёсининг сўл қирғоғига, Кичик Қорамур дарёси қўшилиб тушган сойнинг рўпарасида тарқалади, кейин бу сувлар қўшилиб тунадиган ерлардан Кичик Қорамур дарёсининг юқори бошигача ва ниҳоят, Кўли-Куббонинг жануби орқали айланиб тўғонли чўққининг жанубий томони орқали тош пастидан, яъни Амударёнинг Сирдарё сувини аниқловчи Матчоҳ довоигача.

Ушбу шартномани тасдиқлашгача кучга эга деб ҳисоблансин».¹

Аммо юқорида айтилган воқеаларга қарамай, қўзғолончилар яна бир неча ой давомда мустамлакачи қўшинларга қаттиқ қаршилик кўрсатиб турадилар. Бунга тезкор ҳаракатдаги отряд бошлиғи полковник князь Витгенштейннинг 1876 йил 3 сентябрдаги 18-рақамли ҳисоботи далил бўлиб хизмат қилади.

7 сентябрь куни Дуғмон мавзеида полковник Витгенштейн ўзига берилган отрядни икки қисмга бўлади. Қўзғолончилар Қоратегинга борадиган йўлдан чекинишга имкон бермаслик мақсадида, князь Долгоруков отряди етиб келгунга қадар, 1-Туркистон ўқчи батальонидан бир рота, ясовул Шелудиков бошчилигида ўраллик терма отряд ва полковник Давашев бошчилигида икки ракета станогли билан биринчи қисм Раут мавзеисига юборилади.

Бундан ташқари, яна шу қисмга Қоракўмга бўладиган юришда ҳам қатнашини юклатилган эди, чунки маълумотларга қа-

раганда, шу вақтда у ерда энг қаттиқ ишчилик кўрсатаётган қўзғолончилар тушган.

Иккинчи қисм эса, яъни биринчи Сиб юзлигидан иборат терма отряд юзбоши нитъев бошчилигида, яна ракета дивизиони ва қолган отлиқ ўқчи ярим рота Витгенштейн бошчилигида шу кунининг ўзида талаб соат 8 да йўлга чиқиб, соат 1 Зардолу мавзеига етиб келади. Бу ерда бир неча отлиқлар рус қўшинлари келганини кўриб қочиб кетадилар. Уларни орқасидан юборилган Шабдоннинг йишлари биттасини ушлаб олиб келади. Унинг берган маълумотига қараганда, Зардолудан 30 верст нарида, қўзғолончиларнинг раҳбарларидан бири бўлмиш Мушур тарафдорларининг овули бор эди. Бу маълумотни олган Витгенштейн, онда етиб келган Колетеев юзлигига юз сатилган овулга боришни буюради.

Оралиқдан боришгаётганда бир неча вапозлар қочаётганини кўриб, Витгенштейн юзликдан икки взвод олиб уларнинг қасидан қувиб кетади. Аммо баландликларга яқинлашиши билан уларга қар қўзғолончилар ўқлар ота бошлашади. Тоғ қирларидан тошлар улоқтиради. Бунга қарамай руслар ҳужум бошлаб пастидан турган чапандозларни қилич билан майдалаб ташлашади, кейин қўзғолончи мустаҳкамланган позициясига ҳужумга ўтишлар ва қаттиқ жангдан сўнг уни эгаллайди. Сўнгра полковник Витгенштейн кетган Церпицкийга ва юзбоши барон Деенларни қўзғолончиларнинг икки томондан ҳужум қилишга буюради. Бу ҳужум натижасида қўзғолончилар чекинишга мажбур бўладилар.

Тўрт соатлик шиддатли жангдан сўнг рус қўшини овулни эгаллашга муваффақ бўлади ва полковник Витгенштейннинг ёришга биноан овул ёндириб қулга айлаштирилади. Отряд чарчаганлиги туфати уларга дам бериш мақсадида қулай таъинлаб у ерга юборилган эди. Аммо қўзғолончилар уларнинг йўлини тўсиб тошларни қила бошлайдилар. Қўлгиллилар, отряд тузиб, уни капитан Церпицкийга таъинлаб, қандай бўлса ҳам қўзғолончи тўсиғича етиб олади ва қаттиқ жангдан сўнг уни эгаллайди. Бу жангда капитан Церпицкийнинг бошига, кўкрагига ва қўлига тош тегиб жароҳатланади, қўлгиллиларнинг деярли ярми улоқтирилган тошлардан лат ейдилар. Шундай қилиб Витгенштейнга отрядни дам олиш жойи

¹ ЦГВИА России, ф. 1396, оп. 2, ед. хр. 97, л. л. 419—420.

тиқ қилиб утиш имконияти туғилади ва Мозор тўплаб олиб бориб, Зирдолуда қолган отряднинг ҳам бу ерга келишини буюради. Узи эса бу ерга соат 12 да келган эди.

Умуман, бу кунги жанг натижасида полковник князь Витгенштейн, капитан Церпицкий, прапорщик Грятевскийлар контузидан бўлиб қолганлар, 8 та кичик лавозимдаги зобитлар оғир ва 27 таси енгил жароҳатланади. Бойтоқов ва Шабдоннинг йигитлари 18 таси ярадор бўлади. Қўзғолончилардан 51 киши ҳалок бўлади.

Полковник Витгенштейннинг тўплаганларида, Замалумотларига қараганда, рус қўшинчиларига қарши қирғизларнинг шопирчи урушидан 800 киши қатнашиб, уларга Мухаммад бей, Ермухаммад, Худойназар, Мадкайти, Трим, Муротбой ва шу жангда ҳалок бўлган қўшимча мухаммадлар бошчилиқ қилганлар.

Туркистон генерал-губернаторлиги учун Олой уруши жуда ҳам оғир ва қийин бўлган эди. Бунга генерал-адъютант К. П. Кауфманнинг 1876 йил 6 ноябрдаги 572-рақамли буйруққа имзолаган ҳужжати далил бўлади: «Фарғона вилоятида бўлган уруш, ашади охириги вақтларда бўлган шарафли ҳарбий хизматларимиздан сўнг, яъни шарафли юришимиздан сўнгги натижаси бўлмиш Қўқон хонлигининг Улуғ Ҳаскимимиз тасарруфига олиниши ва шу каби шарафли ва қийинчилигидан кам бўлмаган. Олой тоғларига юришимиз ва унинг натижаси бўлмиш ўзларининг харобалари ва тоғ оралиқларининг эгаллаб бўлмаслигига ишонган тоғлик аҳолини буйсиндиришимиз оқибатида, улар ҳозир ўлкага унумли бўлган тинч фаоллик билан, яъни ўзларининг хоналарини тугатиш ва йўл қурилиши билан машғул бўлганлар...»¹

Лекин Олой аҳолиси ўзид-кесил таслим бўлмаган эди, ҳар ерда ғалаёнлар ва қийинчилик бўлиб қўзғолонлар содир бўлиб турарди. Абдуллабек ўз онаси Қурбонжон додхоҳ билан ҳали қурооларини топширмаган ва таслим бўлмаган эдилар. Шунинг учун ҳам генерал Скобелев шахсан Қурбонжон додхоҳ билан учрашишга мажбур бўлади ва қўзғолончиларни таъқиб остига олмаслик, уларга ўз турар жойларига қайтиш имкониятини бериш ва унинг ўғилларига ҳам ўз ватанларига қайтишга рухсат беришга қарор қилади. Фақат шундан кейингина қўзғолон тугатилади ва Туркистон генерал-губернатори К. П. Кауфман 1877 йил январь ойида Санкт-Петербургга қўзғолон батамом тугатилиб Россия қўшинлари га-

лаба қозonganлиги ҳақидаги телеграммани юборади.

Шундай қилиб Фарғона водийсида уруш тугатилиб Қўқон хонлиги Россия қўшинлари томонидан бутунлай босиб олинади ва унинг ўрнига Фарғона вилояти таъсис этилиб Туркистон генерал-губернаторлиги тасарруфига ўтказилади.

Туркистон генерал-губернатори К. П. Кауфманнинг сўзига қараганда, Қўқондаги уруш Россия қўшинларининг 1873 йилги Хива ҳарбий экспедициясидан кўра кўпроқ зобит ва аскарларини сафдан чиқаради. Бунинг сабаби шуки, хиваликлар рус қуролига ҳеч қандай қаршилик кўрсатмайдн ва у ердаги асосий мақсад Хивага етиб бориш эди холос, уни босиб олиш масаласи турмаган эди.

Қўқонда эса аҳоли ва ҳимоя қилиш имкониятлари (Хивага нисбатан — Ҳ. Б.) анчагина кўп эди, Россия қўшинининг жанг қилиш учун имконияти камроқ эди. Масалан, Хивага қарши хонлик тасарруфидаги ерларда Россиянинг 44 пиеда ротаси, чавандозларнинг 19 та юзлиги ва 36 артиллерия қуроли тўпланган эди. Қўқонга қарши урушдан энг кўп тўпланган Россия қўшинларида 22 та пиедалар ротаси, чавандозларнинг 10 та юзлиги ва 20 артиллерия қуроли бўлган эди.

Генерал К. П. Кауфманнинг тап олинича 1875 йилги уруш хонлар ёки амирлар билан эмас, балки қизиққон, жаҳлдор ва бақувват мусулмон аҳоли билан бўлган эди, бу эса, сузсиз хавфлироқдир. Уртаосиёликларнинг Россия қўшинига қарши урушлари азалдан, яъни чор қўшинларининг дастлаб мамлакат ичкарисига юриш бошлаганидан бери «газовот» (муқаддас уруш) байроғи остида ўтди. 1866 йилгача Қўқон хони билан курашда шундай бўлган ва 1866 йилнинг бошидан 1868 йилнинг охиригача Бухоро амири билан бўлган урушда ҳам шундай эди, яъни генерал-майор Черняевнинг 1866 йил январь ойидаги Жиззахга дастлабки юришидан то 1868 йилнинг октябрь ойида Қарши шаҳрини чор қўшинлари эгаллагунича 3 йил давом этган эди. Аҳолининг нафрати ошиб халқ бақувватлашиб борди, бу эса рус қўшинларининг мамлакатни эгаллагунаригача қадар давом этди. Ягона ғалабалар Россия учун камлик қилар эди, бунн кўп йиллик ва бир неча марта қайтарилган тажрибалар кўрсатди.

Биргина Хива рус қўшинлари билан эгаллаб олинмади, аммо ҳукуматга тўлиқ

¹ УЗРМДА, И—715-фонд, 1-руйхат, 69-иш, 200-варақ.

вассал (ноиб) ҳолатига қўйилган эдики, бу эса тўлиқ эгалланганга тенг эди.

1874—1875 йиллар воқеаларини баён этиб, К. П. Кауфман таъкидлайдики, агарда кураш халқ кузида обрўга эга бўлган хон билан кураш бўлганда, ҳар қалай Маҳрамдаги Қўқон қўшинининг мағлубияти ва рус қўшинлари Қўқонни эгаллагандан сўнг рус ҳарбий экспедицияси ўзининг энг асосий мақсадига эришган булар эди. Аммо воқеалар бошқача тус олиб, майдонда бошқа сабаблар пайдо бўлди. Кураш хон билан эмас, халқ ҳаракати билан бўлди, уни бостириш осон эмас, шу билан бирга улар, яъни рус қўмондонлари жуда катта хато қилишар эди. Агар рус қўмондонлари ҳамма воқеа тугади деб ишонмишган бўлса эди, хонлиқнинг ичида энг қулай жойда жойлашган, рус қўшинларига қарши курашда асосий куч-қувват бериб турган Наманганни билмас эдилар. Агарда рус қўмондонлари уруш тугади деб ўйлашганда, Қорасув ва Сирдарёнинг ўнг соҳилини қўшиб олиш-

ни сурамаган буларди. Хеч қачон Ўрт Осиёда рус қўшинлари бунчалик узоқ ва шиддатли курашга дуч келмаган эдилар. Улар биринчи марта шундай ҳаракатчан курашчи билан дуч келишди ва Ўрта Осиё хонлиқларининг ўзбошимча ҳокимларига кўр аҳоли билан кураш анча қийин эканлигини тушунишди. Қўқон хонлигининг собиқ ҳокимлари билан кураш Тошкент ва Қўрама-нинг эгалланиши билан тугаган эди. Вақтда хонлиқнинг бошида ҳоким бўлиб лақабли ва ҳаракатчан Олимқул турар эди. У Ниёзбек остонасида Тошкентни рус қўшинлари забт этмасдан илгари ҳалок бўлган эди, бу эса рус генералларининг курашини енгиллаштирди ва тахтга Худоёрхон ўтириши биланоқ кураш тугаган эди.

Шундай қилиб Россия Қўқон хонлигини босиб олди. 4 йил давом этган Пўлатхон бошчилигидаги қўзғолол эса мағлубиятга учради. Собиқ Қўқон хонлигининг аҳолиси эса Россия мустамлакачиларининг қўли остида қолиб азоб-уқубатга тушди.

ХУЛОСА

1873—1876 йиллардаги Пўлатхон қўзғолони Қўқон хонлигида содир бўлди. Уни 3 даврга ва 6 босқичга бўлиб ўрганиш мумкин.

Биринчи давр: 1873 йилнинг баҳори — 1875 йилнинг август ойи.

Биринчи босқич: 1873 йилнинг баҳори — 1873 йилнинг сентябрь ойи. Қўзғолонда асосан қирғизлар қатнашди. Қисман қипчоқлар ҳам иштирок этдилар, аммо улар жангларда қатнашмайдилар. Қўзғолоннинг ўзи махсус тайёрланмасдан бошланди, лекин бу босқичнинг охирида ташкилотчилик сезилади. Пўлатхон (Мулла Исҳоқ)нинг таклиф қилиниб унинг хон деб эълон қилиниши Худоёрхонга қарши муҳолифийат борлигидан далолат беради. Ўтроқ аҳоли қўзғолончиларга маънавий ёрдам берди, холос. Қўзғолон тўхташининг асосий сабаби кўчманчиларнинг ўтроқ аҳолини ўзларига тарафдор қилиб ололмаганлиги ва уларнинг яхши қуролланмаганлиги бўлиб, хон қўшинларига жиддий зарба бера олмаслигида эди. Қўзғолоннинг биринчи босқичидаги асосий раҳбарлар Мусулмонқул қирғиз, Пўлатхон (Мулла Исҳоқ) ва Мамир эди.

Иккинчи босқич: 1874 йилнинг март ойи — 1874 йилнинг ноябрь ойи. Қўзғолонда дастлаб қирғизлар ва қипчоқлар ҳам қатнашди. Уларга кейин ўтроқ аҳоли — ўзбек ва тожиклар ҳам қўшилдилар. Қўзғолончиларнинг бир қисми фаол қатнашмаган Пўлатхондан умид узиб, янги хон томоқчи бўлиб, Муҳаммад Аминбек (Худоёрхоннинг ўғли) ва Абдулкаримбекка мурожаат этиб уларни таклиф этадилар. Қўзғолон иккинчи босқичининг раҳбарлари Мамир, Мўмин, Абдулғози, Мусулмонқул ва Пўлатхон эдилар. Қўзғолонда иштирок этувчилар: қирғизлар, қипчоқлар ва қисман ўзбеклар, тожиклар. Бу босқичда Мусулмонқул қирғиз ҳалок бўлади. Мамир ва Мўмин рус қўшинлари томонидан асирга олинади. Бу билан Туркистон генерал-губернаторлигининг Худоёрхонга маънавий ва амалий ёрдам берганлиги кўринади.

Учинчи босқич: 1875 йилнинг июнь ойи — 1875 йилнинг август ойи. Қўзғолон бошлиқлари: Назарбек ва Пўлатхон. Бу босқичда қўзғолончилар томонига ерлик феодаллар ҳам ўтади. Масалан, Исо Авлиё, Абдурахмон Офтобачи, Ҳақназар парвона-

чи ва Насриддинбек. Худоёрхон Туркистон генерал-губернаторидан кўмак сўраб рус қўшинларини Қўқон хонлигига юбориб қўзғолонни бостиришни илтимос қилади. Қўзғолончилар: қирғизлар, ўзбеклар, қипчоқлар ва тожиклар. Қўзғолонда Қўқон хонлигида яшовчи кенг омма қатнашади. Худоёрхон Тошкентга қочишга мажбур бўлади. Абдурахмон Офтобачининг ёрдамида Насриддинбек хон деб эълон қилинади. Шу муносабат билан Пўлатхон унга қарши чиқиб Қўқон хонлигида оғир вазият пайдо бўлиб фуқаролар уруши хавфи туғилади. Икки ҳокимиятчилик намоён бўлади.

Иккинчи давр: 1875 йилнинг август ойи — 1876 йилнинг февраль ойи.

Тўртинчи босқич: 1875 йилнинг август ойи — 1875 йилнинг 22 сентябри. Халқ озодлик ҳаракати. Бу ҳаракат Насриддинхон розилигисиз бошланади. Насриддинбекнинг тахтга ўтирганини билган Пўлатхон унга қарши чиқади. Хонликда икки ҳокимиятчилик пайдо бўлади. Мамлакатда фуқаролар уруши хавфи туғилади. Бунинг олдини олиш ва ҳаммани бир байроқ остига бирлаштириш мақсадида Абдурахмон Офтобачи ғазовот эълон қилиб, Қўқон хонлигининг эски чегарасини тиклаш мақсадида Россия босқинчиларига қарши курашни бошлаб юборади. Маҳрам қалъаси остонасида қўзғолончилар рус қўшинлари томонидан мағлубиятга учрайдилар. Россия босқинчи қўшинлари Қўқон, Марғилон, Ўш ва бошқа ерларни жангсиз эгаллайдилар. 1875 йил 22 сентябрда Туркистон генерал-губернатори К. П. Кауфман ва Насриддинхон битимга имзо чекадилар. Бунга мувофиқ Сирдарёнинг ўнг соҳили Наманган шаҳри билан бирга бутунлай Туркистон генерал-губернаторлиги тасарруфига ўтади. К. П. Кауфман Қўқон хонлиги аҳолисига жуда катта миқдорда ҳарбий тавон юклайди. Қўзғолонда Қўқон хонлиги аҳолисининг катта қисми қатнашади. Қўзғолон бошлиқлари Абдурахмон Офтобачи ва Пўлатхон эдилар.

Бешинчи босқич: 1875 йил сентябрь ойининг охири — 1876 йил март ойининг боши. Қўзғолон Андижонда бошланади. Россия қўшинлари қўзғолонни бостиришда қатнашадилар. Сийёсий майдонга яна Пўлатхон чиқади. Қўзғолон бутун Қўқон хонлигига ёйилади. Насриддинхон Тошкент-

га қочади. Пўлатхон расман Қўқон хони деб эълон қилинади ва тахтга ўтқизилади.

Пўлатхон халқ озодлик курашини давом эттиради, бунда Қўқон хонлигининг деярли барча аҳолиси қатнашади. Қўзғолонга Туркистон генерал-губернаторлигига қарашли аҳолининг бир қисми, масалан, матчоҳликлар қўшилади. Бу босқичда айрим йирик феодаллар қўзғолонга сотқинлик қилиб руслар томонига ўтиб кетадилар. Бунинг натижасида рус қўшинлари қўзғолончиларни енгадилар. Пўлатхонни асирга олиб, дорга осадилар. Чор қўшинлари Қўқон хонлигини босиб олиб расман уни бекор этадилар ва ўрнига Фарғона вилоятини таъсис этадилар.

Учинчи давр: 1876 йилнинг март оyi — 1876 йилнинг декабрь оyi.

Олтинчи босқич: 1876 йилнинг март оyi — 1876 йилнинг декабрь оyi. Қўзғолоннинг бу босқичида асосан олойликлар ва мағлубиятга учраб тарқалиб кетган айрим қўзғолончилар гуруҳлари қатнашади. Булар асосан қирғизлар ва қисман ўзбек, қипчоқ ва тожиклардан иборат эди. Булар рус босқинчи қўшинларига қарши қурол билан курашишни давом эттирадилар. Қўзғолончилар ҳеч бўлмаганда Олойнинг мустақиллигини сақлаб қолишга интиладилар ва имконият бўлиб қолса Қўқон хонлигини тикламоқчи бўладилар. Лекин қўзғолончилар учун бу босқич жуда толиқарли бўлди ва бир неча бор мағлубиятга учрайди. Қурол билан курашнинг имконияти қолмаганлиги ва фойдасизлигини кўрган қўзғолон раҳбарлари рус кўмондони билан битим тузиб, қўзғолончилар таъкибга олинмаслиги ва улар ўз жойларига бориб яшашлари-га имконият яратилиши шарти билан қўзғолонни тўхтатишади. Бу босқичда қўзғолоннинг асосий раҳбарлари Абдуллабек, унинг онаси Қурбонжон додхоҳ ва бошқалар эдилар.

Қўзғолоннинг барча босқичларида ҳаракатлантирувчи куч меҳнаткаш аҳоли эди,

улар ўзининг турмуш шароитини яхшилаш ниятида эдилар. Аммо улар сиёсий саводсизликлари туфайли ўз мақсадларига қайси йўл билан эришишни билмас эдилар. Яхши, ақлли ва доно хон топилишига ишонар эдилар. Шу туфайли улар айрим гуруҳларнинг ваъдаларига ишониб уларнинг орқаларидан борадилар ва ўзларининг ҳаётларини хавф остига қўйиб, ҳаттоки жонларини фидо этадилар.

Қўзғолон биринчи даврининг асосий ғояси ва мақсади Худоёрхонни тахтдан ағдариб, қўшимча солиқларни бекор қилиб, янги «яхши, раҳмдил» хонни сайлаш эди.

Қўзғолон иккинчи даврининг сиёсий ғояси ва мақсади Туркистон генерал-губернаторлиги тимсолида мустамлакачиларни ҳайдаб Қўқон хонлигининг мустақиллигини ва эски чегараларини тиклашдан иборат эди. Бу халқ озодлик ҳаракати «газовот» байроғи остида боради.

Қўзғолон учинчи даврининг сиёсий ғояси Фарғона водийси, ҳеч бўлмаса Олойнинг мустақиллигини сақлаб қолиш эди.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, 1873–1876 йиллардаги Қўқон хонлигида бўлган қўзғолон рус қўшинлари томонидан тоғ-мор этилиб бешафқат бостирилди ва тарихга «Пўлатхон қўзғолони» номи билан кийди.

Умуман олганда бу қўзғолон дунё халқаро ҳаракатлари тарихидан муносиб ўрин олди ва ўзига яраша сабоқ яратди. Қўзғолон бошлиқларидан бўлмиш Пўлатхон, Абдуллабек ва бошқалар ватанпарварликлари, жасурликлари, ташкилотчиликлари халқпарварликлари билан авлод-авлодларга ўрнак бўлиб қоладилар. Улар Ватан ва халқ озодлиги учун ўз жонларини фидо этдилар. Пўлатхон дорга осиб ўлдирилди, таслим бўлмаган Абдуллабек эса Маккага ҳажга кетаётганда йўлда рус жосуслар томонидан ўлдирилди. Пўлатхон ва Абдуллабек каби халқ қаҳрамонларининг номлари абадий сақланиб қолади.

1.
1-руй.
2.
400, о
2, сд.
3. I
хр. 33
4. I
1, ед.
5. I
6. I
Петерс
7. I
отдел,

1. А
хавоқи
Шарқш
2. А
3. И
4. Н

1. К.
не XIX
2. М
Тошкент
3. К.
4. Х.
ра 60—7

1. Ба
ческие и
2. Бое
1989, №1
3. Бое
кент, 198
5. Бое
6. Бар
7. Вое
8. Вой
9. Гия
гг. XIX в.
10. Из
11. Му
12. На
13. О
14. О
15. О
16. Ст

Фойдаланилган манбалар ва адабиётлар рўйхати

Архив манбалари:

1. Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат Архиви (ЎЗР МДА): И—715-фонд (ф.), 1-руйхат (оп.), 58—69-ишлар (д.).
2. Центральный Государственный Военно-Исторический Архив (ЦГВИА) России: ф. 400, оп. 1, ед. хр. 120; ф. 483, оп. 1, ед. хр. 114; ф. 1393, оп. 1, ед. хр. 68, 80, 88; ф. 1396, оп. 2, ед. хр. 80—101.
3. Центральный Государственный Исторический Архив (ЦГИА) России: ф. 560, оп. 21, ед. хр. 335, 336; ф. 933, оп. 1, ед. хр. 38; ф. 1291, оп. 82, ед. хр. 3; ф. 1405, оп. 539, ед. хр. 414.
4. Центральный Государственный Архив Древних Актов (ЦГАДА) России: ф. 1274, оп. 1, ед. хр. 931 «а».
5. Географическое общество России: ф. 65, оп. 1, ед. хр. 11; ф. 30, оп. 1, ед. хр. 10.
6. Государственная Публичная Библиотека (ГПБ) имени Салтыкова-Щедрина (г. Санкт-Петербург); рукописный отдел, ф. 503, ед. хр. 17.
7. Государственная Публичная Библиотека имени В. И. Ленина (г. Москва): рукописный отдел, ф. 169, оп. 65, ед. хр. 26.

Қўлғезма манбалар:

1. Мирзо Олим валад Мирзо Рахим Тошкандий. Ансоб ас-салотин ва таворих-и ал-хавоқин. Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти (ЎЗРФАШИ), қўлғезмалар фонди, инв. № 3758.
2. Ансоб ас-салотин ва таворих-и ал-хавоқин. ЎЗРФАШИ, инв. № 1314.
3. Иброт. Тарих-и Фарғона. ЎЗРФАШИ, инв. № 10117.
4. Ниёз Муҳаммад Хўқандий. Тарих-и шуҳруҳий. ЎЗРФАШИ, инв. № 4463/1.

Диссертациялар:

1. Қ. Ф. Қасымбаев. Социально-экономическое и политическое положение Ферганы в конце XIX и начале XX веков. Ташкент, 1966.
2. М. Т. Туляганова. Ўрта Осиё ва Россия ўртасидаги Фарғона областининг мавқеи. Тошкент, 1972.
3. К. Усенбаев. Присоединение Южной Киргизии к России. Фрунзе, 1954.
4. Х. Н. Бабабеков. Историческая литература о Кокандском ханстве/Русская литература 60—70-х гг. XIX в./ Ташкент, 1977.

Адабиётлар:

1. Бабабеков Х. Н. Народные движения в Кокандском ханстве и их социально-экономические и политические предпосылки. Ташкент, 1990.
2. Бобобеков Х. Н. Россия Ўрта Осиёни босиб олганми?//Фан ва турмуш. Тошкент, 1989, № 8.
3. Бобобеков Х. Н. Ўрта Осиё Россияга қўшиб олинганми?// Фан ва турмуш. Тошкент, 1989, № 10.
5. Бобобеков Х. Н. Исён // Шарқ юлдузи. Тошкент, 1989, № 11.
6. Бартольд В. В. Сочинения, том 2, часть 1. Москва, 1963.
7. Военный сборник. 1876, № 4.
8. Война с коканцами. «Московские ведомости», 1875, № 318.
9. Гиясов М. Экономическое состояние и народные движения в конце 60-х — начале 80-х гг. XIX в. в Ходжентском уезде. Автореферат, Душанбе, 1971.
10. Известия Императорского Русского Географического общества, С.Пб., 1876, т. XII.
11. Мулло Олим Махдум Хожи. Тарихи Туркистон. Қарши, 1992.
12. Набиев Р. Н. Из истории Кокандского ханства. Ташкент, 1973.
13. О взятии штурмом кокандского города Андижана. // Голос, 1875, № 326.
14. О войне России с Коканом. // Голос, 1875, № 294, 304.
15. О занятии Коканда. // Голос, 1876, № 118.
16. Стащенко И. А. Из истории народных движений в Таджикистане во второй полови-